

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ Βήμα

- **A. Στεργίου** : Ελληνικό Εργατικό Κίνημα. Παθολογίες και Προοπτικές
- **N. Δριτσάκης** : Παραγωγικότητα του τομέα υγείας στην Ελλάδα
- **M. Ψημίτης** : Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων
- **I. Καμαριανός** : Γονεϊκές πρακτικές και εκπαιδευτικές στρατηγικές
- **Θ. Ιωσηφίδης** : Η χρήση Η/Υ στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας
- **M. Τσουκαλάς-Χ. Σταχτέας** : Η πληροφορική στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον
- **E. Φακιολάς** : Θεωρίες Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης
- Βιβλιοκριτική
- Περιλήψεις άρθρων (*Summaries*)

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Θ´

Τεύχος 33

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

4/10/2002

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Ανδρέας Στεργίου: Ελληνικό Εργατικό Κίνημα. Παθογένειες και Προοπτικές	5
Νίκος Δριτσάκης: Παραγωγικότητα του τομέα υγείας στην Ελλάδα	35
Μιχάλης Ψημίτης: Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων	47
Ιωάννης Καμαριανός: Γονεϊκές πρακτικές και εκπαιδευτικές στρατηγικές	81
Θεόδωρος Ιωσηφίδης Η χρήση Η/Υ στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας	111
Μάρκος Τσουκαλάς, Χαράλαμπος Σταχτέας: Η πληροφορική στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον	133
Ευστάθιος Φακιολάς: Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης	155
Βιβλιοκριτική	189
Περίληψεις στα Αγγλικά (Summaries in English)	197

Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα Παθογένειες και Προοπτικές

Ανδρέας Στεργίου*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό γίνεται προσπάθεια να εξετασθούν οι παθογένειες του ελληνικού εργατικού κινήματος, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην πάροδο του χρόνου. Η ανάλυση των ιστορικών εμπειριών που αποκόμισε το εργατικό κίνημα καταδειχνει, κατά την άποψη του συγγραφέα, ότι η κύρια αιτία παράλυσης του συνδικαλιστικού κινήματος είναι η κηδεμόνευσή του από κράτος και κόμματα, με τις επιλογές των οποίων ταυτίστηκαν συχνά οι ηγέτες του. Η σύμπλεξη κράτους και συνδικαλισμού δημιούργησαν σταδιακά τον λεγόμενο κρατικό συνδικαλισμό που ευθύνεται κατά κύριο λόγο για την αναξιοπιστία του επίσημου συνδικαλισμού σήμερα. Παράλληλα περιγράφονται οι προοπτικές του θεσμοθετημένου συνδικαλισμού στη νέα παγκοσμιοποιημένη οικονομία και προτείνονται μορφές πολιτικής στάσης και δράσης στο νέο αυτό πλαίσιο.

Εισαγωγή

Το ελληνικό εργατικό κίνημα μετρά σήμερα 84 χρόνια θεσμοθετημένης λειτουργίας του κορυφαίου συνδικαλιστικού του οργάνου (ΓΣΕΕ) και περίπου τα διπλά άτυπης και εξω-θεσμικής ύπαρξης. Η ιστορία του είναι μια συμπύκνωση δραματικών αντιφάσεων: φάσεων συσπείρωσης ευρύτατων κοινωνικών δυνάμεων και φάσεων απομόνωσης, αγώνων για τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη αλλά και αντιδημοκρατικών πρακτικών στη δράση

* Ιστορικός, Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Mannheim.

και τη λειτουργία του. Πάνω απ' όλα όμως, είναι μία ιστορία εξωθεσμικών, αφομοιωτικών παρεμβάσεων των δυνάμεων εκείνων, που το ίδιο έθεσε ως στόχο να ανατρέψει.

Σήμερα ο ρόλος του στην κοινωνία ως social Actor μπορεί να θεωρείται εν πολλοίς δεδομένος, το ίδιο ωστόσο το συνδικαλιστικό κίνημα στερείται ολοένα και περισσότερο της στήριξης των δυνάμεων του δυνάμεων. Με τραυματισμένη την αυτονομία του, ευάλωτο στις ξένες επεμβάσεις και στιγματισμένο στη συνείδηση των μελών του, είναι αναγκασμένο να αναλώνει τις δυνάμεις του όχι για να μεθοδεύσει τις διεκδικήσεις του αλλά για να κατακτήσει την αξιοπιστία του σε αυτούς που νομοθετικά εκπροσωπεί.

Πρόσφατη έρευνα¹ έδειξε ότι στη δεκαετία 1985/1995, το ποσοστό των συνδικαλισμένων παρουσίασε πτώση κατά 33,8%. Πολλές πρωτοβάθμιες οργανώσεις υπολειπόμενες ή δεν λειτουργούν καθόλου. Οι γενικές συνελεύσεις είναι κατά κανόνα άμαζες. Στη λειτουργία του παρατηρούνται φαινόμενα εκφυλιστικά, παραγοντισμός, συνδικαλιστική γραφειοκρατία, συνδικαλισμός κορυφών. Πέρα απ' όλα αυτά παραμένει πολιτικά – λόγω της έντονης κομματικοποίησης – και οργανωτικά πολυδιασπασμένο σε μία περίοδο που το συνδικαλιστικό κίνημα παγκοσμίως, προσπαθεί μέσα από συνενώσεις² να απαντήσει στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης των αγορών και του κεφαλαίου.

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να κάνει μία αναδρομή στο παρελθόν για να καταδείξει, τουλάχιστον περιγραφικά, τις αιτίες που επισυσώρρευσαν στο ελληνικό εργατικό κίνημα τις βασικότερες παθογένειες του. Πρόκειται για ζητήματα που άπτονται της θεσμικής, πολιτικής και κοινωνικής υπόστασης του ίδιου του θεσμού. Τα βασικότερα είναι το ζήτημα της χρηματοδότησης, του κατακερματισμού των δυνάμεών του στο πεδίο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπροσώπησης των εργαζομένων και της αξιοπιστίας των επιλογών του.

Δεν πρόκειται κατά συνέπεια για περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού εργατικού κινήματος³ αλλά για μία παράθεση των βασικότερων κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών που όρισαν την κατεύθυνση αυτής της εξέλιξης. Η ιστορική αυτή αναδρομή είναι δομημένη σε τρεις άξονες: από την εμφάνιση των πρώτων συμπαγών οργανώσεων του εργατικού κινήματος στις αρχές του αιώνα μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά, την περίοδο 1936-1974 και την περίοδο από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα.

Στην τελευταία ενότητα επιχειρείται μία αντιπαραβολή των πολιτικών όρων που επέβαλαν τη θεσμοθετημένη συνδικαλιστική εκ-

προσώπηση και των νέων οικονομικοκοινωνικών συνθηκών που διαμόρφωσε η πλανητική σύμφυση των αγορών.

Οι βασικότερες παθογένειες

Μια εγγενής αδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος, αποτέλεσμα, όπως θα δούμε παρακάτω των κρατικών παρεμβάσεων, αποτελεί η οργανωτική πολυδιάσπασή του, που διαιρεί το κίνημα και ενισχύει τα φαινόμενα κοινωνικού εγωισμού. Αυτή εκφράζεται κυρίως με την παράλληλη ύπαρξη συνομοσπονδιών και εργατικών κέντρων στη ΓΣΕΕ και με την ύπαρξη πολυάριθμων δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων για τον ίδιο δημόσιο οργανισμό στην ΑΔΕΔΥ. Η θεσμοθετημένη εκπροσώπηση της χώρας μας δεν έχει μέχρι σήμερα καταφέρει να υπάρξει τουλάχιστον ενιαία πρωτοβάθμια εκπροσώπηση (Σωματείο) σε έναν μόνο κλάδο παραγωγής ή ακόμα και σε μία μόνο επιχείρηση. Σε δευτεροβάθμιο επίπεδο δεν έγινε κατορθωτό να εξασφαλιστεί η ύπαρξη ενός μοναδικού εργατικού κέντρου σε κάθε νομό, ενώ δεν έχει ακόμα επιλυθεί, παρά τις κάποιες προσπάθειες, το στοιχειώδες ζήτημα της λειτουργίας μίας μόνο συνομοσπονδίας στον ίδιο επαγγελματικό κλάδο. Σήμερα εκπροσωπούνται 86 εργατικά κέντρα στην ΓΣΕΕ και 3500 πρωτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Όσον αφορά στην ΑΔΕΔΥ είναι χαρακτηριστικό, ότι στο χώρο ευθύνης δεκαέξι υπουργείων, λειτουργούν εξήντα δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές ενώσεις⁴.

Το πρόβλημα της αξιοπιστίας των επιλογών είναι αξεδιάλυτο με την κομματικοποίηση και την κηδεμόνευσή του από το κράτος, αυτό που τελευταία ονομάστηκε κυβερνητισμός ή κυβερνητικός συνδικαλισμός (State Corporatism).⁵ Δεν θα ήταν άτοπο να λεχθεί ότι αυτή ειδικά η αδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος αποτέλεσε κάτι σαν το κουτί της Πανδώρας για πολλά από τα δεινά που επακολούθησαν. Όσο οι παρατάξεις λειτουργούν ως θεσμοί που συνδέουν τα κόμματα με τα συνδικάτα, οι εισηγήσεις των συνέδρων αποτελούν παράφραση λημμάτων από προγράμματα κομμάτων και η μεταπήδηση προέδρων της ΓΣΕΕ στη θέση του υπουργού εργασίας θα παραμένει εθιμοτυπική διαδικασία, όπως συνέβη με τους τρεις από τους τέσσερις τελευταίους προέδρους της, το συνδικαλιστικό κίνημα θα είναι υποχρεωμένο πρώτα απ' όλα να αποδεικνύει σε εκείνους που εκπροσωπεί ότι αγωνίζεται για

τα “δικά τους” συμφέροντα. Ο πρόεδρος της ΓΣΕΕ πρέπει να είναι αυτοδίκαια υπουργός εργασίας ως διαπραγματευτικός παράγων, ενισχυμένος διαπραγματευτικά από τη δυναμικότητα και την ενιαία βούληση εκείνων που εκπροσωπεί, και υπόλογος ταυτόχρονα σε εκείνους που τον στηρίζουν.

Άρρηκτα συνδεδεμένο με τα παραπάνω είναι και το ζήτημα της οικονομικής αυτοδυναμίας, της χρηματοδότησης δηλαδή των συνδικάτων, το οποίο φαίνεται να έχουν αποδεχτεί όλες οι παρατάξεις πλέον σήμερα.⁶ Οι δραστηριότητες της ΓΣΕΕ χρηματοδοτούνται ως γνωστόν από τη παρακράτηση του ενός τοις χιλίοις των νόμιμων αποδοχών των συνδικαλισμένων, ενώ οι ομοσπονδίες χρηματοδοτούνται για ένα κομμάτι των λειτουργικών τους εξόδων (αρχαιρεσίες, εκλογές κτλ.) από την Εργατική Εστία. Το συνδικαλιστικό κίνημα είναι σήμερα εγκλωβισμένο στο εξής δίλημμα:

Γνωρίζει από τη μία μεριά ότι η υποχρεωτική συνδικαλιστική εισφορά είναι απτή απόδειξη του λεγόμενου επαγγελματικού συνδικαλισμού και κατάργηση της οικονομικής ανεξαρτησίας του κινήματος, καθώς η αναίρεση της υλικής του ενίσχυσης βρίσκεται στη διακριτική ευχέρεια της εκάστοτε κυβέρνησης, σε περίπτωση που αυτή θέλει να αλλάξει το υπάρχον νομικό πλαίσιο. Η πρακτική αυτή είναι επίσης επιλήψιμη, γιατί ακυρώνει στην πράξη την αυτόνομη βούληση του εργαζομένου να χρηματοδοτήσει τους εκπροσώπους του και να μετάσχει με αυτό τον τρόπο ενεργά και συνειδητά στη συνδικαλιστική διαδικασία. Η απρόσωπη παρακράτηση ενισχύει την πολιτικοκοινωνική απάθεια των εργαζομένων και προάγει την απομαζικοποίηση ενός κινήματος που δεν είναι αναγκασμένο να έρχεται σε καθημερινή επαφή με τους εργάτες και να λογοδοτεί για τις πράξεις του.

Από την άλλη, είναι εντούτοις αναγκασμένο να συντηρεί αυτή την υποτιμητική για το ίδιο διάταξη, για να μπορέσει να διασφαλίζει τη συνέχεια της ύπαρξής του, την ικανότητα του να υποστηρίξει τις απεργίες και να αυτοπροστατεύεται από την τυχόν αρνητική στάση του κόσμου της εργασίας απέναντι στο ζήτημα αυτό. Η συλλογιστική αυτή το εξαναγκάζει εντούτοις να αποδέχεται διάφορα άλλα εκφυλιστικά φαινόμενα που σχετίζονται με αυτή την πρακτική, όπως το ζήτημα της επικουρικής συνταξιοδότησης από το “ταμείο εργατικών στελεχών”, της οποίας κάνουν χρήση πολλά συνδικαλιστικά στελέχη, όταν αποσύρονται από την ενεργό συνδικαλιστική και εργασιακή δραστηριότητα.

Στις τρεις επόμενες ενότητες επιχειρείται μια ιστορική αναδρομή στην περίοδο γένεσης αυτών των φαινομένων.

Οι απαρχές του πατερναλισμού

Αν και οι πιο σημαντικοί έλληνες διανοούμενοι⁷, εκφραστές σοσιαλιστικών, φιλεργατικών ιδεών, στράφηκαν στη Δύση αναζητώντας οδηγητικά πρότυπα δράσης, το ελληνικό εργατικό κίνημα αναπτύχθηκε στον αντίποδα της εξέλιξης που είχαν τα αντίστοιχα κινήματα των άλλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Οι ρίζες του ανάγονται στον 19ο αιώνα, στο δημοκρατικό σύλλογο της Πάτρας και έπειτα στις σοσιαλίζουσες ομάδες των Ρόκο Χοϊδά, Σταύρου Καλλέργη και Πλάτωνα Δρακούλη. Το πρώτο εργατικό σωματείο στην Ελλάδα ιδρύθηκε στη Σύρο από τον κλάδο των ναυπηγών και των βυρσοδεψιών το 1879. Ακολούθησαν γρήγορα και άλλα, στην Αθήνα, Πάτρα, Βόλο, Πειραιά. Ο χαρακτηρισμός τους ως συνδικάτα είναι βέβαια αρκετά ελαστικός, αφού δεν είχαν αμιγώς εργατική σύνθεση. Ήταν περισσότερο ένα μικτού τύπου σωματείο, όπου μπορούσαν να συμμετάσχουν και οι εργοδότες.⁸ Η έλλειψη ωστόσο συνεργασίας και ενότητας, οι προσωπικοί ανταγωνισμοί και οι συνεχείς ραδιουργίες, που μάστιζαν το “σοσιαλιστικό” κίνημα σε αυτή την πρώτη φάση, το εμπόδισαν να αποκτήσει μαζικότητα και να συνδεθεί με τις μάζες των εργαζομένων. Αυτή ακριβώς η έλλειψη ενότητας θα αποδειχτεί και η αχίλλειος πτέρνα του για τις δυνάμεις εκείνες που θέλησαν να το ποδηγετήσουν.

Όσο η εκβιομηχάνιση της χώρας βρισκόταν ακόμα σε φάση δημιουργίας και το εργατικό “προλεταριάτο” είχε αριθμητικά ασήμαντη δύναμη, λίγους ενδιέφερε η ύπαρξη μη συνοχής στους κόλπους του. Όταν εντούτοις με την πάροδο του χρόνου και την εντεινόμενη εκβιομηχάνιση στις αρχές του 20ού αιώνα, η κοινωνική ομάδα των εργατών άρχισε να πληθαίνει και να αποκτά *de facto* έναν ρόλο στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι του τόπου, άρχισαν και οι υπόλοιποι κοινωνικοί εταίροι ή ανταγωνιστές να επιζητούν τη συνδιαλλαγή μαζί του. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με την πολιτική οξύνοια που τον χαρακτήριζε, ήταν ο πρώτος πολιτικός που διέβλεψε τη σημασία του ανερχόμενου αυτού κοινωνικού παράγοντα για τον αστικό μετασχηματισμό της χώρας που προωθούσε και την προετοιμασία της χώρας στην προοπτική άμεσων ανακατατάξεων στο βαλκανικό χώρο. Γι’ αυτό το λόγο, επιδίωξε τη γρήγορη ενσωμάτωση των εργατών στο –από τον ίδιο– διαμορφούμενο κοινωνικό σύστημα. Αυτό το πραγματοποίησε με δύο τρόπους, με κοινωνικές παραχωρήσεις και με τη σταδιακή χειραγώγηση των συνδικαλιστικών τους οργάνων.

Μεταξύ του 1910 και 1914 ψηφίστηκε μια σειρά νόμων (νόμος του 1910 “περί Κυριακής και αναπαύσεως”, νόμος του 1911 “περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών”, νόμος 1912 “περί πληρωμής εργατών και περί μισθών υπηρετών και υπαλλήλων” κ.ά.) που στόχο είχαν την αντιμετώπιση των χειρότερων εκμεταλλευτικών συνθηκών στις εργασιακές σχέσεις και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών. Παρά την παράλληλη ίδρυση τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας στο υπουργείο οικονομικών για την τήρηση αυτών των διατάξεων, δείγμα και αυτό των προσπαθειών του Ελευθερίου Βενιζέλου, η νομοθεσία αυτή μερικώς μόνο εφαρμόστηκε.⁹

Σημαντικότερη ήταν εντούτοις η παρέμβαση του ίδιου πολιτικού στην οργάνωση του εργατικού συνδικαλισμού σε πανελλαδικό επίπεδο, που είχε ήδη αρχίσει να συγκροτείται με διάσπαρτο τρόπο στο Βόλο, την Πάτρα και αλλού. Ο Βενιζέλος ήταν εκείνος που έθεσε τις βάσεις του κρατικού πατερναλισμού ορίζοντας το πλαίσιο ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος. Συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ίδρυση του εργατικού κέντρου των Αθηνών, που οργανώθηκε κατά το γαλλικό πρότυπο (*bourse du travail*) προσδιόρισε ένα συνολικό μοντέλο οργάνωσης.¹⁰ Από το κέντρο των Αθηνών ξεπήδησε πάλι με ενθάρρυνση του Βενιζέλου η πρώτη πρωτοβουλία ίδρυσης μιας πανελλαδικής εργατικής ομοσπονδίας το 1911, που όμως απέτυχε.¹¹ Με τον νόμο 281/1914 “περί σωματείων”, κατοχυρωνόταν μεν για πρώτη φορά το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, αναγνωρίζονταν δε στο κράτος εκτεταμένες παρεμβατικές αρμοδιότητες στη λειτουργία των συνδικάτων.¹²

Καταλύτης στις εξελίξεις για την ενίσχυση και ενοποίηση του ελληνικού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος στάθηκε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος. Εκτός από την εσωτερική σταθερότητα και κοινωνική ειρήνη που χρειαζόταν ο Βενιζέλος για την πραγματοποίηση των φιλόδοξων σχεδίων του, προστέθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου νέοι εξωγενείς παράγοντες που έκαναν ακόμα επιτακτικότερη τη χειραγώγηση του εργατικού κινήματος. Η ανάπτυξη και επέκταση των αντιπολεμικών αισθημάτων στις συμμαχικές χώρες, που εντάθηκαν μετά τη ρωσική επανάσταση και τη συμφωνία του Brest Litofsk το 1917 και επηρέαζαν και την αρχική φιλοπόλεμη διάθεση των σοσιαλιστικών και εργατικών κομμάτων, μπορούσε να έχει ανασταλτική επίδραση στα σχέδια του Βενιζέλου για έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο.

Ακριβώς γι’ αυτό το λόγο υποβοήθησε τις υπάρχουσες τάσεις ενοποίησης των Ελλήνων σοσιαλιστών, με την ελπίδα να κερδίσει

την εύνοια των σοσιαλιστικών και εργατικών κομμάτων της Ευρώπης που αναμενόταν να έχουν έναν καθοριστικό ρόλο στις μελλοντικές διαπραγματεύσεις ειρήνης. Σε αυτή του την προσπάθεια χειραγώγησε κατάλληλα τις μεγαλύτερες εργατικές ενώσεις της χώρας για να λάβουν μέρος στις Διασυμμαχικές Εργατικές και Σοσιαλιστικές Συνδιασκέψεις που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του πολέμου.¹³

Την ίδια αυτή πολιτική εξυπηρετούσε και η ενθάρρυνσή του για τη σύγκληση του πρώτου πανεργατικού συνεδρίου και την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας. Στο συνέδριο που συνήλθε στις 3 Νοέμβριου 1918 αντιπροσωπεύτηκαν 60.000 εργάτες από 44 σωματεία, χωρισμένοι σε τέσσερις ομάδες που συγκρούστηκαν επανειλημμένα μεταξύ τους.¹⁴ Ο Βενιζέλος προσπάθησε υποστηρίζοντας μία συγκεκριμένη ομάδα και οργανώνοντας σωρεία παρασκηνιακών διαβουλεύσεων, να αποσπάσει τον έλεγχο του συνεδρίου από τους σοσιαλιστές μην επιτρέποντάς τους να αναδειχτούν σε ομάδα πίεσης. Οι σοσιαλιστές κατόρθωσαν εντούτοις να βάλουν τη σφραγίδα τους στα περισσότερα σημεία του ιδρυτικού ψηφίσματος, εκτός από εκείνα που αφορούσαν την εξωτερική πολιτική, τα οποία αντανakλούσαν τις θέσεις της κυβέρνησης.¹⁵

Μια βασική διάταξη στο καταστατικό της ΓΣΕΕ, που ευθύνεται για πολλά δεινά της κατοπινης εξέλιξης του εργατικού κινήματος είναι η κατανομή των ψήφων και των εδρών. Το καταστατικό προέβλεπε ότι κάθε συνδικάτο, όσο μικρό και αν ήταν αυτό, θα έπρεπε να έχει έναν τουλάχιστο αντιπρόσωπο στο συνέδριο, ενώ τα μεγάλα συνδικάτα και οι συνομοσπονδίες μπορούσαν να έχουν μέχρι επτά. Πόσο αντιδημοκρατική ήταν αυτή η διάταξη δείχνει το παρακάτω παράδειγμα: ένα συνδικάτο ή συνομοσπονδία με 3.500 μέλη μπορούσε να έχει στο συνέδριο επτά αντιπροσώπους και επαρχιακά, εύκολα ελέγξιμα, συνδικάτα της περιφέρειας με τον ίδιο περίπου αριθμό μελών, εκατό αντιπροσώπους.¹⁶

Η ομάδα που υπερίσχυσε στο συνέδριο διατηρούσε στενές επαφές με το κομμουνιστικό κίνημα¹⁷, το οποίο έκανε την εμφάνιση του λίγες μέρες αργότερα, στις 4-5 Νοέμβριου 1918, ως ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος) και μετονομάστηκε στο έκτακτο συνέδριό του το 1924 σε ΚΚΕ. Η πρόβλεψη του Βενιζέλου ότι μία ΓΣΕΕ ελεγχόμενη από αριστερά ριζοσπαστικά στοιχεία θα αντιστρατευόταν τα σχέδιά του για την εγκαθίδρυση εργασιακής ειρήνης, αποδείχτηκε σωστή.

Η ψήφιση του νόμου 2151/1920, με τον οποίο ο Βενιζέλος ο-

λοκλήρωνε το θεσμικό πλαίσιο του κρατικού παρεμβατισμού, που είχε εισαγάγει ο νόμος 281/1914, δεν είχε μεγαλύτερη επιτυχία απ' ό,τι η συγκαλυμμένη του παρέμβαση στο συνέδριο. Ήδη τον επόμενο χρόνο ξέσπασαν απεργίες με κύρια αυτή των τραπεζικών. Για να αντιμετωπίσει ένα κύμα απεργιών αλληλεγγύης, όπως προωθούσε η διοίκηση της ΓΣΕΕ, διέταξε τη σύλληψη της ηγεσίας της και ενθάρρυνε τη φιλοβενιζελική παράταξη να αποσπαστεί από την επίσημη ΓΣΕΕ και να δημιουργήσει δικό της συνδικαλιστικό όργανο.¹⁸ Με αυτά τα μέτρα πέτυχε εντούτοις το ακριβώς αντίθετο. Η νέα ΓΣΕΕ, που στηριζόταν κυρίως στα συνδικάτα των εργατών και των λιμενεργατών, αποδείχτηκε ένα θνησιγενές σχήμα, που αμέσως μετά την πτώση του Βενιζέλου διαλύθηκε, ενώ ο πόλεμος που κήρυξε η κυβέρνηση στους κομμουνιστές έστρεψε την πλειοψηφία των εργατών στο ΣΕΚΕ και αργότερα στο ΚΚΕ.

Είχε εντούτοις προλάβει να εισάγει στην πολιτική κουλτούρα περί άσκησης εξουσίας και αντιμετώπισης του εργατικού συνδικαλισμού μερικά δομικά χαρακτηριστικά που αποδείχτηκαν ιδιαίτερα ανθεκτικά στα χρόνια. Η πρακτική ελέγχου των συνδικάτων που εγκαινίασε ο Βενιζέλος, θα βρει μιμητές και τα επόμενα χρόνια. Το υπουργείο εργασίας έπαιζε τον πρώτο και τον τελευταίο ρόλο στη ρύθμιση κάθε εργατικής διαφοράς. Η κάθε μισθολογική συμφωνία, ακόμη και του πιο ασήμαντου τοπικού σωματείου έπρεπε να υποβληθεί μέσω της ηγεσίας της ΓΣΕΕ στο υπουργείο εργασίας για έλεγχο και επικύρωση. Η ηγεσία της ΓΣΕΕ απέκτησε έτσι τη λειτουργία μιας ομάδας πίεσης, για την προσωπική σύνθεση της οποίας παρενέβαινε το κράτος. Τα αποτελέσματα αυτού του συστήματος ήταν οδυνηρά. Τα συνδικάτα που άνηκαν στη ΓΣΕΕ μετατράπηκαν ανεπίσημα σε κρατικά συνδικάτα. Σε όλα τα επίπεδα, η ηγεσία της ΓΣΕΕ αφομοίωσε ή καλύτερα αφομοιώθηκε από το σύστημα λειτουργίας των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, την ευνοιοκρατία, τη ρουσφετολογία και το νεποτισμό.¹⁹

Στον αντίποδα αυτής της πολιτικής βρίσκονταν οι ομάδες εκείνες που προωθούσαν μία αγκίστρωση του συνδικαλιστικού κινήματος στο κομμουνιστικό κόμμα για την ανεξαρτητοποίηση από τον ασφυκτικό κρατικό έλεγχο. Η πολιτική αυτή στάση είχε ομολογουμένως πλεονεκτήματα, γιατί ήταν κατά βάση αντιρουσφετολογική και συντελούσε στη ριζοσπαστικοποίηση της πρακτικής διεκδίκησης κοινωνικών αιτημάτων. Από την άλλη μεριά όμως, μετέδωσε στις δυνάμεις εκείνες του εργατικού κινήματος, όλες τις εγγενείς πολιτικές, πολιτιστικές και οργανωτικές αδυναμίες που μάστιζαν εκείνη την εποχή το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Για

μία μακρά περίοδο, όλες οι διαμάχες και έριδες που θα κατατρώχουν το κίνημα αυτό θα έχουν άμεση αντανάκλαση και στο εργατικό, αφού η κάθε παράταξη ή τάση στο εσωτερικό του ΚΚΕ (εκείνη την περίοδο είναι ιδιαίτερα έντονες οι φραξιονιστικές διαμάχες ανάμεσα στους Σταλινικούς, τους Λικβινταριστές και τους Κεντριστές, οι οποίες προκάλεσαν το 1931 την επέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς για τον τερματισμό της φραξιονιστικής πάλης) αναζητούσε για κορπορατικούς και νομιμοποιητικούς λόγους και τα ανάλογα ερείσματα στις τάξεις της ΓΣΕΕ.

Μοιραία για την εξελικτική πορεία του εργατικού κινήματος υπήρξε και η οργανωτική σύμπλεξη των δύο κινημάτων. Πόσο καθοριστικής σημασίας ήταν το γεγονός ότι πολλά στελέχη του ΚΚΕ ήταν παράλληλα και στελέχη εργατικών ενώσεων διεφάνη, όταν λόγω του "Μακεδονικού", της δικτατορίας του Πάγκαλου και της ψήφισης του "ιδιώνυμου" το 1929, που ποινικοποίησε την πολιτική ζωή της χώρας, τα στελέχη του ΚΚΕ άρχισαν να διώκονται από τις αρχές, να φυλακίζονται, να στέλνονται εξορία, να τίθενται εν ολίγοις στο περιθώριο της πολιτικής ζωής. Όπως και στην περίπτωση του ΚΚΕ, δεν άργησε να διαδοθεί μια βαθιά εχθρότητα σε πλατιά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας για τους σοσιαλιστές. Η αρνητική αυτή εικόνα γινόταν ακόμα πιο έντονη με τη σκόπιμη διαστρέβλωση της σοσιαλιστικής κουλτούρας από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής της από τους παραδοσιακούς φορείς που διαμόρφωναν τους κοινωνικούς θεσμούς, δηλαδή την παιδεία, την εκκλησία, τον τύπο και τη γραφειοκρατία, θεσμούς που είχαν συσταθεί "κατ' εικόνα και ομοίωση" της άρχουσας τάξης.²⁰

Αλλά και στη θεωρητική κατάρτιση των εργατών, η σύμφυση αυτή δεν πρόσφερε πολλά. Τα ιδεολογικά ερμηνευτικά μοντέλα που υιοθετήθηκαν, αντανakλούσαν κατά κανόνα τις εμπειρίες των βιομηχανικά ανεπτυγμένων κοινωνιών. Τα θεωρητικά αυτά πρότυπα είχαν αναμφισβήτητα έναν εκσυγχρονιστικό αντίκτυπο σε εκείνες τις κοινωνίες. Στην Ελλάδα οι ιδέες αυτές έφταναν ωστόσο με μία καθυστέρηση 30-40 χρόνων και δεν μπόρεσαν ποτέ να προσαρμοστούν σωστά στις υλικές και πολιτισμικές πραγματικότητες της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας. Και όταν ακόμα η οργανωτική αυτή σύμπλευση σταμάτησε να υφίσταται, παρουσιάστηκαν προβλήματα άλλης φύσεως που σχετιζόνταν με τη δογματική αντίληψη του κομματικού καθήκοντος που συνοδεύει το ΚΚΕ από τη στιγμή μπολσεβικοποίησής του στο ΙΙΙ συνέδριο το 1924. Κατά την προσφιλή τακτική των μελών του ΚΚΕ, το συμφέρον του κόμματος ή καλύτερα, ό,τι αυτές οι ομάδες αντιλαμβάνονταν

σαν το συμφέρον του κόμματος, είχε πάντα προτεραιότητα σε σχέση με το συμφέρον του εργατικού κινήματος, που ετίθετο στην υπηρεσία του "ταξικού αγώνα".

Το 1928 το ΚΚΕ προχώρησε μάλιστα στην ίδρυση μίας καινούργιας Συνομοσπονδίας, της *Ενωτικής ΓΣΕΕ*. Στο ιδρυτικό της συνέδριο, στις αρχές του 1929, συμμετείχαν 340 αντιπρόσωποι που εκπροσωπούσαν 300 περίπου σωματεία με 70.000 μέλη, αριθμός εντυπωσιακός για τα δεδομένα της εποχής.²¹ Η υπερεπαναστατικότητα ωστόσο που θα επιδείξει το ΚΚΕ τη δεδομένη περίοδο, λόγω της περιβόητης εξωπραγματικής θέσεώς του για την "επικείμενη προλεταριακή επανάσταση", στην οποία θα επιστρατευθεί και η Ενωτική ΓΣΕΕ, θα καταδικάσει το κίνημα σε μαρasmus.²²

Θα χρειαστεί να μεσολαβήσει η παγκόσμια οικονομική κρίση και η πολιτική της Κομιντέρν για τη σύμπτυξη λαϊκού μετώπου με στόχο την ανάσχεση του επερχόμενου φασισμού, για να αρχίσουν να γίνονται κάποιες κινήσεις επανένωσης των συνομοσπονδιών. Ήταν όμως ήδη αργά, όπως φάνηκε από τις εξελίξεις: το εργατικό κίνημα είχε απολέσει τα ερείσματά του στην κοινωνία και δεν βρήκε την κατάλληλη στιγμή την απήχηση που επιζητούσε. Όπως σημειώνει και ο Κολιόπουλος²³, η ανεξήγητα προκλητική αισιοδοξία της ηγεσίας του ΚΚΕ, έδωσε την ευκαιρία στην κυβέρνηση Μεταξά να παρουσιάσει τις εργατικές κινητοποιήσεις ως ανατρεπτικές και, με αφορμή τη δυναμική αντίδραση στην πρόκληση και την επιβολή της τάξεως, να ενισχύσει τη θέση της τόσο στον κρατικό μηχανισμό, όσο και στην αστική κοινή γνώμη. Μέσα σε λίγες εβδομάδες ο Μεταξάς μπόρεσε να αποδιαιθρώσει το κομματικό σύστημα και να ελέγξει κάθε αντίδραση των συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Το Εργατικό Κίνημα σε ομηρία: η περίοδος 1936-1974

Η δημιουργία του "Νέου Κράτους", όπως ονοματολογικά ενδύθηκε το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου, συνέδεσε το όνομά του με μία θεσμοθετημένη πρακτική φυσικής και ηθικής εξόντωσης των αντιπάλων ή απλώς διαφωνούντων, που έμελλε να διαρκέσει με μικρά διαλείμματα για δεκαετίες. Ένας διαχρονικός – σε σχέση με τη μικρή ζωή του νεοελληνικού κράτους – θεσμός,

η δήλωση μετάνοιας και το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, εισήχθησαν –ως γνωστόν– τότε. Με πρόσχημα τη δίωξη των κομμουνιστικών φρονημάτων, το ολοκληρωτικό καθεστώς προχώρησε σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις, παλαιών συνδικαλιστών, εκπαιδευτικών, δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι έγειραν την υπόνοια ότι σχετιζόνταν με κομμουνιστικές ή, σύμφωνα με τη γλώσσα του καθεστώτος, “ανατρεπτικές” ομάδες. Παράλληλα, καλλιεργήθηκε σε μεγάλη μερίδα του λαού, το πνεύμα καταδόσεως και αστυνόμευσης της ιδιωτικής ζωής.²⁴

Στον οικονομικοκοινωνικό τομέα, η πολιτική του καθεστώτος ήταν συνάρτηση των στόχων του για την εδραίωσή του στην εξουσία. Με την καθιέρωση της υποχρεωτικής διαπαιθσίας στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και με διάφορα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, (μείωση των ωρών εργασίας, περάτωση της ίδρυσης του ΙΚΑ) οι φορείς του καθεστώτος επιδίωξαν τη θεσμοθέτηση της παρεμβατικής πολιτικής του κράτους στην αγορά εργασίας και τον έλεγχο των αντιδράσεων των εργαζομένων, των οποίων η οικονομική και πολιτική καταπίεση αυξήθηκε ακόμα περισσότερο.²⁵ Η σύμπλεξη κράτους και συνδικαλισμού έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε ο υπουργός εργασίας Ν. Δημητράτος να είναι παράλληλα και Γενικός Γραμματέας της ΓΣΕΕ!

Η ολοκλήρωση της ποδηγέτησης των συνδικάτων από το καθεστώς ολοκληρώθηκε με την περάτωση της ίδρυσης της Εργατικής Εστίας, που είχε αποφασιστεί ήδη με το βενιζελικό νόμο του 5204/31. Το δικτατορικό καθεστώς ρύθμισε τότε (νόμος 96/1936) για πρώτη φορά το ιδιαίτερα ακανθώδες ζήτημα της χρηματοδότησης του συνδικαλισμού, επιβάλλοντας την υποχρεωτική συνδικαλιστική εισφορά μέσω της καταβολής της ασφαλιστικής εισφοράς που παρακρατούνταν δια μέσου των εργοδοτών από τους μισθούς. Εξασφάλισε δηλαδή την υλική υποστήριξη των από το κράτος ελεγχόμενων διοικήσεων του συνδικαλιστικού φορέα.²⁶

Με το νόμο 1435/38 καθιερώνεται εξάλλου το σύστημα των κρατικών συνδικάτων, που επιτρέπει στον υπουργό εργασίας να καθορίζει σε κάθε επαγγελματικό κλάδο ένα σωματείο της αρεσκείας του ως το μόνο εξουσιοδοτημένο να αντιπροσωπεύει τους εργάτες του κλάδου αυτού και να αποπέμπει κατά το δοκούν, όσα στελέχη δεν προσαρμόζονταν σε αυτή την πολιτική. Ενδεικτικό για το πόσο αντιδημοκρατικό ήταν αυτό το σύστημα ελέγχου εργατών και συνδικάτων είναι και το γεγονός ότι ακόμα και οι δυνάμεις του άξονα κατά τη διάρκεια της κατοχής, διατήρησαν πολλές από τις διατάξεις αυτές.²⁷

Η μεγάλη μάζα των εργαζομένων δε συμβιβάστηκε ωστόσο με αυτή την πολιτική των δυνάμεων κατοχής και ακολούθησε το κομμάτι της ηγεσίας του εργατικού κινήματος που ανέπτυξε αντιστασιακή δράση εναντίον των κατακτητών. Εκφραστής αυτής της αντιστασιακής βούλησης αποτέλεσε το ΕΕΑΜ (Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) που ιδρύθηκε στις 17 Ιουλίου του 1941 από το σύνολο σχεδόν των παλιών αντιμαχομένων συνδικαλιστικών παρατάξεων. Τα χρόνια της κατοχής αποτελούν έτσι –κατά παράδοξο τρόπο– την κορυφαία στιγμή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος.²⁷

Στους Έλληνες εργαζόμενους ανήκει και η τιμή της κήρυξης της πρώτης απεργίας στην κατεχόμενη Ευρώπη (η λεγόμενη απεργία των τριών "Τ", Ταχυδρομεία-Τηλέγραφος-Τηλέφωνα, 14 Απριλίου 1941) και της ματαίωσης της πολιτικής επιστράτευσης. Αν και το ΕΕΑΜ ιδρύθηκε με πρωτοβουλία των Κομμουνιστών, δεν ελέγχθηκε ποτέ απ' αυτό, αλλά κατόρθωσε να επιτύχει στο εσωτερικό του μια ευρεία αντιπροσώπευση τάσεων.²⁸ Στην πραγματικότητα η περίοδος αυτή είναι επίσης η μόνη, στην οποία λειτούργησε τόσο άρτια η εσωκομματική δημοκρατία και η διαλεκτική σχέση μεταξύ της διεκδίκησης πολιτικών και οικονομικών αιτημάτων. Το ΕΕΑΜ έγινε έτσι το μέσο για την ενοποίηση της εργατικής τάξης.

Το γεγονός εντούτοις ότι το ΕΕΑΜ συνδέθηκε ιδεολογικά και οργανικά με το ΕΑΜ, το κατέστησε αναξίοπисто στα σχέδια των Άγγλων που για τους δικούς τους γεωστρατηγικούς λόγους επιδίωξαν μετά την απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά, την αποδυνάμωσή του και την οργάνωση μίας ΓΣΕΕ μακριά από κάθε κομμουνιστική επιρροή. Το εργατικό κίνημα συμπαρασύρθηκε έτσι μέσα στη δίνη της εμφυλιοπολεμικής διαμάχης και έγινε πεδίο ανταγωνισμών και ξένων επεμβάσεων που αναίρεσαν τη διαδικασία εκδημοκρατισμού, ενοποίησης και αποπελατεικοποίησης, η οποία είχε λάβει χώρα την περίοδο της κατοχής.

Είναι μάλλον απίθανο οι οργανωμένοι εργάτες να θεωρούσαν στην πλειοψηφία τους εαυτούς τους κομμουνιστές. Λόγω της τεράστιας συμβολής των κομμουνιστών στην αντίσταση, εκτιμούσαν όμως και σέβονταν το ΚΚΕ. Με τον ίδιο τρόπο που πλαισίωσαν το ΕΕΑΜ, πλαισίωσαν και το διάδοχό του ΕΡΓΑΣ (Εργατικός Αντιστασιακός Συνασπισμός), στον οποίο η κομμουνιστική επιρροή ήταν εντονότερη. Το προπολεμικό ελληνικό κατεστημένο καθώς και οι Άγγλοι και μετά το 1947 οι Αμερικανοί, που αναμίχθηκαν ενεργά στον εμφύλιο πόλεμο, διέβλεψαν τον κίνδυνο που προερχόταν α-

πό ένα ριζοσπαστικοποιημένο συνδικαλιστικό κίνημα και προσπάθησαν μετά τον πόλεμο να το τιθασεύσουν.²⁹

Μια πρώτη επέμβαση έγινε τον Δεκέμβριο του '44 με το διορισμό νέας διοίκησης στη ΓΣΕΕ από τον υπουργό εργασίας. Η νέα διοίκηση απαρτιζόταν στην πλειοψηφία της από μεταξικούς συνδικαλιστές ή συνεργάτες των Γερμανών.³⁰ Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και τη μερική αποκατάσταση συνδικαλιστικών ελευθεριών, ο ΕΡΓΑΣ κατόρθωσε μέσα σε εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες να καταγάγει σημαντικές επιτυχίες στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργατών που κορυφώθηκαν στο όγδοο συνέδριο της ΓΣΕΕ το Μάρτιο του 1946.³¹ Στο σημείο αυτό όμως το ΚΚΕ υπερεκτίμησε για άλλη μία φορά τις δυνάμεις του και χρησιμοποίησε το συνδικαλιστικό κίνημα σαν αιχμή του δόρατός του στην πολιτική παλαίστρα. Το ΚΚΕ αποφάσισε με σειρά απεργιών να σκληρύνει τη στάση του και να προκαλέσει το πολιτικό κατεστημένο. Οι απεργίες απέτυχαν ωστόσο το στόχο τους και σταδιακά επήλθε κόπωση στους εργάτες από τη μη εκπλήρωση των αιτημάτων τους.³²

Ταυτόχρονα η σκληρή γραμμή έπειθε ολοένα και περισσότερο τους αμερικανούς ότι έπρεπε και αυτοί να υιοθετήσουν σκληρή γραμμή. Για την εκπλήρωση του σκοπού αυτού χειραγώγησαν τον παθολογικό αντικομμουνιστικό φόβο ξένων συνδικαλιστικών συμβούλων και της ελληνικής φιλελεύθερης και συντηρητικής δεξιάς, για να επιβάλλουν στο 9ο συνέδριο της ΓΣΕΕ, το Μάρτιο του 1948, καιροσκοπικά στοιχεία, όπως τον Μακρή και τον Θεοχαρίδη.³³ Ο Μακρής, το όνομα του οποίου έγινε με το χρόνο σύμβολο του υποταγμένου συνδικαλισμού, έμελλε να είναι ο πρόεδρος της ΓΣΕΕ με τη μακροβιότερη θητεία. Το συνδικαλιστικό κίνημα αντίθετα ακολούθησε τη μοίρα του αριστερού κινήματος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ο πραγματικός συνδικαλισμός, όπως και η έκφραση πολιτικών πεποιθήσεων μη συμβατών με την επίσημη κρατική ιδεολογία, έγινε άκρως επικίνδυνη ενασχόληση. Άρχισε έτσι να καλλιεργείται ένα κλίμα απάθειας στους εργαζομένους, στο οποίο προστέθηκε σταδιακά και η απέχθεια στον επίσημο συνδικαλισμό.

Στον αντίποδα αυτού του υποταγμένου, κρατικού συνδικαλισμού³⁴, που προκάλεσε σωρεία διασπάσεων τη δεκαετία του '50, η αριστερά δια μέσου της ΕΔΑ και αργότερα η Ένωση Κέντρου θα αντιπαρατάξουν δύο βασικά συνδικαλιστικά σχήματα: το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (ΔΣΚ) και τη Συντονιστική Επιτροπή Οργανώσεων 115(ΣΕΟ 115). Η ΣΕΟ, η οποία από την ίδρυσή

της στην περίοδο του ανένδοτου αγώνα το 1962, θα συγκεντρώσει στους κόλπους της το σύνολο των συνδικαλιστικών οργανώσεων της ΕΔΑ και της Ένωσης Κέντρου, εκπροσωπούσε αρχικά 115 διαγραμμένα συνδικάτα από την επίσημη ΓΣΕΕ, που είχαν αρνηθεί να συμπορευτούν με τη γραμμή της διοίκησης Μακρή.

Η προοδευτικά αυξανόμενη δύναμη της ΣΕΟ, που έφτασε να εκπροσωπεί το 1967, την παραμονή της δικτατορίας, 720 συνδικάτα³⁵ δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε η ΣΕΟ να έχει τη δυνατότητα να συγκροτήσει δική της τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση, που θα μπορούσε σταδιακά να αντικαταστήσει την επίσημη ΓΣΕΕ. Η αναμονή όμως της έλευσης στην εξουσία της Ενώσεως Κέντρου, που τη στιγμή εκείνη εξέφραζε τις προσδοκίες του συνδικαλιστικού κόσμου, την οδήγησε σε στάση αναμονής. Η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου προέβη πράγματι σε καθάριση της διοίκησης Μακρή και πραγματοποίησε αρκετές αποπειρες για την εξυγίανση του συνδικαλιστικού χώρου.³⁶ Η πράξη αυτή καθαυτή συνιστούσε ωστόσο μία ακόμα παρέμβαση της επίσημης εξουσίας, που ακύρωνε την αυθαίρετη πράξη μίας προγενέστερης εξουσίας.

Οι πράξεις αυτές υποδηλώνουν, ανεξάρτητα από το αν η μία ή άλλη ενέργεια ήταν προς όφελος του εργατικού κινήματος, ότι οι αντιπαραθέσεις που διεξάγονταν στο επίπεδο της εργατικής εκπροσώπησης – μία εσωτερική υπόθεση του κινήματος – είχαν μετατραπεί σε αντιπαραθέσεις για την κατάκτηση της εξουσίας. Και αντίστροφα, οι διαμάχες της εξουσίας για τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού μεταφέρονταν στο συνδικαλιστικό κίνημα και μετέδιδαν τη δυναμική τους στη διαπάλη για την κατάκτηση της ηγεσίας της εργατικής εκπροσώπησης.

Η παρέμβαση της Κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου προσπάθησε να θέσει τις βάσεις για ένα νέο ξεκίνημα. Οι μετέπειτα εξελίξεις ματαίωσαν ωστόσο και αυτή την προσπάθεια. Η λεγόμενη κυβέρνηση των αποστατών επανέφερε με νόθο τρόπο στο 15ο συνέδριο της ΓΣΕΕ το 1966³⁷ τη διοίκηση Μακρή και Θεοδώρου, οι οποίοι υποδέχτηκαν με συγχαρητήριο τηλεγράφημα την κυβέρνηση των συνταγματαρχών. Η συνακόλουθη χουντική κυβέρνηση διατήρησε αρχικά τη διοίκηση αυτή, για να την καθαιρέσει και πάλι και να εγκαταστήσει με το διάταγμα του 186/69 στην κορυφή του κορυφαίου συνδικαλιστικού οργάνου των εργατών, μια νέα διορισμένη διοίκηση.

Η οργάνωση της ΣΕΟ, όπως και η ελεύθερη συνδικαλιστική δραστηριότητα, απαγορεύονται με διαδοχικά διατάγματα τα δύο

πρώτα χρόνια³⁸, ενώ πολλοί συνδικαλιστές συλλαμβάνονται και εξορίζονται. Το κράτος επιβάλλει *δια νόμου* τη συνεργασία εργατών, κράτους και εργοδοτών. Η κρατική παρέμβαση ήταν τόσο εξόφθαλμη, που οι διεθνείς συνδικαλιστικές οργανώσεις (IBFG), έθεσαν τη συμμετοχή της ΓΣΕΕ σε διαθεσιμότητα, μέχρι να αποκατασταθεί η εσωτερική δημοκρατία πάλι στο εσωτερικό τους. Το εργατικό κίνημα εισέρχεται σε φάση πλήρους ομηρίας.

Η ειρωνεία της ιστορίας θέλησε η χούντα να είναι εκείνη η κυβέρνηση, η οποία θα ανακινήσει για μία ακόμη φορά το ζήτημα της χρηματοδότησης. Σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, διεθνείς συνδικαλιστικές οργανώσεις (ILO) ασκούσαν πίεση στις κυβερνήσεις για τον ασφυκτικό έλεγχό τους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις μέσω της κρατικής χρηματοδότησης. Η χούντα στην προσπάθειά της να εμφανίσει προς τα έξω ένα φιλελεύθερο προσώπιο και να κατασιγάσει τις αντιδράσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας δημιούργησε το 1971 τον ΟΔΕΠΕΣ (Οργανισμός Διαχείρισης Ειδικών Πόρων Εργασιακών Σωματείων), στον οποίο η Εργατική Εστία μεταβίβαζε την αρμοδιότητα να χρηματοδοτεί τις συνδικαλιστικές οργανώσεις που ανήκαν στον κρατικό οργανισμό του ΟΔΕΠΕΣ. Με αυτό το μέτρο δεν απέφυγε τη διεθνή καταδίκη, αφού αποδείχτηκε γρήγορα ότι επρόκειτο για καμουφλάζ της Εργατικής Εστίας³⁹, θέσπισε εντούτοις έναν οργανισμό, που όπως και στην ανάλογη περίπτωση της δικτατορίας του Μεταξά, έμελλε να αποδειχτεί ανθεκτικός στο χρόνο.

Το Συνδικαλιστικό Κίνημα μετά τη Μεταπολίτευση

Η επαναφορά της δημοκρατίας και η αποκατάσταση των ατομικών δικαιωμάτων το 1974 συνεπέφεραν και την αναμενόμενη κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών από το συνταγματικό νομοθέτη το 1975 (Άρθρο 23, παράγραφος 1). Η νέα περίοδος γέννησε ελπίδες, αποκάλυψε όμως παράλληλα ότι το συνδικαλιστικό κίνημα είχε πλέον να αντιπαλέψει νοσηρά φαινόμενα πολύ απειλητικότερα απ' ό,τι οι κρατικές διώξεις και η ανελευθερία. Καταρχήν η πολυδιάσπασή του έπαυε να είναι μόνο οργανωτική, γινόταν τώρα και κομματική.

Στην αυγή της Δημοκρατίας, το συνδικαλιστικό κίνημα ήταν χωρισμένο σε τέσσερις βασικές παρατάξεις, οι οποίες είχαν προ-

έλθει από τις αντίστοιχες αντιστασιακές Οργανώσεις, που είχαν δραστηριοποιηθεί κατά την περίοδο της χούντας: Την ΕΣΑΚ (ΚΚΕ), την ΔΕΚΕ (ιδρυμένη από παλιά στελέχη της Ενώσεως Κέντρου που είχαν προσχωρήσει στη Νέα Δημοκρατία), την ΠΑΣΚΕ (ΠΑΣΟΚ) και την ΑΕΜ (από στελέχη που πρόσκεινταν στο ΚΚΕε-σωτηρικού). Το κύρος του συνδικαλισμού βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα. Οι περισσότερες οργανώσεις που είχαν λειτουργήσει με άδεια του καθεστώτος ήταν οργανώσεις "φαντάσματα" με νομότυπη όμως δομή, που τους εξασφάλιζε την επίσημη χρηματοδότηση του κράτους.⁴⁰

Οι ελπίδες του συνδικαλιστικού κόσμου στράφηκαν στην αναμενόμενη αποχουντοποίηση. Λόγοι που σχετίζονταν με την ομαλή μετάβαση στο δημοκρατικό καθεστώς και η ατολμία της κυβέρνησης Καραμανλή που επέτρεψε σε παράγοντες του παλαιού καθεστώτος να συνυπάρξουν στη νέα πολιτειακή κατάσταση⁴¹ και στη νέα διορισμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ, δημιούργησαν ένα ασφυκτικό πλαίσιο περαιτέρω ανάπτυξης του επίσημου συνδικαλισμού. Το κρατικό ίδρυμα χρηματοδότησης ΟΔΕΠΕΣ όχι μόνο καταργήθηκε, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά αντιθέτως με τον νόμο 5157 του 1977 θα αποκτήσει επιπρόσθετες αρμοδιότητες, όπως την ακόμα πιο παρεμβατική διάταξη, βάσει της οποίας ο υπουργός εργασίας μπορούσε κατά το δοκούν να διανέμει 8% των πόρων που ΟΔΕΠΕΣ για την *"προώθηση των γενικότερων συνδικαλιστικών σκοπών"*!

Όταν το 1982 ο υπουργός Κακλαμάνης διενήργησε έρευνα για να διαπιστωθούν για ποιούς ακριβώς σκοπούς διατέθηκαν αυτοί οι πόροι, στάθηκε πολλές φορές αδύνατον να εντοπιστούν στους ισολογισμούς των συνδικάτων τα χρήματα που σύμφωνα με τα στοιχεία του υπουργείου είχαν διοχετευθεί στα συγκεκριμένα σωματεία.⁴² Μια σειρά άλλων ενεργειών της κυβέρνησης Καραμανλή επιβάρυναν ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Οι διαγραμμένες από τη χούντα οργανώσεις, όπως το κίνημα των 115 σωματείων που ήταν ο αληθινός εκπρόσωπος των εργαζομένων πριν από τη χούντα, παρέμειναν προς έκπληξη όλων στην παρανομία. Η κυβερνητική παράταξη κατόρθωσε έτσι μέσα από το ψηφοδέλτιο της Δημοκρατικής Συνεργασίας να πάρει στο 18ο συνέδριο της ΓΣΕΕ το 1976, την πλειοψηφία.

Η αντίδραση από τη συνδικαλιστική αντιπολίτευση ήταν άμεση. Και οι τρεις συνδικαλιστικές παρατάξεις της αντιπολίτευσης θα συμπήξουν κοινό μέτωπο εναντίον της κυβέρνησης που θα προκαλέσει μεγάλα κύματα απεργιών και κινητοποιήσεων από μέρους

των εργαζομένων. Τις αντιδράσεις, τις απεργίες και τις διαδηλώσεις των εργαζομένων θα προσπαθήσει να κατευνάσει με ένα νόμο (330/1976), που δίκαια χαρακτηρίστηκε ως ένας από τους πιο αντισυνδικαλιστικούς που ψηφίστηκαν ποτέ. Ο νέος νόμος επρόκειτο βάσει των διακηρύξεων της κυβέρνησης να αποκαταστήσει την αυτοτέλεια και αυτονομία του συνδικαλιστικού κινήματος. Βάσει του νέου νόμου εντούτοις πολιτικές απεργίες ή απεργίες συμπαράστασης ήταν εκ προοιμίου απαγορευμένες, ενώ ο εργοδότης αποκτούσε εκτεταμένα δικαιώματα στη διαδικασία λήψης απόφασης για την κήρυξη απεργίας!⁴³

Η πόλωση θα πάρει μετά από αυτό εκρηκτικές διαστάσεις. Το 19ο⁴⁴ συνέδριο της ΓΣΕΕ, θα διεξαχθεί το 1978 στην Καλαμάτα χωρίς τη συμμετοχή της αντιπολίτευσης και θα επιτρέψει για πρώτη φορά μετά την πτώση της χούντας την ανάδειξη στα κορυφαία διοικητικά όργανα της ΓΣΕΕ ανθρώπων που είχαν επίσημα συνεργαστεί με τη χούντα.⁴⁵ Μετά απ' αυτό οι αντιπολιτευόμενες παρατάξεις θα σκληρύνουν ακόμα περισσότερο τη στάση τους και θα προβούν το 1979 στην ίδρυση ενός νέου συνδικαλιστικού σχήματος ΣΑΔΕΟ (Συνεργαζόμενες Αγωνιστικές Δημοκρατικές Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις), ενώ οι προσκείμενες στην κυβέρνηση οργανώσεις θα διοικούν χωρίς αντιπολίτευση για τέσσερα χρόνια, αφού και το 20ο συνέδριο το 1981 στην Κασσάνδρα έγινε χωρίς τη συμμετοχή της αντιπολίτευσης.

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία συνοδεύτηκε από ένα τεράστιο κύμα ελπίδων, που είχε συνδεθεί με το κίνημα της αλλαγής.⁴⁶ Οι ελπίδες αυτές δικαιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό τα 2 πρώτα χρόνια της θητείας της κυβέρνησης, βασικό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν ο επαναστατικών διαστάσεων νόμος 1264/82. Ο νόμος αυτός, εκτός από πλήθος ευεργετικών διατάξεων για τους εργαζομένους, νομιμοποιούσε και επέβαλλε τον εργοστασιακό συνδικαλισμό τερματίζοντας μια μακρά περίοδο εκφοβισμού, ελέγχου και καταστολής των εργαζομένων που ασκούσαν συνδικαλισμό ή απλώς ανέπτυσσαν συνδικαλιστικές πρωτοβουλίες.⁴⁷

Από το 1983⁴⁸ και μετά εισέρχεται σταδιακά η φάση σταθερής προσαρμογής του συνδικαλιστικού κινήματος στην κυβερνητική συνδικαλιστική πρακτική προηγούμενων εποχών, ο οποία μεταλλάσσεται σε έναν νέο τύπο κυβερνητικό συνδικαλισμό, λατινοαμερικάνικου χαρακτήρα με λαϊκιστική υπόσταση. Μεσολαβεί φυσικά ήδη τον Ιανουάριο 1982 η κρατική παρέμβαση στα εσωτερικά της ΓΣΕΕ, που προκάλεσε με δικαστική απόφαση την αντικατάσταση της παλαιάς διοίκησης Καρακίτσου με νέα προσωρινή διοίκηση.

Επειδή αυτή η διοίκηση ωστόσο είχε ταυτίσει το όνομά της με νόθες διαδικασίες και μία αντεργατική και αντισυνδικαλιστική πολιτική, η εξωγενής αυτή παρέμβαση είναι ίσως η μόνη που έγινε, μετά την προσπάθεια της Ενώσεως Κέντρου το 1964 να αποκαταστήσει την ομαλή λειτουργία στη ΓΣΕΕ, εν πολλοίς δεκτή με ανακούφιση από τους εργαζομένους.⁴⁹ Προκάλεσε επίσης λίγες αντιδράσεις, αν και η πράξη αυτή καθ' αυτή συνιστά μία ακόμα υπονόμηση της αυτοτέλειας του εργατικού κινήματος.

Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει η Στέλλα Ζαμπαρλούκου⁵⁰, υπάρχει μια βασική διαφορά στον τρόπο με τον οποίο επιχείρησε το ΠΑΣΟΚ να εξασφαλίσει τον έλεγχο της ηγεσίας του συνδικαλιστικού κινήματος σε σχέση με τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Σε αντίθεση με την πολιτική αποκλεισμού των αριστερών εκπροσώπων, που είχαν ακολουθήσει οι κυβερνήσεις της δεξιάς για να ελέγξουν τη ΓΣΕΕ, η πολιτική που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ έως το 1985 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πολιτική κάθετης ενσωμάτωσης των εργαζομένων. Μέσα από ένα λαϊκιστικό λόγο που υποσχόταν όλα σε όλους και μια πολιτική παροχών, προσπάθησε να κερδίσει την εύνοια των εργαζομένων και την ενσωμάτωσή τους στο ΠΑΣΟΚ. Η πολιτική αυτή είχε επιτυχία και απέναντι στα στελέχη της παραδοσιακής αριστεράς.

Η γενιά της αλλαγής μεταβλήθηκε μέσα σε λίγα χρόνια σε γενιά της συναλλαγής με έντονη πελατειακή νοοτροπία και εξουσιαστική συμπεριφορά. Η στάση αυτή εκτρεφόταν φυσικά από δύο γεγονότα. Το ένα ήταν η ενοσικτώδης βουλευσιακή αντίδραση στον αποκλεισμό αυτών των ομάδων για δεκαετίες από τη διανομή των διοικητικών προνομίων και η ανεμπόδιστη πρόσβαση των κλαδικών στη διαδικασία προσλήψεων και πελατειακών εξυπηρετήσεων, που το κόμμα τους παρείχε αφειδώς για να επιταχύνει την αφομοίωση αυτών των ομάδων στη νέα δομή εξουσίας. Ο ιδιότυπος αυτός κρατικός κορπορατισμός, οφειλόταν κατά μεγάλο μέρος και στο ότι η συνδικαλιστική παράταξη του ΠΑΣΟΚ, η ΠΑΣΚΕ, δεν είχε παραδοσιακούς δεσμούς με το εργατικό κίνημα και υστερούσε οργανωτικά σε σχέση με την αριστερά. Επιδίωξε έτσι μέσα από τη στενή της σύνδεση με το κόμμα να ενδυναμώσει τη θέση της στη ΓΣΕΕ με τη διανομή οφίτσιων.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποδοχής νοσηρών φαινομένων από τη νέα "διοικητική γενιά" συνδικαλιστών είναι και το ζήτημα της χρηματοδότησης. Με τον 1264/82 καταργήθηκε μετά από 11 χρόνια ο ΟΔΕΠΕΣ και η χρηματοδότηση των συνδικάτων μέσω της Εργατικής Εστίας. Ως αναπόσπαστο κομμάτι του εκδη-

μοκρατισμού θεωρήθηκε τότε η καθιέρωση της εθελούσιας συνδικαλιστικής εισφοράς των μελών προς τις οργανώσεις τους.⁵¹ Επειδή ωστόσο τα συνδικάτα απειλούνταν από οικονομική καταστροφή, προβλέφθηκε ένα μεταβατικό διάστημα τριών ετών μέχρι την καθιέρωση της εισφοράς, στο οποίο τα συνδικάτα θα χρηματοδοτούνταν από την Εργατική Εοτία. Επανήλθε δηλαδή το καθεστώς που ίσχυε πριν από το 1971 με την επιπρόσθετη διάταξη για το ρόλο του υπουργού, που υπόθαλπε την ευνοιοκρατία. Αναφορικά με τη μεταβατικότητα της διάταξης, αξίζει να αναφερθεί ότι ισχύει – με εξαίρεση τη διάταξη για τις αρμοδιότητες του υπουργού – με μικρές διαφοροποιήσεις μέχρι σήμερα.

Το 1985, χρονιά σημαδιακή για το εργατικό κίνημα, επήλθε ρήξη στη μέχρι τότε αγαστή συνεργασία συνδικάτων κυβέρνησης και ΓΣΕΕ-ΠΑΣΟΚ. Η διοίκηση της ΓΣΕΕ είχε μέχρι εκείνη τη στιγμή, με εξαίρεση τις δεξιές παρατάξεις, που απείχαν τώρα με τη σειρά τους από τις εκλογικές διαδικασίες, διαπαραταξιακό χαρακτήρα, ως αποτέλεσμα του 22ου συνεδρίου της ΓΣΕΕ το 1983. Η κυβέρνηση ακολουθούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή πολιτική μη παρέμβασης στα εσωτερικά της ΓΣΕΕ μετουσιώνοντας σε πράξη την αποφθεγματικού τύπου δημόσια ομολογία του Ανδρέα Παπανδρέου ότι, *“Η λαϊκή κυριαρχία και η δημοκρατική διαδικασία δεν περιορίζεται στο κοινοβούλιο, έχει τρεις ουσιαστικές, αλληλοεξαρτώμενες μορφές. Την Κοινοβουλευτική, τη συνδικαλιστική και την τοπική αυτοδιοίκηση. Δημοκρατία δεν νοείται αν φιμώσουμε και ελέγξουμε τα συνδικάτα.”*

Τον Οκτώβριο του 1985 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ανακοινώνει την πολιτική λιτότητας, που προέβλεπε αυξήσεις στους μισθούς κάτω από τον τιμάριθμο και απαγόρευση των αυξήσεων στους μισθούς και τα μεροκάματα πέρα των ορίων που προέβλεπε ο νόμος, για δύο χρόνια. Ένα μέρος των συνδικαλιστών του ΠΑΣΟΚ αρνήθηκε να συμπορευτεί με αυτή την πολιτική και συμμαχησε με την αντιπολίτευση, προκαλώντας νέα πλειοψηφία στη ΓΣΕΕ, προωθώντας την ανάδειξη νέας διοίκησης, αποφασισμένης να τηρήσει αντιπολιτευτική τακτική. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προέβη τότε σε διαγραφή των στελεχών αυτών και εξαναγκασμό των συνδικαλιστών της ΠΑΣΚΕ που διέκριντο ακόμη φιλικά στην κυβέρνηση να προκαλέσουν τεχνητά τη δικαστική παρέμβαση και να διεκδικήσουν την επαναφορά τους στην κορυφή της Συνομοσπονδίας.⁵²

Το δικαστήριο αποφάσισε την καθαίρεσή της νόμιμα και μετά από πολλά χρόνια και με αντιπροσωπευτικό τρόπο εκλεγμένης διοίκησης της ΓΣΕΕ και το διορισμό νέας, προσωρινής. Το συνδι-

καλιστικό κίνημα εισερχόταν πάλι σε μία τετραετή περίοδο όξυνσης και εσωτερικών αναταραχών, αφού το 23ο (1986) και το 24ο (1988) συνέδριο της ΓΣΕΕ πραγματοποιήθηκαν χωρίς τη συμμετοχή της αντιπολίτευσης, με όμοιο τρόπο όπως τα συνέδρια της δεκαετίας του '70, τα οποία οι τώρα διοικούντες συνδικαλιστές τα είχαν χαρακτηρίσει ως νόθα.

Οι συνέπειες για τη βάση του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν ανυπολόγιστες. Οι πράξεις αυτές των συνδικαλιστών της ΠΑΣΚΕ επέφεραν τρομακτική σύγχυση στον κόσμο της αριστεράς, καθώς εντάσσονταν σε μία λογική του παρελθόντος, που οι ίδιοι είχαν αντιπαλέψει με πάθος. Η ιδιοποίηση πρακτικών του κρατικού παρεμβατισμού και καταναγκασμού από ένα κίνημα που όφειλε την ανέλιξή του στην άρνηση αυτών των πρακτικών και μάλιστα τις περισσότερες φορές έπειτα από θυσίες για τους ίδιους, ενίσχυε την ισοπεδωτική αντίληψη του απλού εργαζόμενου ότι όλοι ανήκουν στο ίδιο εξουσιαστικό παιχνίδι.

Το επόμενο αντιπροσωπευτικό συνέδριο πραγματοποιήθηκε πάλι το 1990 (26ο), χρονιά όπου μετά από πολλές δεκαετίες καταργήθηκε και ο θεσμός της υποχρεωτικής διαιτησίας. Στο 26ο συνέδριο έγιναν εξάλλου για πρώτη φορά προσπάθειες να αντιμετωπιστεί η οργανωτική πολυδιάσπαση του συνδικαλιστικού κινήματος καθιερώνοντας το τετράπτυχο "ένα σωματείο στο εργοστάσιο/επιχείρηση – ένα σωματείο στον κλάδο παραγωγής – ένα εργατικό κέντρο στο νομό – μία ομοσπονδία στο τομέα ή κλάδο παραγωγής ή υπηρεσιών. Οι αποφάσεις του δεν υλοποιήθηκαν εντούτοις ακόμα. Το 1990 εξαλείφθηκε επίσης οριστικά η προσβλητική για το συνδικαλιστικό κίνημα διάταξη βάσει της οποίας ο υπουργός εργασίας μπορούσε κατά το δοκούν να διαθέσει το 8% των συνδικαλιστικών εισφορών που διαχειριζόταν η Εργατική Εστία⁵³, χωρίς όμως να καταργηθεί η χρηματοδότηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων δια μέσου της υποχρεωτικής παρακράτησης της εισφοράς από το μισθό.

Από την ημερομηνία αυτή και έπειτα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η ΓΣΕΕ λειτουργεί τουλάχιστον τυπικά σε αρμονία με τις κανονιστικές διατάξεις που η ίδια έχει θεσπίσει. Όλα τα υπόλοιπα συνέδρια μέχρι σήμερα ήταν τουλάχιστον αντιπροσωπευτικά και διεξήχθησαν με αδιάβλητο τρόπο. Το συνδικαλιστικό κίνημα έχει μεν κατακτήσει πολλές από τις πάγιες διεκδικήσεις του, δεν έχει ωστόσο κατορθώσει να απαλλαγεί από τις αδυναμίες που το κατατρύχουν από τη στιγμή της γέννησής του. Η προοπτική του, αν λάβουμε για γνώμονα τις πολιτικές αναλύσεις εκπροσώπων

του, είναι μάλλον θολή, ενώ δεν είναι απαλλαγμένες της υπόνοι-
ας ότι φανερώνουν κάποια αμηχανία. Η επόμενη θεματική ενότη-
τα είναι αφιερωμένη σε αυτήν ακριβώς την παράμετρο.

Η αναζήτηση του ταξικού εχθρού στη νέα παγκόσμια οικονομική πραγματικότητα

Η παγκοσμιοποίηση των κοινωνιών, των οικονομικών και πολιτι-
κών αποφάσεων και οι διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες εργα-
σίας δημιούργησαν ποιοτικές και ποσοτικές διαφοροποιήσεις που
οι τοπικές κοινωνίες όχι μόνο δεν είχαν ξανααντιμετωπίσει αλλά
τις περισσότερες φορές δεν μπόρεσαν ούτε καν να αντιληφθούν.
Οι αλλαγές αυτές στην επικοινωνία, τη δομή και την οργάνωση
του εμπορίου και της παγκόσμιας οικονομίας κατέρριψαν σύνορα
και έφεραν αυτές τις κοινωνίες αντιμέτωπες με έναν αναδυόμενο
κόσμο που είχε συγκροτηθεί με όρους και κανόνες που σε αυτές
τις κοινωνίες φάνταζαν μέχρι πρότινος απολύτως ξένες. Με τον ί-
διο τρόπο που οι όροι παραγωγής και εργασίας μετεβλήθησαν
και απαρχαιώθηκαν, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο κατέστησαν τα
ερμηνευτικά μοντέλα αυτών των σχέσεων παραγωγής αναχρονι-
στικά, γιατί ακριβώς αντιστοιχούσαν στις ξεπερασμένες εργασια-
κές σχέσεις.

Το παράδοξο ωστόσο με το οποίο συγκρούστηκαν οι νέες κοι-
νωνίες είναι ότι η ιλιγγιώδης ταχύτητα των συντελούμενων αλλα-
γών εκτόπισε όχι μόνο τα θεωρητικά παραδοσιακά σχήματα αλλά
και τον τρόπο σύλληψής τους, αφού ο ρυθμός αναδιάταξης των
αλλαγών αυτών ήταν μερικές φορές ταχύτερος από το ρυθμό
διάδοσης αυτών των ερμηνευτικών σχημάτων. Χαρακτηριστική εί-
ναι η ομολογία του μεγαλύτερου κερδοσκόπου όλων των εποχών
και ενός από τους καλύτερους γνώστες της *New Economie*,
George Soros, στην εισαγωγή του βιβλίου του *The Crisis of
Global Capitalism*, New York, Public Affairs, 1998), όπου διατυπώ-
νει την ανησυχία ότι αυτό που προβλέπει, το *Crash* δηλαδή των
χρηματαγορών, μπορεί να συμβεί γρηγορότερα από την έκδοση
του βιβλίου του.

Η αποδόμηση των παλαιών συνόρων συνοδεύτηκε ωστόσο με
την αυθαίρετη οικοδόμηση νέων, οικονομικών και πολιτιστικών για
τις ομάδες εκείνες που αγνόησαν τη νέα εξέλιξη. Έλλειμμα προ-
σαρμοστικότητας παρουσιάζει κατά την άποψη του γράφοντος

και ο πολιτικός χώρος της αριστεράς που ιστορικά συνέδεσε την ύπαρξή του με το συνδικαλιστικό κίνημα. Ένα μεγάλο κομμάτι της μαρξιστικής διανόησης αντιπαρατέθηκε σε αυτή την οικονομικοκοινωνική διαδικασία με ιδεολογικούς όρους που αντανακλούν μια εντελώς άλλη εποχή.

Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην τεχνολογική εξέλιξη που έχει υπεραπλουστεύσει τη μετακίνηση λογιστικού χρήματος αλλά και στον έντονο κερδοσκοπικό χαρακτήρα της διεθνοποιημένης κεφαλαιαγοράς. Οι καταλυτικές επιδράσεις που μπορεί να έχει μία χρηματιστηριακή κρίση τύπου Crash σε μία εθνική ή τοπική κοινωνία, όπως αποδεικνύουν τα πρόσφατα παραδείγματα των οικονομιών της Αργεντινής και της Τουρκίας, που μέσα σε μία νύχτα βυθίστηκαν στο χάος, ή και στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, όπως η χρηματιστηριακή κρίση της Ασίας πριν από λίγα χρόνια, είναι νομίζουμε γνωστά. Οι εθνικές κυβερνήσεις από την άλλη δεν είναι σε θέση να προστατεύσουν τους δικούς τους πολίτες διότι υπόκεινται στις δεσμεύσεις των διεθνών συμβάσεων και συμφωνιών.

Η αριστερά δεν μπόρεσε για παράδειγμα να αντιληφθεί ότι ο καπιταλισμός διένυσε μια φάση μετάβασης κατά την οποία υπερέβη μερικώς και τον ίδιο του τον εαυτό και υιοθέτησε απέναντι σε αυτό το φαινόμενο ή συνθήματα εθνικής εσωστρέφειας⁵⁴, άγνωστα στον αριστερό διεθνιστικό τρόπο σκέψης, ή μια αφοριστική στάση απέναντι στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Πολλοί διανοούμενοι υποστηρίζουν σήμερα ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ένα ιδεολόγημα, το οποίο απλώς υπερμεγεθύνει δεδομένα που υφίσταντο πάντα.⁵⁵ Πρόκειται φυσικά για μία ανιστόρητη και κοντόφθαλμη προσέγγιση, η οποία αδυνατεί να διακρίνει τις τεράστιες ποσοτικές αλλαγές που έχουν επέλθει τα τελευταία χρόνια. Ποτέ πριν στην ιστορία μία χρηματοοικονομική κρίση σε μία τριτοκοσμική χώρα ή έστω σε μια περιφερειακή οικονομία δεν απειλούσε τόσο άμεσα την παγκόσμια οικονομία, όσο σήμερα.

Ο τρόπος που δομείται η παγκόσμια οικονομία σήμερα είναι απολύτως διαφοροποιημένος από το κλασικό οικονομικοκοινωνικό σύστημα αναπαραγωγής κεφαλαίου και οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων. Η παραγωγή κέρδους και η συσσώρευση κεφαλαίου είναι σήμερα χιλιάδες φορές μεγαλύτερη απ' ό,τι πριν από μερικά μόλις χρόνια και –το κυριότερο– σχετίζεται μόνο ελάχιστα με τις κλασικές μεθόδους ιδιοποίησης της υπεραξίας. Και για να ακριβολογούμε, η παραγωγή υπεραξίας είναι σε πολλές περιπτώσεις απολύτως περιττή. Περιττή την κατέστησε ένας θεσμός του

καπιταλιστικού συστήματος που μέσα σε λιγότερο από δέκα χρόνια υπερκέρασε το ίδιο το σύστημα, το *χρηματιστήριο*.

Πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι οι οικονομικές συναλλαγές χρηματιστηριακού τύπου καταλαμβάνουν σήμερα έναν όγκο πενήντα φορές μεγαλύτερο απ' ό,τι ο όγκος του εμπορίου. Εκτιμάται ότι το 95% αυτών των συναλλαγών έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Ο καθημερινός τους όγκος φθάνει το ένα τρισεκατομμύριο δολάρια και ξεπερνά έτσι τα αποθεματικά όλων των τραπεζών του κόσμου μαζί, κατά 200 εκατομμύρια δολάρια (A. Bucra, in: *Le Mont Diplomatique als Beilage in der Tageszeitung* 14-9-2001). Η απώλεια της υπεραξίας συνίσταται ακριβώς στην αυτονόμηση των χρηματιστηριακών συναλλαγών από την υλική βάση του επιχειρηματικού γίγνεσθαι. Η παραγωγή κεφαλαίου δεν πραγματοποιείται δηλαδή από την αύξηση της υπεραξίας που με τη σειρά της προϋποθέτει διεύρυνση της παραγωγής. Δεν πραγματοποιείται ούτε καν από τη βελτίωση ή τη διαφήμιση της παραγόμενης αξίας, αλλά από τη "σωστή" χρήση μίας αξίας που μόνο θεωρητικά ανταποκρίνεται στην αντικειμενική της αξία, δηλαδή της μετοχής.

Έχουμε με άλλα λόγια να κάνουμε με μία πλασματική οικονομία των χαρτιών, γιγαντιαίου όγκου, που δεν αντιστοιχεί με κανέναν τρόπο στον ιστό της πραγματικής εργασίας και των προϊόντων της. Μέχρι πρόσφατα, όσο το αμερικανικό BOOM κρατούσε αμείωτο, η υπερτίμηση των μετοχών είχε φτάσει σε τέτοια ύψη, που και οι μικρομέτοχοι μπορούσαν να πλουτίζουν και νέες θέσεις εργασίας δημιουργούνταν. Ήταν όμως όλα πλασματικά. Το γερμανικό περιοδικό *Spiegel* (12/1999) έκανε πριν από δύο χρόνια μια σύγκριση, για να δείξει το μέγεθος αυτής της Οικονομίας Μπλάκ Τζάκ. Έδειξε λοιπόν ότι το κόστος των μετοχών της ακριβότερης επιχείρησης του κόσμου, της Microsoft, με κέρδη 14,5 δισεκατομμύρια δολάρια και 29.0000 υπαλλήλους, ήταν με 435 δισεκατομμύρια δολάρια υψηλότερο από αυτό των επιχειρήσεων Telecom, Daimlerchrysler, Mannesmann, SAP, Bayer, Metro, Siemens και Hoechst μαζί, που είχαν κέρδη 387 δισεκατομμύρια δολάρια και απασχολούσαν 1,3 εκατομμύρια υπαλλήλους.

Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μία ετεροδιαχειριζόμενη και ετεροκαθοριζόμενη κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία τα υποκείμενα διαχείρισης, οι παράγοντες δηλαδή που μπορούν δυνητικά με τα ανάληγτα χρηματιστηριακά τους παιχνίδια να παράγουν εκρηκτικές κοινωνικές ανισότητες μέσα σε ώρες, είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτα. Αν σε αυτό συνυπολογισθεί ότι η διακίνηση αυτών των κεφαλαίων είναι υπερεθνική και με τεράστια περιθώρια ελιγ-

μών, μπορεί κανείς να αναλογισθεί, πόσο αξιόπιστη μπορεί να είναι η αναζήτηση του ταξικού αντιπάλου με βάση το κλασικό θεωρητικό πρότυπο του μαρξισμού στο οποίο εμμένουν ακόμα πεισματικά εκπρόσωποι του αριστερού και συνδικαλιστικού χώρου.⁵⁶ Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι ξαφνικά το συνδικαλιστικό κίνημα κατέστη περιττό και ότι οι κοινωνικές ανισότητες⁵⁷ και οι κίνδυνοι από την απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων που αναπαράγει το σύστημα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως δεδομένα και μη αναστρέψιμα.

Ειδικότερα για την Ελλάδα, αξίζει να σημειωθεί ότι με βάση τα στοιχεία έκθεσης⁵⁸ Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την οικονομικο-κοινωνική σύγκλιση, που υποβλήθηκε στη σύνοδο κορυφής της Στοκχόλμης (23-24 Μαρτίου), το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα κυμαίνεται μεταξύ 11,5-12% του ενεργού πληθυσμού και είναι το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό στην Ε.Ε. μετά την Ισπανία (14%). Με τη διαφορά ότι, ενώ στην Ισπανία το ποσοστό μειώνεται, στην Ελλάδα αυξάνεται. Το ποσοστό των ανθρώπων που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας ανέρχεται σε 24%. Σε όλες τις εκθέσεις του ΟΟΣΑ η Ελλάδα βρίσκεται μαζί με την Πορτογαλία και τη Μεγάλη Βρετανία στις θέσεις με τις μεγαλύτερες κοινωνικές ανισότητες, αφού το 10% των πιο πλούσιων νοικοκυριών νέμεται το περίπου 26 % του διαθέσιμου εισοδήματος. Το συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να αναλάβει πρωτοβουλίες και να προβάλλει νέες ιδέες και αντιπροτάσεις. Και πρώτα απ' όλα επιβάλλεται ένας αναπροσδιορισμός της μέχρι τώρα σύλληψής του για τη διεθνοποιημένη οικονομία όμοια με αυτόν που βίωσε η ευρωπαϊκή αριστερά.

Όχι μόνο το ελληνικό αριστερό κίνημα αλλά και το παγκόσμιο βρέθηκε σε πολύ μεγάλη αμηχανία, όταν διαπίστωσε ότι η κλασική διακριτικότητα ρόλων που ενυπήρχε στην έννοια της κοινωνικής πάλης εξέλαβε μια άκρως διαφορετικότερη μορφή στον νέο *Καπιταλισμό Μπλάκ Τζακ*. Ο πρώτος μεγάλος πολιτικός εκπρόσωπος της αριστεράς που διέγνωσε τον κίνδυνο του να εξαρτάται η μακροοικονομική πολιτική μίας καπιταλιστικής οικονομίας από χρηματιστηριακούς κύκλους κερδοσκοπών και προσπάθησε να την αντιπαλέψει, είναι ο πρώην υπουργός οικονομικών της Γερμανίας και πρόεδρος του μεγαλύτερου σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στον κόσμο, του SPD, Oskar Lafontain.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του το 1998, άρχισε μία σειρά επαφών με παγκόσμιους οικονομικούς παράγοντες με στόχο, όπως ο ίδιος

εξηγούσε δημόσια, “να βάλει σε τάξη” το παγκόσμιο χρηματιστηριακό σύστημα. Σύντομα ξεσηκώθηκε θύελλα αντιδράσεων⁵⁹ από τους διεθνείς χρηματοοικονομικούς κύκλους που τον κατηγορήσαν ότι προσπαθεί να θέσει φραγμούς στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των αγορών. Ακόμα και αριστεροί σύντροφοί του χαρακτήρισαν το εγχείρημα αφελές. Πέντε μήνες μόλις μετά την είσοδό του στο υπουργείο οικονομικών, εξαναγκάστηκε σε παραίτηση.

Είχε όμως προλάβει να εισαγάγει στην πολιτική αντιπαράθεση την έννοια της ενεργής παρέμβασης της σε αυτό που ονομάστηκε πλανητική σύμπτωση των αγορών. Μερικά χρόνια μετά και αφού μεσολάβησαν νέες κρίσεις σε Ασία και Λατινική Αμερική και μετά την πρόσφατη πετρελαϊκή κρίση, που αποδόθηκε επίσης σε χρηματιστηριακή κερδοσκοπία, η αριστερή διάνοηση και πολιτική διεκδικεί έναν άλλο ρόλο στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία από αυτόν που της είχε επιβάλει η νεοφιλελεύθερη σκέψη στις αρχές της δεκαετίας του '90. Η αναζήτηση τρόπων περιορισμού της ασυδοσίας του χρηματιστηριακού κεφαλαίου είναι πλέον σταθερή πρόταση του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος.⁶⁰ Οι πιο εμπεριστατωμένες προτάσεις που έχουν κατατεθεί μέχρι σήμερα είναι η πρόταση για την επιβολή του λεγόμενου φόρου Tobin καθώς και το παράδειγμα μίας πρωτοπόρου φιλελεύθερης οικονομίας, της Χιλής, που επέβαλε τη σύνδεση των ξένων χρηματιστηριακών καταθέσεων με πραγματικές επενδύσεις μεσοπρόθεσμου χαρακτήρα στη χιλιανή οικονομία.

Η θέση του ελληνικού εργατικού κινήματος είναι νομίζουμε ανάμεσα σε εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις, που δεν αρνούνται συλλήβδην το φαινόμενο της διεθνοποιημένης οικονομίας αλλά αγωνίζονται σταθερά για την επιβολή θεσμών προστασίας της Real Ökonomie, των θεσμοθετημένων δηλαδή σχέσεων εργασίας και παραγωγής, μέσα στις οποίες ένα αυτόνομο εργατικό κίνημα μπορεί να οργανώσει τη δράση του.

Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Η ιστορική ανασκόπηση που προηγήθηκε, ανήκει σε αυτές που δεν έχουν μνημικό χαρακτήρα, το αντίθετο μάλιστα είναι μία από αυτές, τις οποίες τα υποκείμενα της ιστορικής δράσης προσπαθούν τις περισσότερες φορές να απωθήσουν από την ατομική και

συλλογική μνήμη. Δια μέσου αυτής, επιχειρήθηκε να εξηγηθεί η παρούσα απομαζικοποίηση και η εν γένει αδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας να εκπροσωπήσει εκείνους, που νομοθετικά είναι υποχρεωμένο να εκπροσωπεί. Οι αιτίες εντοπίζονται κυρίως στην έντονη κρατικιστική και κομματική του υπόσταση, που του χαρίζει θεσμική νομιμοποίηση και οικονομική επάρκεια, που αφαιρεί ωστόσο την πολιτική και κοινωνική του αυτοτέλεια.

Αρνούμενο το κράτος την περίοδο συγκρότησης του εργατικού κινήματος, να του αναγνωρίσει το δικαίωμα του ισότιμου κοινωνικού εταίρου, δημιούργησε τους όρους που σταδιακά καλλιέργησαν μορφές κυβερνητικού προστατευτισμού για τον έλεγχο του. Το κομμάτι πάλι που δε θέλησε να συμβιβαστεί με αυτή την κατάσταση προσπάθησε είτε να οργανώσει αυτόνομα τη διεκδικητική του δράση, που έπαιρνε πολλές φορές τη μορφή αυθόρμητων εξεγέρσεων και κατέληγε σε δυναμικές συγκρούσεις με το κράτος και τους μηχανισμούς καταστολής, είτε ανέθετε την αντιπροσώπευση και την προώθηση των αιτημάτων του στα πολιτικά κόμματα. Αυτό δημιούργησε πάλι τους όρους για την ανάπτυξη μίας κηδεμόνευσης διαφορετικού τύπου, που διαιρούσε ακόμα περισσότερο το κίνημα.

Αντί όμως το εργατοσυνδικαλιστικό κίνημα να διαμορφώσει τη δική του οντότητα και να επηρεάσει τις ενδογενείς εξελίξεις των κομμάτων, απορροφήθηκε από τη δική τους ρουσφετολογική, συναλλακτική πρακτική, στην οποία στηρίζονταν το εκμεταλλευτικό κοινωνικό σύστημα που το εργατικό κίνημα αντιπάλευε. Η σύγχυση που εύλογα δημιουργήθηκε στον κόσμο της εργασίας ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι η Αριστερά, η μόνη δύναμη που δεν είχε πρόσβαση στο ρουσφετολογικό μηχανισμό του κράτους, ανέπτυξε και καλλιέργησε κρατιστικές αντιλήψεις οργάνωσης της κοινωνίας για να μείνει συνεπής με το πολιτικο-κοινωνικό μοντέλο των "σοσιαλιστικών" χωρών, που με πάθος υποστήριζε.

Η αριστερά δεν κατόρθωσε μεν ποτέ να εκφράσει το σύνολο των εργαζομένων, πέτυχε εντούτοις να μεταδώσει σε αυτό κάποιες θεμελιώδεις της αντιλήψεις για το ρόλο του στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Από αυτές εκκινεί σήμερα κατα κύριο λόγο και η στάση του συνδικαλιστικού κινήματος για την παγκοσμιοποίηση στην προσπάθειά του να φρενάρει την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Η εκπλήρωση του σκοπού αυτού όμως μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από στρατηγικές συμμαχίες και από ένα αυτό-

νομο εργατικό κίνημα με αυτογνωσία για το ρόλο του και για τις δυνατότητές του, χωρίς τη φαντασίωση του πανέτοιμου και παντοδύναμου που του δημιουργούν οι άλλοι. Σε μία παγκοσμιοποιημένη κοινωνία κάθε τι που περιχαρακώνεται σε σύνορα, εθνικά ή ιδεολογικά, πρέπει εκ προοιμίου να γνωρίζει ότι έχει απωλέσει τη θέση του σε αυτή.

Σημειώσεις

1. Βλ. το άρθρο του συνεργάτη του Ινστιτούτου της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, ΙΝΕ, Δ. Κατσορίδα για το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης στο περιοδικό του ΙΝΕ, *Ενημέρωση*, τ. 48/49 (Ιούνιος- Ιούλιος 1999), σσ. 6-9.

2. Το πρόσφατο παράδειγμα της δημιουργίας της μεγαλύτερης συνδικαλιστικής οργάνωσης στον κόσμο, VERDI (Vereinte Dienstleistungsgesellschaft) το Μάρτιο του 2001 στην Γερμανία, όπου εκπροσωπούνται 3.000.000 εργαζόμενοι από περισσότερα από χίλια επαγγέλματα, είναι νομίζουμε ενδεικτικό.

3. Για την περίοδο μέχρι τη μεταπολίτευση χρησιμοποιείται για λόγους που σχετίζονται με τον αντιστασιακό χαρακτήρα του θεσμού, ο όρος "εργατικός", ενώ για μετά την αντιπολίτευση, ο όρος "συνδικαλιστικό κίνημα".

4. Βλέπε το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του Γ. Κόλλια για το συνδικαλιστικό κίνημα των δημοσίων υπαλλήλων στο περιοδικό του ΙΝΕ *Ενημέρωση*, τ. 48/49 (Ιούνιος-Ιούλιος 1999), σσ. 10-13

5. Δ. Στρατούλης, «Ελληνικό Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 'Ωρα Μηδέν», *Άλφα*, τ. 2, 1995, σσ. 44-45.

6. Στο τελευταίο συνέδριο εν αντιθέσει με παλαιότερα, καμία συνδικαλιστική οργάνωση δεν έθεσε το ζήτημα της χρηματοδότησης.

7. Βλέπε το παράδειγμα της ομάδας των Κοινωνιολόγων που διατήρησαν στενές επαφές με τη γερμανική σοσιαλιστική διάνοηση στο P. Tzermias, *Politik im Neuen Hellas*, Tubingen, Francke, 1997, σσ. 65-66.

8. Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860-1975*, Αθήνα, Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, 1975, σ. 34.

9. Στο ίδιο, σ. 46 κ. εξ.

10. H. Richter, *Griechenland im 20. Jahrhundert*, Köln, Romiosini, 1990, σσ. 178-179

11. Β. Λάζαρης, *Οι Ρίζες του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κινήματος*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σσ. 448-450.

12. Richter, όπ. παρ., σ. 178.

13. Βλ. την εξαιρετική ανάλυση του Γ. Λεονταρίτη γι' αυτή την περίοδο, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

14. Λάζαρης, όπ. παρ., σ. 479.
15. Λεονταρίτης, όπ. παρ., 260-265.
16. Richter, όπ. παρ., σ. 179.
17. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ίδιοι οι σύνεδροι, που είχαν λάβει μέρος στο συνέδριο της ΓΣΕΕ παρέτειναν την παραμονή τους στον Πειραιά και ίδρυσαν λίγες μέρες αργότερα το ΣΕΚΕ.
18. Βλέπε γι' αυτά τα γεγονότα Β. Mathiopoulos, *Die Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in Griechenland (1821-1961)*, Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, 1961, σσ. 92-93.
19. Richter, όπ. παρ., σ. 180.
20. Λεονταρίτης, όπ. παρ., σσ. 30-31
21. Σεφέρης, όπ. παρ., σ. 62.
22. Η καλύτερη ανάλυση αυτής της περιόδου παραμένει ακόμα και σήμερα, μετά από 23 χρόνια, το βιβλίο του Α. Ελεφάντη, *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978 (επανέκδοση 1999).
23. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1996, σ. 75.
24. Για την εσωτερική λειτουργία του καθεστώτος, βλέπε το κείμενο του Ι. Κολιόπουλου στο συλλογικό έργο, Ι. Θεοδωρακόπουλος et. al. (eds.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 382-390.
25. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει και ο Ζ. Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935-1939», Η. Fleischer/N. Σβορώνος (eds.), *Η Ελλάδα 1936-1944* (Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου), Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1990, σσ. 145-159.
26. S. Mavridis, *Die Entwicklung der Gewerkschaften in Griechenland unter Berücksichtigung der gesetzlichen Rahmenbedingungen in der Zeit 1974-1983*, Frankfurt am Main, 1985, σσ. 92-105
27. Η. Richter, *British Intervention in Greece: From Varkiza to Civil War*, London, Merlin Press, 1985, σσ. 36-37
28. Στο ίδιο, σελ. 58.
29. Τον όρο τιθασεύω (taming the Greek Labor Movement) χρησιμοποιεί για την πολιτική των Αμερικανών στον Ελλάδα και ο L. Wittner, *American Intervention in Greece, 1943-1949*, New York, Columbia University Press, 1982, σσ. 192-222.
30. Γ.Φ. Κουκουλές, *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και οι Ξένες Επεμβάσεις (1944-1948)*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1995, σελ. 58
31. Στο ίδιο, σσ. 100-103
32. Για την εξέλιξη αυτή βλέπε την εξαιρετική ανάλυση του Α. Αυγουσιόδη, *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα κατά τη Δεκαετία του '40 και τα Περιθώρια της Πολιτικής*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.
33. Ενδεικτικό της κραυγαλέας ανάμειξης της κυβέρνησης στο 9ο συνέδριο είναι και ότι ο τότε υπουργός εργασίας, μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων πέρασε υπό την πίεση των Αμερικανών από το κοινοβούλιο ειδική νομοθετική διάταξη που καθιστούσε δυνατή την εκλογή

γραμματέως με διαφορετική αναλογία ψήφων απ' ό,τι ίσχυε μέχρι τότε. Βλέπε Wittner, όπ. παρ., σελ. 213.

34. Αυτή είναι και η επίσημη άποψη της ΓΣΕΕ σήμερα γι' αυτήν την περίοδο, όπως ο καθένας μπορεί να τη διαβάσει στο Homepage της ΓΣΕΕ, www.gsee.gr.

35. Σεφέρης, όπ. παρ., σ. 95.

36. S. Kaikis, «Die Gewerkschaften Griechenlands - auf dem Weg zur Demokratisierung des Staatssyndikalismus?», in: M. Hellmann et. al. (eds.), *Europäische Gewerkschaften*, Berlin, Verlag OLLE & Wollter, 1980, σ. 172.

37. Σεφέρης, όπ. παρ., σ. 95

38. Για τις διώξεις και τις απαγορεύσεις που επιβλήθηκαν στο εργατικό κίνημα την περίοδο της δικτατορίας βλέπε G. Yannopoulos, «Workers and Peasants under the Military Dictatorship», in: R. Glogg and G. Yannopoulos (eds.), *Greece under Military Rule*, London, Secker & Warburg, 1972, σσ. 109-127.

39. Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό Κίνημα 1981-1986. Η Μεγάλη Ευκαιρία που χάθηκε*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1986, σ. 98.

40. Β. Γιάννος, *Δοκίμιο: Το Συνδικαλιστικό κίνημα μετά την αντιπολίτευση*, Αθήνα, Δεκέμβρης 1994, σ. 7

41. Την άτολμη αυτή πολιτική την παραδέχεται και ο ιστορικός, προσωπικός φίλος και βιογράφος του Καραμανλή, Π. Τζεργιάς, *Neugriechische Geschichte*, Tübingen, Franchke, 1999, σ. 212.

42. S. Mavridis, όπ. παρ., σσ. 101-102.

43. Κατατοπιστική ανάλυση των επιπτώσεων του νόμου αυτού προσφέρει η διατριβή του S. Mavridis, όπ. παρ., σσ. 253-259.

44. Το συνέδριο αυτό πέρασε στην ιστορία της ΓΣΕΕ ως το νόθο συνέδριο. Βλ. την επίσημη άποψη της ΓΣΕΕ στην ιστορική αναδρομή που υπάρχει στο homepage της συνομοσπονδίας: www.gsee.gr και Γιαννιός, όπ. παρ., σσ. 24-27.

45. Stavrakis, όπ. παρ., σσ. 199-200.

46. Χαρακτηριστικό των μεγάλων προσδοκιών που επέφερε η κυβερνητική αλλαγή είναι το τεύχος 1 της σειράς, Τετράδια των Συμβουλίων, Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα, Εκδ. Αλέτρι, Αθήνα, 1984, που επιμελούνταν η ομάδα Χαραλαμπίδη-Μανίκα.

47. Γ. Πετράκη, *Κοινωνικοί Συσχετισμοί και Εργοδοτικές Πολιτικές Διαχείρισης και Ελέγχου της Εργασίας (1950-1993)*, Αθήνα, ΙΝΕ, 1997, σσ. 94-95.

48. Στο βιβλίο τους οι Γ. Κουκουλές, Β. Τζαννετάκος όπ. παρ., σ. 91, οι συγγραφείς και άριστοι γνώστες συνδικαλιστικών θεμάτων, κατατάσσουν χρονικά την πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος την πρώτη οκταετία διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ ως εξής: 1981-1983 περίοδος ελπίδων, 1983-1985 περίοδος προσαρμογής στο νέο πνεύμα κυβερνητικού συνδικαλισμού και 1985 και μετά, περίοδος κατάρρευσης.

49. Γιάννος, όπ. παρ., σσ. 55-56 και Τζαννετάκος όπ. παρ. σελ. 91.

50. Σ. Ζαμπαρλούκου, «Από την Ενσωμάτωση στην Αυτονομία: Η Συνδικαλιστική Πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990», στο: *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 1998, σσ. 217-232.
51. Τζαννετάκος, Κουκουλές, όπ. παρ., σ. 99
52. Οι λεπτομέρειες αυτής της κρατικής παρέμβασης περιγράφονται στο ίδιο, σσ. 114-119 και στον Γιαννιό, όπ. παρ., σσ. 70-80.
53. Ζαμπαρλούκου, όπ. παρ., σ. 224.
54. Ντοκουμέντα του 16ου συνεδρίου του ΚΚΕ, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2001, σελ. 136 κ. εξ.
55. Βλέπε Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, η Μεγάλη Χίμαιρα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999, ιδιαίτερα οι σελίδες 69-173. Δ. Κατσορίδας, *Ο Μύθος της Παγκοσμιοποίησης* Αθήνα, Καμπύλη/Ρωγμή, 1999.
56. Βλέπε χαρακτηριστικά την πρόσφατη ανάλυση για την υπεραξία του Κ. Κάππου στο συλλογικό τόμο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, *Προσεγγίσεις στην Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2000, σ. 217. "...Η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης αποτελεί τη βάση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Όσο δυναμώνει η εκμετάλλευση τόσο αυξάνει η συσσώρευση, χειροτερεύει η θέση της εργατικής τάξης, αυξάνεται η εξαθλίωση. Μεταξύ της συσσώρευσης κεφαλαίου και της εκμετάλλευσης των εργαζομένων, δηλαδή της οικονομικής τους κατάστασης και του πλούτου της αστικής τάξης, υπάρχει άμεση και οργανική εξάρτηση. Στον καπιταλισμό, βασικός στόχος των κεφαλαιοκρατών είναι η αύξηση της υπεραξίας. Η επίτευξη αυτού του στόχου γίνεται δυνατή μόνο μέσω της αύξησης της υπεραξίας, η οποία, από την πλευρά της, εξαρτάται από τη συνολική της μάζα. Συνεπώς, η συσσώρευση κεφαλαίου είναι αποτέλεσμα της δράσης του βασικού νόμου του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, δηλαδή του νόμου της υπεραξίας..."
57. Ακόμα και μια ώριμη καπιταλιστική ή μία μετακαπιταλιστική κοινωνία συντηρεί στρώματα ιεράρχησης και το ίδιο το κράτος παράγει ταξικές αντιπαραθέσεις στην προσπάθειά του να οργανώσει τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Βλ. εδώ και Τερλεξή Π., *Οργανωτικές Μεταλλάξεις και Ταξικές Μεταλλάξεις, Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 19, Ιούλιος 1996, σ. 5-48.
58. Βλέπε σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* στις 7/2/2001.
59. Από τα δεκάδες ειρωνικά και υποτιμητικά σχόλια που εισέπραξε, παραθέτουμε εδώ την άποψη του Th., Mayer στην εφημερίδα *The Wall Street Journal* (January 29-30, 1999): *'Mr Lafontaine's inclination is to put financial markets on a leash, not iprove their efficiency...'*
60. D. Gaedke, «Nur vereinigt sind wir stark», *Praxis*, τεύχος 2, Μάρτιος 2001, pp. 3-4.

Παραγωγικότητα του τομέα υγείας στην Ελλάδα

Νίκος Δριτσάκης*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται ένα υπόδειγμα που αποβλέπει στη σχέση μεταξύ των δεικτών θνησιμότητας, προσφοράς υπηρεσιών υγείας και κοινωνικο-οικονομικών και υγειονομικών παραγόντων. Το υπόδειγμα βασίζεται στη μαθηματική μορφή της συνάρτησης Cobb - Douglas. Οι εκτιμήσεις των συναρτήσεων του υποδείγματος έγιναν με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων, χρησιμοποιώντας στοιχεία της περιόδου 1960 έως και 2000 και το πακέτο Microfit 4.0. Τα αποτελέσματα της εργασίας αυτής έδειξαν ότι οι κυριότεροι παράγοντες που επιδρούν στη βελτίωση του επιπέδου υγείας είναι η εκπαίδευση και το διαθέσιμο εισόδημα και λιγότερο οι άλλοι κοινωνικο-οικονομικοί και υγειονομικοί παράγοντες.

Εισαγωγή

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία στον τομέα των οικονομικών υγείας ως Auster, Leveson, and Sarachek (1969), Fuchs (1974a, 1974b), Cochrane (1972), Cochrane, Leger and Moore (1978), Illich (1976, 1977), Meeusen and Van den Broeck (1977), Hitiris and Posnett (1992), Gerdtham, Jonsson, MacFarlan and Oxley (1998), Gerdtham, and Lothgren (2001), φαίνεται να υποστηρίζει όλο και

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Εφαρμοσμένης Πληροφορικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δύο ανώνυμους κριτές για τις εύστοχες παρατηρήσεις που κάνανε στο άρθρο αυτό.

περισσότερο ότι το επίπεδο υγείας μετρημένο με δείκτες θνησιμότητας και νοσηρότητας δεν είναι δυνατό να βελτιωθεί μόνο από την προσφορά των υπηρεσιών υγείας. Για παράδειγμα, ο Fuchs (1974a) υποστηρίζει ότι σήμερα οι μεταβολές που παρατηρούνται στα επίπεδα υγείας μεταξύ των ΗΠΑ και των άλλων αναπτυγμένων χωρών δεν μπορεί να αποδοθούν μόνο στις ποσοτικές και ποιοτικές διαφορές των συστημάτων υγείας. Κυρίως οι διαφορές αυτές οφείλονται σε παράγοντες που έχουν σχέση με το περιβάλλον και με την προσωπική συμπεριφορά κάθε ατόμου.

Προφανώς ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων επηρεάζει τη θνησιμότητα ενός πληθυσμού και οι παράγοντες αυτοί δεν είναι αποκλειστικά συνδεδεμένοι με την προσφορά των υγειονομικών υπηρεσιών αλλά ταυτόχρονα επηρεάζονται από το περιβάλλον και από τον τρόπο ζωής των ατόμων π.χ. την τροφή τους, τις συνήθειές τους για κάπνισμα και κατανάλωση αλκοολούχων ποτών, την εξάσκησή τους, το στρές εργασίας, το άγχος κτλ. Schneider, Klein and Murphy (1981) Nordyke (2002). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι μεταβολές σ' αυτούς τους παράγοντες έχουν μεγαλύτερη επίδραση στη μείωση της θνησιμότητας από ό,τι οι υγειονομικές υπηρεσίες.

Μαθηματικό υπόδειγμα

Για την επίδραση των υπηρεσιών υγείας στη θνησιμότητα εξετάζουμε δύο βασικές υποθέσεις:

1. Υποθέτουμε ότι το επίπεδο υγείας επηρεάζεται από δύο βασικές ομάδες παραγόντων:

α) Από τις υγειονομικές υπηρεσίες και β) από το περιβάλλον και την κοινωνικό-οικονομική ανάπτυξη. Οι παράγοντες αυτοί θεωρούνται εξωγενείς.

2. Υποθέτουμε ότι το επίπεδο υγείας ενός πληθυσμού δεν επηρεάζεται μόνο από τη συνολική προσφορά υπηρεσιών υγείας αλλά ταυτόχρονα η συνολική προσφορά επηρεάζεται από το επίπεδο υγείας. Αυτό συμβαίνει, γιατί το επίπεδο υγείας απεικονίζει τις υγειονομικές ανάγκες, και έτσι η προσφορά υπηρεσιών υποτίθεται ότι αποβλέπει στην κάλυψη των αναγκών αυτών.

Από τις παραπάνω υποθέσεις μπορούμε να προσδιορίσουμε το ακόλουθο υπόδειγμα το οποίο αποτελεί ένα σύστημα αλληλεξαρτημένων εξισώσεων, Theil (1971), Koutsoyiannis (1977), Yfantopoulos (1985), Gujarati (1988), Maddala (1992).

$$LH_i = f [(X_1, X_2, \dots, X_n) (Y_1, Y_2, \dots, Y_n)]$$

$$X_1 = f_1 (LH_1, LH_2, \dots, LH_k)$$

$$X_2 = f_2 (LH_1, LH_2, \dots, LH_k)$$

.....

$$X_n = f_n (LH_1, LH_2, \dots, LH_k)$$

όπου:

LH_i : Δείχνει το επίπεδο υγείας που απεικονίζεται μ' έναν δείκτη θνησιμότητας.

X_i : Δείχνει τις διαφορετικές μορφές υπηρεσιών υγείας που προσφέρονται σ' έναν πληθυσμό.

Y_i : Δείχνει τους διαφορετικούς παράγοντες (κοινωνικούς, οικονομικούς κτλ) που επηρεάζουν το επίπεδο υγείας.

Σε κάθε σύστημα υγείας καθώς και σε κάθε κοινωνικό σύστημα θα πρέπει να γνωρίζουμε ποιες είναι οι δυνατότητες μείωσης των πόρων από έναν τομέα και να τους κατευθύνουμε προς έναν άλλο τομέα. Για παράδειγμα, ίσως είναι κοινωνικά αποδοτικότερο να μειώσουμε πόρους από το νοσοκομειακό τομέα και να τους κατευθύνουμε προς την πρωτοβάθμια περίθαλψη.

Σχέση μεταξύ των δεικτών θνησιμότητας και των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων

Το υπόδειγμα που χρησιμοποιείται εδώ, έχει ως ανεξάρτητες μεταβλητές μερικούς από τους κοινωνικό-οικονομικούς παράγοντες. Ο αριθμός των παραγόντων αυτών περιορίστηκε στο ελάχιστο δυνατό, διότι σε αυτούς τους παράγοντες οι εκτιμήσεις των συντελεστών του υποδείγματος είναι στατιστικά σημαντικοί. Το υπόδειγμα εκφράζεται σε μορφή της συνάρτησης Cobb-Douglas. Για λόγους εκτίμησης οι εκθετικές συναρτήσεις μετατρέπονται στη λογαριθμική τους μορφή, ώστε να γίνουν γραμμικές.

$$LH_i = a_0 AL^{a1} C^{a2} FD^{a3} H^{a4} ED^{a5} YD^{a6} e^{uit}$$

$$\ln LH_{it} = \ln a_0 + a_1 \ln AL_t + a_2 \ln CONC_t + a_3 \ln FD_t + a_4 \ln H_t + a_5 \ln ED_t + a_6 YD_t + U_i$$

όπου: $a_0, a_1, a_2, a_3, a_4, a_5, a_6$ είναι παράμετροι προς εκτίμηση.

LH_i = επίπεδο υγείας μετρούμενο με το δείκτη i .

YD = κατά κεφαλή διαθέσιμο εισόδημα.

FD = κατά κεφαλή κατανάλωση τροφίμων.

AL = κατά κεφαλή κατανάλωση αλκοόλης.

ONC = κατά κεφαλή κατανάλωση τσιγάρων.

H = κατά κεφαλή παροχή υπηρεσιών υγείας.

ED = ποσοστό του πληθυσμού που τελείωσε δημοτικό και γυμνάσιο (ως το μεγαλύτερο ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού για την περίοδο που εξετάζουμε).

u_i = διαταρακτικός όρος.

i = δείκτης θνησιμότητας (βρεφική, νεογνική, μετανεογνική, γεννήσεις ζώντων, γενική θνησιμότητα) ανά 10.000 κατοίκους.

Στον παραπάνω πίνακα τα προσδοκώμενα πρόσημα για τους εκθέτες (συντελεστές) είναι τα εξής:

$$\begin{array}{ccc} \frac{\partial LH}{\partial YD} < 0 & \frac{\partial LH}{\partial FD} < 0 & \frac{\partial LH}{\partial AL} > 0 \\ \frac{\partial LH}{\partial CONC} > 0 & \frac{\partial LH}{\partial H} < 0 & \frac{\partial LH}{\partial ED} < 0 \end{array}$$

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που πήραμε από την εφαρμογή της μεθόδου O.L.S στο παραπάνω υπόδειγμα.

Στον πίνακα αυτό οι συμβολισμοί σημαίνουν:

R_2 = Συντελεστής προσδιορισμού.

D-W = Στατιστικό d των Durbin - Watson.

F = Στατιστικό της κατανομής που αφορά τη συνολική στατιστική σημαντικότητα των συντελεστών του υποδείγματος.

A = Έλεγχος του Lagrange, για τον έλεγχο αυτοσυσχέτισης της συνάρτησης.

B = Έλεγχος RESET του Ramsey, για τον έλεγχο εξειδίκευσης της συνάρτησης.

C = Έλεγχος του Jarque - Bera βασισμένος στην ασυμμετρία - κύρτωση, για τον έλεγχο της κανονικότητας των καταλοίπων.

D = Έλεγχος ετεροσκεδαστικότητας των καταλοίπων με το κριτήριο Goldfeld-Quandt.

E = Έλεγχος του Sargan για τη μέθοδο 2SLS.

() = Στις παρενθέσεις σημειώνονται οι λόγοι του t .

[] = Στις αγκύλες σημειώνονται τα αντίστοιχα επίπεδα σημαντικότητας (τιμές P).

Οι παραπάνω εκτιμήσεις είναι γενικά αποδεκτές, (εκτός ορισμένων προβλημάτων, όπως το πρόσημα της μεταβλητής FD για τη μετανεογνική θνησιμότητα και τις γεννήσεις ζώντων και της μεταβλητής H στη νεογνική θνησιμότητα, ως επίσης και η στατιστική σημαντικότητα ορισμένων συντελεστών) πράγμα που προκύπτει από τους στατιστικούς και διαγνωστικούς ελέγχους που συνοδεύουν τις εκτιμήσεις και από το γεγονός ότι τα πρόσημα των παραμέτρων που εκτιμήσαμε συμπίπτουν με τα πρόσημα των a r ιορί περιορισμών.

Η επαναληπτική διαδικασία των Cochrane-Orcutt (CO) στις συναρτήσεις της μετανεογνικής θνησιμότητας, και στις γεννήσεις ζώντων έγινε όταν διαπιστώθηκε ότι υπήρχε αυτοσυσχέτιση πρώτης τάξης $U_t = \rho U_{t-1} + \varepsilon_t$ τόσο με το κριτήριο των $D-W$, όσο και με τον έλεγχο του Lagrange, ενώ στις άλλες συναρτήσεις οι τιμές των $D-W$ είναι ικανοποιητικές, σύμφωνα με τις κριτικές τιμές d_L και d_U του πίνακα των $D-W$ και σε 5% επίπεδο σημαντικότητας, πράγμα που αποδεικνύεται και από τον έλεγχο του Lagrange για την αυτοσυσχέτιση της συνάρτησης. Όταν οι τιμές των $D-W$ ήταν ανάμεσα στις κρίσιμες τιμές $d_L < D-W < d_U$ ή $4 - d_U < D-W < 4 - d_L$ δηλαδή σε αβέβαιες περιοχές η αυτοσυσχέτιση των συναρτήσεων αυτών έγινε με τον έλεγχο του Lagrange).

Από τα αποτελέσματα του πίνακα 1 διαπιστώνεται ότι:

1. Όλα τα υποδείγματα ερμηνεύουν από 77%-92% τη διακύμανση του επιπέδου υγείας που απεικονίζεται μ' έναν δείκτη θνησιμότητας.
2. Σ' όλες τις συναρτήσεις βρέθηκε ότι οι υπηρεσίες υγείας (μετρούμενες με το συνολικό ποσό των δαπανών) έχουν μικρότερη επίδραση στη μείωση του δείκτη θνησιμότητας σε σύγκριση με το εισόδημα και την εκπαίδευση.
3. Από τις υπόλοιπες ανεξάρτητες μεταβλητές η κατανάλωση τροφίμων δεν παρουσιάζει σ' όλες τις συναρτήσεις τα αναμενόμενα πρόσημα, ενώ οι μεταβλητές της κατανάλωσης αλκοόλης και τσιγάρων δεν είναι στατιστικά σημαντικές σ' όλες τις συναρτήσεις. Βέβαια στο υπόδειγμα συμπεριλαμβάνονται ο ελάχιστος αριθμός των ανεξάρτητων μεταβλητών μια που υπήρξε πρόβλημα πολυσυγραμμικότητας μεταξύ των μεταβλητών αυτών.

Για να ελέγξουμε τη δεύτερη υπόθεση του μαθηματικού υποδείγματος, εκτιμήσαμε ένα υπόδειγμα που βασίζεται στη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων σε δύο στάδια (2SLS) από τη στιγμή που διαπιστώσαμε ότι το υπόδειγμά μας υπερταυτοποιείται, θεωρώντας την προσφορά των υπηρεσιών υγείας ως μία ενδογενή μεταβλητή (εξαρτημένη μεταβλητή σε μία συνάρτηση) να εμφανίζεται ως ερμηνευτική σε μία άλλη συνάρτηση. Σύμφωνα με τη μέθοδο 2SLS η οποία εφαρμόζεται στα υποδείγματα που υπερταυτοποιούνται (διαφορετικά αν τα υποδείγματα ταυτοποιούνται ακριβώς θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε και την έμμεση μέθοδο ILS) ακολουθούμε τα εξής βήματα. Στην αρχή εφαρμόζουμε τη μέθοδο ελαχίστων τετραγώνων στο ανηγμένο υπόδειγμα. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δε χρειάζεται να γνωρίζουμε την ακριβή μορφή του ανηγμένου υποδείγματος, απλώς παλινδρομούμε τις ενδογενείς μεταβλητές ως προς όλες τις προκαθορισμένες του υποδείγματος. Στη συνέχεια εφαρμόζουμε τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων σε κάθε μία από τις διαρθρωτικές εξισώσεις, αφού αντικαταστήσουμε όλες τις ερμηνευτικές ενδογενείς μεταβλητές της εξίσωσης με τις αντίστοιχες εκτιμημένες τιμές των ενδογενών μεταβλητών που πήραμε. Τα αποτελέσματα των συναρτήσεων αυτών παρουσιάζονται στους πίνακες 2 και 3.

Από τα αποτελέσματα των πινάκων 2 και 3 διαπιστώνεται ότι:

1. Τα υποδείγματα ερμηνεύουν το 81% έως 97% της εξαρτημένης μεταβλητής (δηλαδή της διαχρονικής μείωσης της θνησιμότητας).
2. Η αύξηση του εισοδήματος κατά 10% θα μειώσει τη βρεφική θνησιμότητα κατά 2,66%, τη νεογνική θνησιμότητα κατά 2,99%, τη μετανεογνική θνησιμότητα κατά 8,22%, τις γεννήσεις ζώντων κατά 4,72% και τη γενική θνησιμότητα κατά 5,64%.
3. Επίσης η αύξηση της εκπαίδευσης κατά 10% θα μειώσει τη βρεφική θνησιμότητα κατά 6,83% τη νεογνική κατά 2,7% την μετανεογνική κατά 8,83%, τις γεννήσεις ζώντων κατά 2,22% και, τη γενική θνησιμότητα κατά 7,72%.
4. Ανάλογη μείωση στη θνησιμότητα παρατηρείται και με την αύξηση των παροχών υγείας αλλά σε μικρότερο ποσοστό, ενώ στις μεταβλητές της κατανάλωσης αλκοόλης και τσιγάρων έχουμε τα αναμενόμενα αποτελέσματα., αλλά σε μικρότερο ποσοστό.

Συμπεράσματα

Από όλες τις κοινωνικό-οικονομικές μεταβλητές, τη μεγαλύτερη επίδραση στη βελτίωση του επιπέδου υγείας την ασκεί η εκπαίδευση και κατόπιν το διαθέσιμο εισόδημα και η παροχή των υπηρεσιών υγείας (εκτός της νεογενικής θνησιμότητας). Οι μεταβλητές της κατανάλωσης αλκοόλης και τσιγάρων, ως και η κατανάλωση των τροφίμων επιδρούν σε μικρότερο ποσοστό. Τα μη αναμενόμενα πρόσημα στη μεταβλητή FD για τη μετανεογενική θνησιμότητα και τις γεννήσεις ζώντων πιθανόν να οφείλονται στην υπερβολική κατανάλωση τροφίμων ή την ακατάλληλη ποιότητα αυτών. Βέβαια θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε το μικρό αριθμό των παρατηρήσεων που εξετάσαμε ως και τη μέτρηση του επιπέδου υγείας, με τους δείκτες θνησιμότητας σαν μοναδικό μέτρο για την κατάσταση του επιπέδου υγείας, και ότι κατά συνέπεια το πολυδιάστατο φαινόμενο της κατάστασης υγείας ενός πληθυσμού (η παραγωγικότητα του τομέα της υγείας) μετράται τελικά μ' έναν περιορισμένο δείκτη.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, το υπόδειγμα μας έδωσε σημαντικά αποτελέσματα για τη διαχρονική εξέλιξη της θνησιμότητας, καθώς και για την επίδραση των κοινωνικό-οικονομικών και εκπαιδευτικών παραγόντων.

Βέβαια περαιτέρω έρευνα στον τομέα αυτόν, με περισσότερο εξειδικευμένους δείκτες υγείας, βαθύτερη και αναλυτικότερη μελέτη των κοινωνικών και περιβαλλοντολογικών παραγόντων θα πρέπει να γίνει, προκειμένου να αξιολογηθεί καλύτερα η επίδρασή τους στην υγεία του πληθυσμού.

Τέλος, για να επιτευχθεί μια ισόρροπη υγειονομική ανάπτυξη για όλες τις υγειονομικές περιφέρειες της Ελλάδος, θα πρέπει να υπάρξει παράλληλα μια ισορροπία μεταξύ κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής περιφερειακής ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Auster, R., Leveson, I., Sarachek, D. (1969). The production of Health an exploratory study. *Journal of Human Resources* vol. 4. (fall 1969) pp. 428-436.
- Cochrane, A. L. (1972). *Effectiveness and Efficiency: Random Reflections on Health Services*. The Nuffield Provincial Hospitals Trust.

- Cochrane, A. L, Leger, A. S., Moore, F. (1978). Health Service input and mortality output in developed countries. *Journal of Epidemiology and Community Health*. vol. 32, pp. 200-205.
- Fuchs, V. R. (1974a). Some Economic Aspects of Mortality in developed countries in Perlman, M. (1974). *The Economics of Health and medical care*.
- Fuchs, V. R. (1974b). *Who shall live? Health Economics and Social choice*. Basic Books Inc. New York.
- Gerdtham, U, G, Jonsson, B, MacFarlan and M Oxley (1998). The determinants of health care expenditure in the OECD countries a pooled analysis, in *Health, the Medical Profession and Regulation* (Ed) P. Zweifed, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, pp. 287 - 310.
- Gerdtham, U and M Lothgren (2001). Health system effects on cost efficiency in the OECD countries. *Applied Economics*, 33, 643 - 647.
- Gujarati, D. N (1988). *Basic Econometrics*, Mc Graw Hill, New York.
- Illich, I. (1976). *Medical Nemesis*. Galder and Boyars, London.
- Illich, I. (1977). *Limits to Medical Nemesis. The Expropriation of Health*. Penguin Books, England.
- Hitiris, T. J. Posnett (1992). The determinants and effects of health expenditure in developed countries, *Journal of Health Economics*, 11, 173-181.
- Koutsoyiannis, A. (1977). *Theory of Econometrics*. Macmillan, London.
- Maddala, G. S. (1992). *Econometrics*. Mc Graw Hill, New York.
- Meeusen, W. J, Van den Broeck (1977). Efficiency estimation from Cobb-Douglas production functions with composed error, *International Economics Review*, 18, 435-444.
- Nordyke, R..J, Determinants of PHC productivity and resource utilization: a comparison of public and private physicians in Macedonia, *Health Policy*, vol 60(1), pp. 67-96.
- Schneider, L B. Klein K. M. Murphy (1981). Government regulation of cigarette health information. *Journal of Law and Economics*, 24, 575-612.
- Theil, H. (1971). *Principles of Econometrics*. North Holland Publishing Co., Amsterdam.
- Yfantopoulos, J. (1985). *The planning of the health sector in Greece*. EKKE, Athens.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Συναρτήσεις παραγωγής στον τομέα της υγείας

	ΣΤΑΘ	YD	FD	AL	C	H	ED	R ²	D-W	F	A	B	C	D	ΜΕΘΟΔΟΣ
ΒΡΕΦΙΚΗ	2,197 (4,578)	-0,284 (-1,91)	-1,245 (-4,57)	0,277 (1,33)	0,523 (1,69)	-0,101 (-2,42)	-0,672 (-2,44)	0,9217	1,8105	42,176	0,5434 [0,713]	0,7412 [0,388]	2,0277 [0,355]	0,0289 [0,790]	OLS
ΝΕΟΓΝΙΚ	4,025 (3,172)	-0,273 (-4,02)	-1,055 (-2,14)	0,171 (1,07)	0,169 (0,76)	0,032 (4,17)	-0,231 (-3,99)	0,8714	1,7412	105,11	1,4123 [0,283]	7,3142 [0,017]	4,5511 [0,048]	3,1471 [0,106]	OLS
ΜΕΤΑ ΝΕΟΓΝΙΚ	2,179 (2,085)	-0,805 (-2,98)	1,584 (4,98)	0,102 (3,48)	0,351 (2,28)	-0,092 (-2,44)	-0,852 (-3,23)	0,9114	2,2681	67,124	u=0,87 u(-1)	1,9824 [0,342]	2,8411 [0,294]	4,0799 [0,053]	CO
ΓΕΝΝΗΣ ΖΩΝΤΩΝ	1,327 (3,255)	-0,533 (-2,03)	0,784 (2,43)	0,783 (1,27)	0,662 (1,38)	-0,312 (-2,76)	-0,241 (-2,86)	0,8915	2,3311	54,134	u=0,54 u(-1)	5,0145 [0,047]	1,9354 [0,443]	1,8844 [0,166]	CO
ΓΕΝΙΚΗ ΘΝΗΣΙΜ	1,274 (5,017)	-0,441 (-6,12)	-0,452 (-3,11)	0,965 (2,96)	0,803 (3,33)	-0,156 (-4,61)	-0,621 (-2,48)	0,7798	1,8513	98,145	2,1123 [0,067]	1,3211 [0,345]	1,2889 [0,503]	1,2891 [0,244]	OLS

Κρίσιμες τιμές $t(34)=2.04$, $F(6,34)=2.42$, $\chi^2(1)=3.84$, $\chi^2(2)=5.99$, $F(1,33)=4.17$, $F(8,8)=3.44$,
 $d_L=1.175$, $d_U=1.854$, $4-d_U=2.146$, $4-d_L=2.825$

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Συναρτήσεις παραγωγής στον τομέα της υγείας(2SLS)

ΣΤΑΘ	YD	FD	AL	C	H	ED	R ²	D-W	F	A	B	C	D	ΜΕΘΟ- ΔΟΣ	
ΒΡΕΦΙΚΗ	1,1678 (2,976)	-0,266 (-2,07)	-1,344 (-2,98)	0,208 (2,87)	0,555 (1,72)	-0,115 (-2,55)	0,93 (-2,17)	1,77	76,2	0,6015 [0,589]	1,5674 [0,197]	2,1256 [0,308]	0,1112 [0,510]	1,1367 [0,126]	2SLS
ΝΕΟΓΝΙΚ	2,0673 (1,865)	-0,299 (-3,91)	-1,235 (-1,76)	0,164 (0,95)	0,175 (2,76)	0,041 (3,97)	0,89 (-3,18)	1,70	85,8	1,6712 [0,266]	0,4523 [0,455]	5,1711 [0,018]	4,1278 [0,048]	2,1144 [0,165]	2SLS
ΜΕΤΑ ΝΕΟΓΝΙΚ	2,4532 (3,138)	-0,822 (-2,17)	1,300 (3,61)	0,123 (2,11)	0,407 (2,55)	-0,103 (-2,58)	0,90 (-3,02)	2,34	102,	2,8977 [0,050]	6,3423 [0,016]	2,1411 [0,172]	2,1180 [0,177]	0,9456 [0,453]	2SLS
ΓΕΝΝΗΣ	0,9854 (2,674)	-0,472 (-1,87)	0,642 (2,06)	0,743 (1,55)	0,688 (1,77)	-0,355 (-2,51)	0,87 (-2,16)	2,45	97,9	3,1765 [0,044]	1,9564 [0,283]	3,1712 [0,092]	3,9865 [0,048]	3,786 [0,095]	2SLS
ΓΕΝΙΚΗ ΘΝΗΣΙΜ	2,4354 (2,556)	-0,564 (-2,96)	-0,455 (-2,95)	1,085 (1,97)	0,689 (2,15)	-0,167 (-3,98)	0,81 (-2,14)	1,81	28,4	2,2224 [0,057]	0,9834 [0,377]	1,1069 [0,204]	1,3476 [0,213]	1,567 [0,178]	2SLS

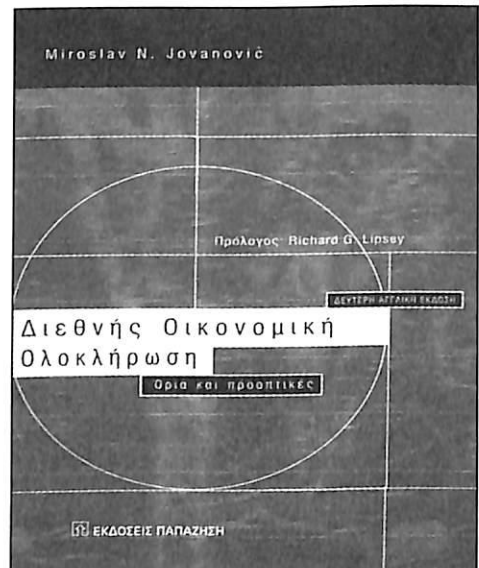
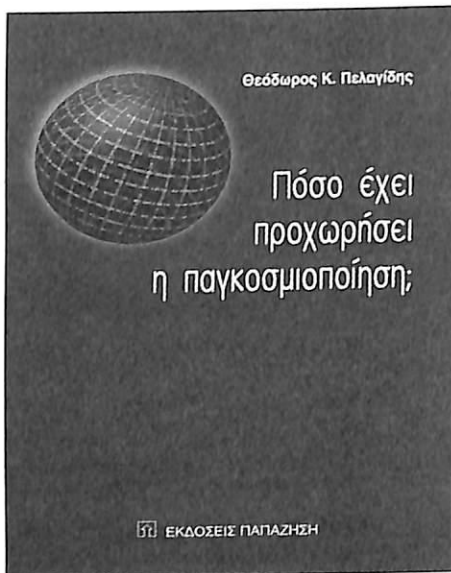
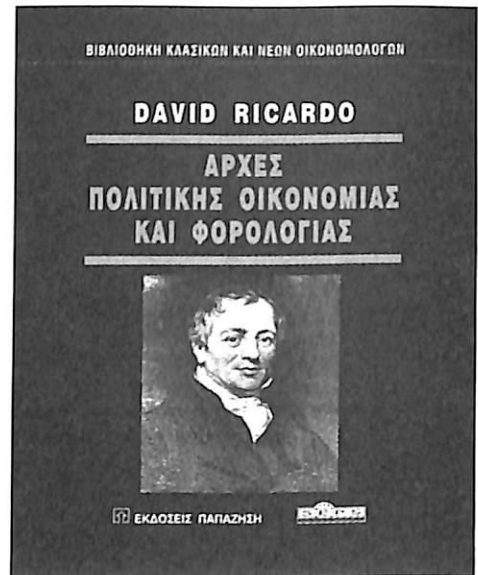
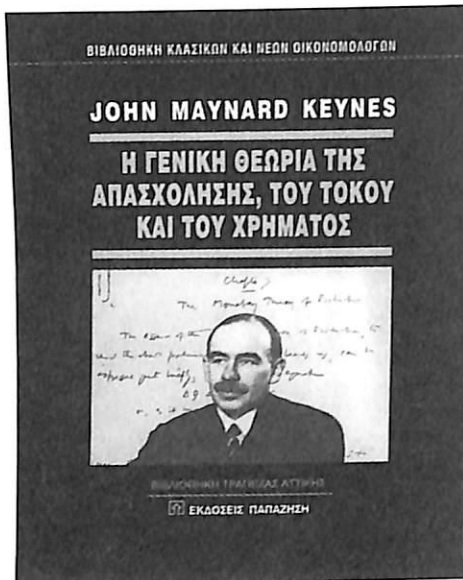
Κρίσιμες τιμές $t(34)=2.04$, $F(6,34)=2.42$, $\chi^2(1)=3.84$, $\chi^2(2)=5.99$, $F(1,33)=4.17$, $F(8,8)=3.44$,
 $d_L=1.175$, $d_U=1.854$, $4-d_U=2.146$, $4-d_L=2.825$

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Συναρτήσεις παραγωγής στον τομέα της υγείας(2SLS)

	ΣΤΑΘ	YD	FD	AL	C	H	ED	R ²	D-W	F	A	B	C	D	ΜΕΘΟ- ΔΟΣ	
ΒΡΕΦΙΚΗ	1,1678 (2,976)	-0,266 (-2,07)	-1,344 (-2,98)	0,208 (2,87)	0,555 (1,72)	-0,115 (-2,55)	-0,683 (-2,17)	0,93	1,77	76,2	0,6015 [0,589]	1,5674 [0,197]	2,1256 [0,308]	0,1112 [0,510]	1,1367 [0,126]	2SLS
ΝΕΟΓΝΙΚ	2,0673 (1,865)	-0,299 (-3,91)	-1,235 (-1,76)	0,164 (0,95)	0,175 (2,76)	0,041 (3,97)	-0,270 (-3,18)	0,89	1,70	85,8	1,6712 [0,266]	0,4523 [0,455]	5,1711 [0,018]	4,1278 [0,048]	2,1144 [0,165]	2SLS
ΜΕΤΑ ΝΕΟΓΝΙΚ	2,4532 (3,138)	-0,822 (-2,17)	1,300 (3,61)	0,123 (2,11)	0,407 (2,55)	-0,103 (-2,58)	-0,883 (-3,02)	0,90	2,34	102,	2,8977 [0,050]	6,3423 [0,016]	2,1411 [0,172]	2,1180 [0,177]	0,9456 [0,453]	2SLS
ΓΕΝΝΗΣ	0,9854 (2,674)	-0,472 (-1,87)	0,642 (2,06)	0,743 (1,55)	0,688 (1,77)	-0,355 (-2,51)	-0,222 (-2,16)	0,87	2,45	97,9	3,1765 [0,044]	1,9564 [0,283]	3,1712 [0,092]	3,9865 [0,048]	3,786 [0,095]	2SLS
ΓΕΝΙΚΗ ΘΝΗΣΙΜ	2,4354 (2,556)	-0,564 (-2,96)	-0,455 (-2,95)	1,085 (1,97)	0,689 (2,15)	-0,167 (-3,98)	-0,772 (-2,14)	0,81	1,81	28,4	2,2224 [0,057]	0,9834 [0,377]	1,1069 [0,204]	1,3476 [0,213]	1,567 [0,178]	2SLS

Κρίσιμες τιμές $t(39)=2.02$, $F(1,39)=4.98$, $\chi^2(1)=3.84$, $\chi^2(2)=5.99$, $F(1,38)=4.10$, $F(8,8)=3.44$,
 $d_L=1.44$, $d_U=1.54$, $4-d_U=2.46$, $4-d_L=2.556$

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496-3838 020 fax: 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων

Μιχάλης Ψημίτης*

Περίληψη

Το άρθρο, αξιοποιώντας στοιχεία από την πρόσφατη ευρωπαϊκή παράδοση της «θεωρίας των νέων κοινωνικών κινημάτων» και ειδικότερα την «κονστρουξιονιστική» εκδοχή της, επιχειρεί να διερευνήσει ορισμένες όψεις μιας δυναμικής σχέσης που σήμερα αναπτύσσεται στην Ευρώπη. Αυτή η σχέση συνδέει τις δομικές διαδικασίες οικονομικής, τεχνολογικής, πολιτικής και θεσμικής ολοκλήρωσης με πολιτισμικά και συμβολικά κίνητρα για τη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης. Το άρθρο εστιάζει την προβληματική του στην ανάδειξη του ρόλου που τα νέα κοινωνικά κινήματα μπορούν να παίξουν στο σύγχρονο ευρωπαϊκό χώρο. Επισημαίνει τις καινούριες συνθήκες συλλογικής δράσης που διαμορφώνονται στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα των κοινωνικών και πολιτισμικών όψεων της παγκοσμιοποίησης και εξετάζει τις δυνατότητες των κοινωνικών δρώντων να αναλάβουν αναστοχαστική δράση, διαμέσου μιας πολιτισμικής επεξεργασίας των ταυτοτήτων τους. Για το λόγο αυτό, γίνεται αναφορά στις συνέπειες που έχουν οι πολιτικές παγκοσμιοποίησης στην οικοδόμηση μη ορθολογικών ή 'αντι-ορθολογικών' μορφών συλλογικής δράσης, καθώς επίσης και στη συγκρότηση νέας μορφής ταυτότητας. Εν κατακλείδι, υποστηρίζεται ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα πρέπει να ερμηνευθούν ως μέσα μιας 'δημιουργικής' απάντησης ποικίλων πολιτισμικά προσδιορισμένων κοινωνικών ομάδων, σε δομικές συνθήκες που αποξενώνουν τις διαδικασίες διαμόρφωσης των πολιτισμικών ταυτοτήτων τόσο από τα κράτη-έθνη, όσο και από τις απόπειρες παγκόσμιας ή περιφερειακής ολοκλήρωσης.

* Διδάσκων στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Εισαγωγή: Προοίμιο για την ατομική και τη συλλογική ταυτότητα στη μεταβιομηχανική κοινωνία

Στόχος του άρθρου αυτού είναι να διερευνήσει σήμερα στην Ευρώπη ορισμένους από τους δομικούς παράγοντες που επηρεάζουν μια σημαντική κατηγορία κινήτρων για τη συλλογική δράση. Συνιστά υπόθεση εργασίας του άρθρου η παραδοχή ότι τέτοια κίνητρα είναι συλλογικά αρθρωμένες πολιτισμικές και συμβολικές σημασίες, δηλαδή από κοινού μοιραζόμενα πλαίσια νοήματος απ' όπου οι άνθρωποι αντλούν με βιωματική αμεσότητα την επιθυμία και τη βούληση να δράσουν μαζί για να υπερασπίσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα, όποιο και αν είναι το περιεχόμενο της (γλώσσα, θρησκεία, εθνότητα, κουλτούρα, στιλ ζωής, ιδιαίτερες βιωματικές επιλογές, ζητήματα που ανάγονται σε διαφορές φύλου, φυλής, ηλικίας, υγείας κοκ.). Υποστηρίζεται ότι στον κόσμο μας, οι ταυτότητες αυτές όχι μονάχα θεμελιώνουν ένα μεγάλο αριθμό ιδιαιτεροτήτων, διαφορών και ετεροτήτων, αλλά συνιστούν επίσης πολύ σημαντικά πεδία αιτιολόγησης και επένδυσης της συλλογικής δράσης των ανθρώπων.

Βάση αναφοράς του άρθρου και πρωτεύουσα επιλογή του αναλυτικού πλαισίου του είναι η «θεωρία των νέων κοινωνικών κινήμάτων» με εξέχοντες εκπροσώπους της τον Alain Touraine από τη Γαλλία, τον Alberto Melucci από την Ιταλία και τον Klaus Eder από τη Γερμανία. Ειδικότερα αξιοποιείται, μεταξύ άλλων, η «κονστρουξιονιστική» εκδοχή της αντίστοιχης προσέγγισης στη συλλογική δράση, όπως την πραγματεύεται ο Melucci (βλ. σχετικά Maheu 1995: 4-12).

Είναι προφανές ότι ένα μεγάλο μέρος των δυσκολιών που αφορούν στη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης των ταυτοτήτων, οφείλεται στον αντιφατικό χαρακτήρα, ατομικό και κοινωνικό μαζί, των ίδιων των διεργασιών που προσιδιάζουν σε αυτή τη συγκρότηση. Πράγματι, από τη μια πλευρά, το άτομο συνιστά τον «τόπο» της ταυτότητας, το σημείο πραγματικής εκδήλωσης των αποτελεσμάτων της και έκφρασης των δυναμικών της στοιχείων. Το γεγονός αυτό προσδίδει στην ταυτότητα ένα χαρακτήρα υποκειμενικό. Από την άλλη πλευρά, η ταυτότητα έχει χαρακτήρα κοινωνικό, δηλαδή η *ταυτότητα του ατόμου* συγκροτείται στο πλαίσιο συλλογικών διεργασιών, που αντανακλούν τις συνθήκες των ομάδων στις οποίες το άτομο ανήκει. Αυτές οι ομάδες συνιστούν το πλαίσιο ενός εξωτερικού περιβάλλοντος, εντός των

ορίων και των περιορισμών του οποίου προσδιορίζονται οι νοηματικές και αξιακές παράμετροι της *συλλογικής ταυτότητας*.

Με την έννοια αυτή, από την άποψη της κοινωνικής δράσης, η ενεργός συμμετοχή του δρώντος στην κατασκευή μιας συλλογικής ταυτότητας γίνεται σε πλαίσια επικοινωνίας, που καθιστούν νοηματικά απαραίτητη τη χάραξη συγκεκριμένων προσανατολισμών δράσης στους οποίους το άτομο μπορεί να εντάσσεται συνολικά, με όλες τις «κανονικότητες» και ιδιομορφίες του. Το άτομο, δηλαδή, αφενός κατέχει μια ατομική ταυτότητα, με την έννοια ότι οι πολιτισμικές σημασίες και οι κοινωνικές αξίες που φέρει θεμελιώνουν τη δυνατότά του να αναγνωρίζεται σταθερά και συστηματικά ως ίδιο με τον εαυτό του και ως διαφορετικό από τους άλλους¹. Αφετέρου, αυτή τη δυνατότητα καλείται να τη «χωρέσει», να την εντάξει, στη συλλογική ταυτότητα, δηλαδή σε μια ευρύτερη δυναμική διεργασία συλλογικής ταύτισης όπου συντελείται μια σχεσιακή και διϋποκειμενική αναγνώριση της ατομικής ταυτότητας του δρώντος.

Προς αυτή την κατεύθυνση, σύμφωνα με τον Melucci (1983: 153-4), για να αναγνωριστεί η ατομική ικανότητα του δρώντος να συμπεριφέρεται και να δρα διαφοροποιημένος από τους άλλους και ταυτόσημος με τον εαυτό του, είναι απαραίτητο να τοποθετηθεί στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πραγματικότητας (συλλογική ταυτότητα) στην οποία ο δρων αποκτά: (α) την ικανότητα αναστοχαστικής² δράσης (συναίσθηση ότι η δράση αντιπροσωπεύει, εκτός από ικανότητα παραγωγής αντικειμένων και ικανότητα παραγωγής συμβολισμών και πολιτισμικών προσανατολισμών). (β) τη δυνατότητα αντίληψης της συμμετοχής στην ομάδα (ικανότητα ατομικής ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της συλλογικής δράσης). Και (γ) την ικανότητα προσδιορισμού της χρονικής συνέχειας (δηλαδή της σύνδεσης της δράσης και των αποτελεσμάτων της σε μια χρονική και λογική συσχέτιση διϋποκειμενικών καταστάσεων και σχέσεων). Με την έννοια αυτή, η ταυτότητα στο ατομικό επίπεδο θεμελιώνεται μέσα από συνειδητές διαδικασίες εξατομίκευσης, ενώ στο συλλογικό επίπεδο εκδηλώνεται σαν δράση.

Τι αντιπροσωπεύει όμως στο πλαίσιο αυτό η συμβολική και πολιτισμική σύγκρουση μεταξύ δύο ή περισσότερων ταυτοτήτων; Πώς τοποθετείται αυτή η διαντίδραση του προσδιορισμού της ταυτότητας στα όρια μιας συμβολικής και πολιτισμικής ρήξης σαν αυτές που ο κόσμος μας δοκιμάζει όλο και συχνότερα; Και, επιπλέον, υπάρχει κάποια εγγενής δυναμική στις διαδικασίες συγκρότησης των ταυτοτήτων που τις οδηγεί σε συγκρουσιακή πορεία; Πράγματι, η ισορροπία που υπαινίσσονται οι παραπάνω δια-

πιστώσεις στον προσδιορισμό μέσα από διαντίδραση τόσο της ατομικής ταυτότητας (αναγνώριση της ατομικής ταυτότητας εντός της συλλογικής ταυτότητας), όσο και ειδικότερα της συλλογικής ταυτότητας (αμοιβαία αναγνώριση συλλογικών ταυτοτήτων), δεν είναι ένα σταθερό δεδομένο.

Επ' αυτού, ο Melucci υποστηρίζει ότι η ταυτότητα, στο μέτρο που περιλαμβάνει διαντίδραση και αμοιβαία αναγνώριση των δρώντων, συνεπάγεται επίσης μια ανεπίλυτη ένταση μεταξύ του αυτοπροσδιορισμού του δρώντος (ατομικού και συλλογικού) και του ετεροπροσδιορισμού του από τους άλλους (στο ίδιο: 154). Επομένως, αν σε συνθήκες συμβολικής ανταλλαγής και πολιτισμικής επικοινωνίας η ένταση αυτή εν μέρει ελέγχεται και περιορίζεται από την αμοιβαιότητα της αναγνώρισης, απεναντίας σε συνθήκες σύγκρουσης η ένταση εκρήγνυται στο μέτρο που οι δρώντες απορρίπτουν αμοιβαία την ταυτότητά τους, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν στον άλλο αυτό που επιδιώκουν για τον εαυτό τους. Πρόκειται για συνθήκες στις οποίες η διαφοροποίηση, η ταχύτητα των εξωτερικών αλλαγών και η απόσταση μεταξύ των δρώντων αυξάνουν, ενώ μειώνεται ο αμοιβαίος έλεγχος και προκαλείται ανταγωνισμός για ανεπαρκείς πόρους.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, σημειώνει ο Melucci, «η κινητοποίηση ενός δρώντος στα όρια μιας σύγκρουσης ταυτοτήτων συνιστά επιβεβαίωση της απορριφθείσας από τον αντίπαλο ταυτότητας, επανιδιοποίηση εκ μέρους του δρώντος κάθε τι που του ανήκει, εφόσον είναι σε θέση να το αναγνωρίσει σαν δικό του. Η αλληλεγγύη μιας ομάδας στη συλλογική δράση είναι επομένως το μέσο που κάθε ατομικός δρων διαθέτει, για να αποκαταστήσει την αναγνώριση που του επιτρέπει να δρα. Η αλληλεγγύη είναι η εγγύηση της ταυτότητας. Αυτή δε θεμελιώνεται επομένως στην αναγνώριση κοινών συμφερόντων, αλλά είναι μάλλον η προϋπόθεση για να αναγνωριστεί το νόημα της δράσης» (στο ίδιο: 154-5). Αν όμως η ατομική και η συλλογική ταυτότητα και δράση αυτές καθαυτές, μπορούν να θεωρηθούν έτσι, με ποιο τρόπο συνδέονται με (και επηρεάζονται από) τις εξωτερικές εξελίξεις ενός σύνθετου και δυναμικού περιβάλλοντος, όπως αυτό της σύγχρονης μεταβιομηχανικής ή μετανεωτερικής κοινωνίας;

Οι διαδικασίες της παγκόσμιας ολοκλήρωσης σήμερα δημιουργούν ένα νέο πλαίσιο επιρροής και, υπό το πρίσμα αυτό, έναν μεταβαλλόμενο ορίζοντα συγκρότησης της ταυτότητας και της συλλογικής δράσης. Σε ευρωπαϊκή προοπτική, το πλαίσιο αυτό επηρεάζεται από αντιφατικές εξελίξεις, που καθιστούν σύνθετη τη διαδικασία αναγνώρισης και ανάλυσης των επιμέρους στρατηγι-

κών επιρροής, τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο των 'βιόκοσμων' (lifeworlds). Αυτές οι εξελίξεις μπορούν να συνοψισθούν στο σύγχρονο αντινομικό ζεύγος 'παγκοσμιοποίηση-περιφερειοποίηση', που χαρακτηρίζει με πολύπλοκο τρόπο τον καταμερισμό της εργασίας (με ό,τι αυτή συνεπάγεται: τεχνολογία, εισόδημα, κατανάλωση, επαγγελματικότητα και, επίσης, τύπο ταυτότητας, μορφή υποκειμενικότητας) όχι μόνο σε πλανητική κλίμακα, αλλά και σε κλίμακα ηπείρων ή επιμέρους κρατικών οντοτήτων.

Για την Ευρώπη ειδικότερα, αυτό σημαίνει ότι μια 'περιφερειοποίηση ενδο-ηπειρωτικού τύπου' προκαλεί ολοένα εντεινόμενες ανισορροπίες, τόσο μεταξύ των χωρών όσο και στο εσωτερικό τους. Με τον τρόπο αυτόν, η πραγματική 'ευρωπαϊκή ολοκλήρωση' υπολείπεται κατά πολύ της ρητορικής της πολιτικής εκδοχής, όχι μόνο εξαιτίας της έλλειψης μιας ενιαίας και ενοποιητικής πολιτικής διαδικασίας που να είναι ανεξάρτητη από τα κράτη-μέλη (η 'Πολιτική Ευρώπη': δημοκρατία, κυριαρχία, ιδιότητα του πολίτη), αλλά και εξαιτίας της όξυνσης των εσωτερικών πολιτισμικών εντάσεων. Η παραπάνω αναντιστοιχία πολιτικής ρητορικής και πραγματικής πολιτικής, εκδηλώνεται σε σειρά αντιφατικών πρακτικών που διαπερνούν και τα πεδία της συλλογικής δράσης, των στάσεων και των πολιτισμικών διεργασιών. Τέτοιες πρακτικές χαρακτηρίζονται από τα αντινομικά ζεύγη: παγκοσμιότητα-κοινωνισμός, μαζικοποίηση-υποκειμενοποίηση, οικουμενικότητα-τοπικισμός, ανοχή-ρατσισμός, πολυπολιτισμικότητα-ξενοφοβία, νεωτερικότητα-μετανεωτερικότητα, κ.ο.κ.

Οι διεργασίες που πυροδοτούνται στο πολιτισμικό πεδίο του ευρωπαϊκού γεωγραφικού χώρου, ακολουθούν τη λογική της διχοτόμησης των βιωματικών χώρων και των προοπτικών συλλογικής δράσης που παρατηρείται σε παγκόσμια κλίμακα. Το δίπολο 'παγκοσμιοποίηση-περιφερειοποίηση' συγκροτεί μια αδρή πραγματικότητα που 'διχοτομεί' τις γεωγραφικές περιοχές, τις κοινωνικές ομάδες, τα επαγγέλματα, τα εισοδήματα, τις δυνατότητες γνώσης, τα στιλ ζωής κτλ. Από την άλλη πλευρά όμως, 'παρεισφρεί' στους βιόκοσμους των 'περιφερειοποιημένων' περιοχών, κοινωνικών ομάδων, επαγγελματιών κ.ο.κ. και συγκροτεί μian άλλη πραγματικότητα, 'απο-πολιτισμικοποίησης'. Αυτή συνίσταται στη βίαιη προσαρμογή των 'περιφερειοποιημένων πληθυσμών' σε μια αλλότρια παγκοσμιοποιητική κουλτούρα. Τέτοιες διεργασίες 'διχοτόμησης' και 'απο-πολιτισμικοποίησης' δημιουργούν νέα πλαίσια συλλογικής δράσης, δεν ενσωματώνουν τους δρώντες στο σύστημα, τους ωθούν σε κοινοτικού τύπου συμπεριφορές, είτε με τη μορφή των ανανεωμένων συλλογικών πρακτικών του «think globally, act

locally», είτε με τη μορφή της επαναφοράς στο πολιτικό προσκήνιο, ξενοφοβικών και απομονωτικών πρακτικών του παρελθόντος.

Το άρθρο έχει την ακόλουθη δομή: οι δύο πρώτες ενότητες εξετάζουν την ιστορική και τη νεότερη συσχέτιση της Ευρώπης με επιμέρους πολιτισμικές πραγματικότητες που συγκροτούν συμβολικές ταυτότητες διαφοροποιημένες από τον ευρωπαϊκό οικουμενισμό, καθώς και την ειδικότερη αντιφατική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε πολιτισμικές ταυτότητες που αναφαίνονται με τη διάβρωση των παραδοσιακών πολιτικών του έθνους-κράτους και σε μια σύλληψη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που στηρίζεται στην εδραιωμένη έννοια της 'ιδιότητας του πολίτη'. Η τρίτη ενότητα προσεγγίζει σύγχρονα ζητήματα πολιτισμικής συγκρότησης των ταυτοτήτων σε συνθήκες μεταβιομηχανικής κοινωνίας, ενώ η τέταρτη, εξετάζει γενικά το ρόλο της αναστοχαστικής δράσης των συλλογικών υποκειμένων στη διαμόρφωση των νέων κοινωνικών κινημάτων στην Ευρώπη, επισημαίνοντας συγχρόνως τον αντιφατικό τους χαρακτήρα.

1. Ευρώπη: γενικό και επιμέρους, οικουμενισμός και μεροληπτικότητα

Σήμερα εμφανίζεται ως κεντρική πολιτική και διανοητική πρόκληση στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), η επιδίωξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως ιδανικής μορφής συσχέτισης μεταξύ ιδιότητας του πολίτη, δημοκρατίας και πολιτισμικής ταυτότητας. Αυτή η αναζήτηση συνιστά πιθανόν, με νέους ιστορικούς όρους, την πολιτικο-φιλοσοφική αναδιατύπωση του παλαιού ερωτήματος σχετικά με τη συγκεκριμένη μορφή που πρέπει να προσλάβει η σχέση μεταξύ οικουμενισμού (universalism) και μεροληπτικότητας (particularism) στον προσδιορισμό της ευρωκεντρικής αντίληψης. Από ιστορική άποψη, σύμφωνα με τον Laclau, ο ευρωπαϊκός οικουμενισμός (European universalism) οικοδομήθηκε ως έκφραση παγκόσμιας ανθρώπινης ουσίας διαμέσου της καθολικοποίησης των δικών του ιδιαιτεροτήτων. Με τον τρόπο αυτό, ο ευρωπαϊκός οικουμενισμός παρουσίασε τον ευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό ως εκσυγχρονισμό και την αντίσταση που πρόβαλε κάθε διαφορετική κουλτούρα, ως απόπειρα συντήρησης των ιδιαιτεροτήτων απέναντι στον οικουμενισμό. Η λογική της ενσάρκωσης της Ευρώπης ως πηγής οικουμενικών ανθρώπινων συμφερόντων, κατά τον Laclau, επιβεβαιώθηκε πολιτισμικά τόσο από τη ρατσιστική της εκδοχή, όσο και από την 'προοδευτική' της εκδοχή, της Δεύτερης Διεθνούς για παράδειγμα (Laclau 1996: 48-9). Και στις δύο περι-

πτώσεις, όπως και σε κάθε άλλη περίπτωση σύγκρισης ανάμεσα σε οικουμενικό και επιμέρους, καθιερώθηκε μια ουσιώδης ανισότητα μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών δρώντων που εκπροσωπούν αντίστοιχες λογικές δράσης. Έτσι, η πολιτισμική ανωτερότητα της Ευρώπης και η ταξική ανωτερότητα της εργατικής τάξης εμφανίστηκαν, στο πλαίσιο μιας 'κοσμικής εσχατολογίας', αντιστοίχως ως ουσιαστικές οντολογικές ιδιότητες των κοινωνικών δυνάμεων που 'επωμίστηκαν' το έργο της τελικής υπαγωγής των απειθάρχων μερικοτήτων στην κανονική και κανονιστική οικουμενικότητα. Αυτό μάλιστα συνέβη «όχι ως αποτέλεσμα ενός τυχαίου συσχετισμού δυνάμεων, αλλά επειδή αυτές είναι η ενσάρκωση του οικουμενικού» (στο ίδιο: 49).

Η σημερινή αποτύπωση του ευρωκεντρισμού αφορά φυσικά όχι μόνο την 'εξωτερική' σχέση της Ευρώπης με τα μεταναστευτικά ρεύματα από τις μη ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και την 'εσωτερική' σχέση μεταξύ της κυρίαρχης, πολιτικά οργανωμένης, Ευρώπης και των 'περιφερειοποιημένων', πολιτικά ανίσχυρων, πραγματικοτήτων της (γεωγραφικών και κοινωνικών: Μεσόγειος, 'αδύναμες ταυτότητες', ταυτότητες κοινοτικού τύπου, υποκειμενικά προσανατολισμένες δράσεις, κτλ.). Έτσι, παρά τα φαινόμενα, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση όχι μόνο βρίσκει απέναντί της τους κοινοτικούς εταίρους (π.χ. Αγγλία) που δεν πείθονται από το πολιτικό της περιεχόμενο ή/και τον ηγεμονικό άξονα (γαλλο-γερμανικό) που εκπροσωπεί, αλλά κυρίως αναγκάζεται διαρκώς να συγκρούεται με ένα σύνολο δυνάμεων. Πρόκειται για δυνάμεις που στη διάρκεια του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού έχασαν την πολιτισμική ικανότητα αυτόνομης έκφρασής τους, εξαιτίας του γεγονότος ότι η επιβολή ενός μοναδικού προτύπου οργάνωσης της κοινωνίας αποδυνάμωσε την κουλτούρα ως μορφή μεσολάβησης μεταξύ ατόμου και συλλογικότητας και υπονόμωσε τις συλλογικές ταυτότητες του παρελθόντος (Barcellona 2000: 128-9). Υπ' αυτό το πρίσμα, όλη η φιλολογία περί της 'οπισθοδρομικότητας' του ευρωπαϊκού Νότου συγκαλύπτει την πολιτισμική σύγκρουση και το πολιτισμικό χάσμα που προκλήθηκε, όταν η πολιτικά κυρίαρχη Ευρώπη επέβαλε τον εκσυγχρονισμό των υπόλοιπων περιοχών. Για να το πούμε με τα λόγια του Pietro Barcellona: "η απο-πολιτισμικοποίηση (deculturalizzazione) είναι μια διαδικασία αποξένωσης της σχέσης με τα πράγματα, αποκοινωνικοποίησης του ατόμου, εξουδετέρωσης της πολιτικής. Αν τα πάντα είναι αντικειμενική συνάρτηση της οικονομίας, τότε και η δημοκρατία επίσης υφίσταται μια απώλεια νοήματος. Η ισχύς της σύγχρονης αφαίρεσης, που η παγκοσμιοποίηση φαίνεται σε κάποιο βαθμό να πραγματοποιεί,

παράγει ξερίζωμα και ομοιογενοποίηση των ατόμων. Η καταστροφή των ριζών εκμηδενίζει τις διαφορές και οι άνθρωποι φαίνονται να κατακρημνίζονται σε ένα αδιαφοροποίητο σύμπαν" (στο ίδιο: 129). Ένας σημαντικός χώρος όπου αυτή η 'reductio ad unum' συντελείται, είναι η νομική σφαίρα, όπου η νομική ορθολογικότητα επιβάλλεται επί της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και όπου, συνεπώς, καταστρέφονται οι πολιτισμικές διαφορές στο όνομα του νομικού πολιτισμού. Στην προκειμένη περίπτωση, ο ευρωπαϊκός οικουμενισμός παίρνει τη μορφή ενός αφηρημένου νομικού οικουμενισμού, δυνάμει του οποίου τα δικαιώματα θεωρούνται στην αφηρημένη μορφή τους, δίχως αναφορά στα 'ενδιάμεσα σώματα' των κοινοτήτων, των κοινωνικών ομάδων προέλευσης και διαβίωσης. Θεωρούνται δηλαδή μια σειρά από προσφερόμενες ευκαιρίες και ελευθερίες επιλογής εγγεγραμμένες στο κυρίαρχο δίκτυο 'οικουμενισμός-αγορά-τεχνολογία', που λειτουργεί ως δίκτυο αποσύνθεσης των συλλογικών ταυτοτήτων, ακριβώς διότι επιβάλλει ως τελικό κριτήριο ατομικής δράσης την ορθολογικότητα του υπολογισμού (κόστος/όφελος), στη θέση οποιασδήποτε βιωματικής αναφοράς (καταγωγή, τοπική κουλτούρα, ομάδα αναφοράς, ιδιαίτερα στιλ ζωής κτλ.) (στο ίδιο: 130-1).

Είναι γνωστή η προτεινόμενη δικαιολόγηση αυτής της κατάστασης: σε συνθήκες παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, οι αδήριτες ανάγκες του οικονομικού ανταγωνισμού συγκρούονται αναπόφευκτα με τις τοπικές αντιστάσεις που προβάλλουν οι υπολειμματικές μορφές της κουλτούρας, που εξακολουθούν να συνδέονται με καπιταλιστικά παρωχημένες μορφές διαβίωσης, παραγωγής και κατανάλωσης. Θα πρέπει εντούτοις να επισημάνουμε ότι οι ευρωπαϊκές εξελίξεις εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να διαγράφονται με βάση μια ποικιλία κοινοτήτων με πλούσιο παρελθόν. Αυτό καθιστά για την Ευρώπη εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, το εγχείρημα της οικοδόμησης ενός καπιταλισμού 'à la americaine', όπου θα υπάρχει κινητικότητα της εργασίας σε όλο το πλάτος της ηπείρου και πολιτικοί θεσμοί με ευρείες και αδιαμφισβήτητες εξουσίες. Με άλλα λόγια, η πλήρης κατίσχυση της ελεύθερης αγοράς θα μπορέσει να επιτευχθεί μόνο στη βάση μιας πολιτισμικά συμπαγούς κοινωνίας, με υψηλό βαθμό συναίνεσης απέναντι σε φαινόμενα κοινωνικής υποβάθμισης, όπως συμβαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τέτοιες προϋποθέσεις, εντούτοις, δεν υφίστανται επί του παρόντος και, αν πιστέψουμε τον John Gray, πολύ δύσκολα θα υπάρξουν και στο μέλλον (Gray 1999: 431-2). Το ουτοπικό δυτικό ιδεώδες για έναν οικουμενικό πολιτισμό (που σήμερα εκφράζεται από την παγκόσμια ελεύθερη αγορά) πολύ δύσκολα θα

βρει πιστό υποστηρικτή του μίαν Ευρώπη που, όπως φαίνεται, "θα συνεχίσει να κυβερνάται με αέναα ευμετάβλητες ισορροπίες ισχύος από τις εθνικές κυβερνήσεις και τους υπερεθνικούς θεσμούς" και όπου οι ιστορικές μνήμες και οι δεσμοί με τον τόπο καταγωγής θα διασώσουν τις ευρωπαϊκές μορφές καπιταλισμού, δηλαδή τις 'κοινωνικές αγορές' απέναντι στο αμερικανικό πρότυπο των ελεύθερων αγορών (στο ίδιο: 432 & 437)³.

2. Ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και ταυτότητες στην Ευρώπη

'Ιδιότητα του πολίτη' και 'ταυτότητες' παραπέμπουν αντιστοίχως στο κοινωνικό και στο πολιτισμικό. Στο πλαίσιο της επιζητούμενης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, το κρίσιμο σημείο είναι αν υπάρχει η πιθανότητα να δεθούν με οργανικό τρόπο η κοινωνική και η πολιτισμική διάσταση της ολοκλήρωσης. Συχνά η ευρωπαϊκή οικοδόμηση προσλαμβάνει στα μάτια των υποστηρικτών της το χαρακτήρα μιας σημαντικής στιγμής στη διαδικασία ιστορικής ανάπτυξης των ατομικών δικαιωμάτων, στη διάρκεια της οποίας σταδιακά κατακτήθηκε εκείνη η πλήρης ιδιότητα μέλους μιας κοινότητας, που ο T. H. Marshall αποκάλεσε "citizenship" (Marshall 1950: 28-9) και που στη γλώσσα μας έχει περιφραστικά αποδοθεί ως "εκ της συμμετοχής ιδιότητα του πολίτη" ή "ιδιότητα του πολίτη" (βλ. εισαγωγή της Στασινοπούλου στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου, Marshall - Bottomore 1997: 10).

Έτσι, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δείχνει ικανή να επικεντρωθεί επί του παρόντος στις (ή τουλάχιστον να εκκινήσει από τις) πολιτικές που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη, όσο και αν υστερεί στα άλλα πεδία (πολιτικοί θεσμοί, πολιτισμικές πραγματικότητες κτλ.). Αυτή η πρόσληψη, εντούτοις, μας οδηγεί σε ένα σημαντικό ερώτημα σχετικά με το παρόν και το μέλλον της ΕΕ: Μπορεί σήμερα να θεμελιωθεί επαρκώς η άποψη ότι η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη στοιχειοθετεί το στέρεο έδαφος επί του οποίου — εν καιρώ — θα βλαστήσουν και θα αναπτυχθούν νέες ευρωπαϊκές ταυτότητες, συμφιλωμένες με τις ιδιαίτερες πολιτισμικές διαδρομές των περιφερειοποιημένων γεωγραφικών περιοχών και κοινωνικών ομάδων; Ή, με άλλα λόγια, μπορεί να υπάρξει μια ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη με 'θετικό' ρόλο απέναντι στις συλλογικές ταυτότητες, που να μην τις αποδομεί δηλαδή από πολιτισμική άποψη στο όνομα μιας κεντρικής πολιτικής κυριαρχίας στον ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο; Ίσως όμως θα ήταν καλύτερο

να ξεκινήσουμε από το ερώτημα, αν απλώς είναι εφικτή μια συνεκτική ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη.

Επ' αυτού πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρόλη την πρόσφατη και πλούσια συζήτηση για την ομοσπονδιοποίηση, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη παραμένει μια έννοια αμφιλεγόμενη. Σύμφωνα με τον Delanty, η ΕΕ "θεσμοποίησε μια ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, όμως αυτή είναι απότοκος της εθνικής ιδιότητας του πολίτη" (Delanty 1998). Το χαρακτηριστικό αυτής της διεθνικής και διασταλτικής ιδιότητας του πολίτη είναι ότι τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν εμφανίζουν μια εξαιρετική ανισορροπία ανάμεσα στην υπερβολικά τυποκρατική διατύπωσή τους και στο φτωχό ουσιαστικό τους περιεχόμενο. Έτσι, η συμμετοχή του ευρωπαίου πολίτη στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, συνήθως εξαντλείται σε μια 'τρίτη σφαίρα δικαιωμάτων', συμπληρωματικής ως προς την εθνική σφαίρα και που προέρχεται από την κρατική ιδιότητα του πολίτη και τη σφαίρα που προκύπτει από τις Συνθήκες των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Marías 1994: 17).

Γενικότερα οι ευρωπαϊκοί πολιτικοί μηχανισμοί δεν είναι αποφασιστικής σημασίας ούτε σε ζητήματα ιδιότητας του πολίτη, ούτε σε ζητήματα δημοκρατίας και κυριαρχίας (Delanty ό.π.). Όμως η αδύναμη παρουσία την Ευρώπης δεν αφορά μόνο την *πολιτική και νομική ιδιότητα του πολίτη*. Αφορά, σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό και την *κοινωνική ιδιότητα του πολίτη*, δηλαδή το σύνολο των πολιτικά θεσμοθετημένων κοινωνικών δικαιωμάτων που επιτρέπουν κυρίως την ικανοποιητική κοινωνική ενσωμάτωση των πιο αδύναμων ατόμων και ομάδων. Ποια είναι ιστορικά η σημασία της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη ως θεσμικής πραγματικότητας από όπου αντλείται κοινωνική συναίνεση; Το ερώτημα συνδέεται φυσικά με το κράτος πρόνοιας, ως επανορθωτικά παρεμβαίνοντος μηχανισμού για να αντισταθμίσει τις στρεβλώσεις που προκαλεί η αγορά. Αυτό που σήμερα έχουμε στην ΕΕ δεν μοιάζει, ούτε από άποψη μηχανισμού ούτε από άποψη προκύπτουσας θεσμικής πραγματικότητας, με ό,τι ξέραμε μέχρι τώρα. Σήμερα η κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης περιορίζεται σε ό,τι επιτρέπει η κυρίαρχη αγορά. Πάλι με τα λόγια του Delanty, "η ειδική κοινωνική διάσταση είναι σχεδόν ολοκληρωτικά αγοραία προσανατολισμένη, με όρους εμπορευμάτων και εργασίας ταυτοχρόνως. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αύξησε τη ροή εμπορευμάτων και έκανε την εργασία πιο ευέλικτη. Όμως πέραν του κόσμου της κατανάλωσης και της εργασίας, υπάρχουν λίγα πράγματα που στο ειδικό ευρωπαϊκό επίπεδο μπορούν να συγκριθούν με τις εθνικές κοινωνίες" (στο ίδιο). Βλέπουμε λοιπόν ότι η κοινωνική διάσταση της ευ-

ρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν μπορεί να προσδώσει στην ιδιότητα του πολίτη το ειδικό θεσμικό βάρος που χρειάζεται για να οικοδομηθεί μια ευρωπαϊκή φυσιογνωμία ανεξάρτητη από τα κράτη μέλη.

Στην παραπάνω κατεύθυνση δε βοηθούν ούτε οι εξελίξεις γύρω από την πολιτισμική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Είναι κοινός τόπος ότι η κοινωνική ενσωμάτωση γίνεται στη Γηραιά Ήπειρο όλο και περισσότερο προβληματική εξαιτίας της μεγάλης επιρροής των οικονομικών όψεων της παγκοσμιοποίησης στο εσωτερικό των κρατών, σε συνάρτηση με την αδύναμη συγκρότηση των πολιτικο-θεσμικών όψεων της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Όμως εδώ δεν πρέπει να λησμονούμε το ρόλο που παίζουν και οι πολιτισμικές όψεις της παγκοσμιοποίησης σε αυτή την κατεύθυνση. Σε μια περίοδο γοργής οικονομικής και πολιτικής αποδυνάμωσης του κράτους, που δεν αντισταθμίζεται από τις εξελίξεις στην ΕΕ, η διαδικασία πολιτισμικής συγκρότησης των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων συντελείται αναπόφευκτα στο πεδίο της διάβρωσης των παραδοσιακών πολιτικών του έθνους-κράτους. Αυτή η φθορά σηματοδοτεί μια ριζικά νέα πραγματικότητα στη διαδικασία του κοινωνικού προσδιορισμού των πολιτισμικών ταυτοτήτων, υπό την έννοια ότι συναρτά για πρώτη φορά με τόσο άμεσο τρόπο τον κοινωνικό κερματισμό που παράγει η παγκοσμιοποίηση και η αποδυνάμωση του έθνους-κράτους, με την πολιτισμική υπεράσπιση των συλλογικών ταυτοτήτων που κυρίως υφίστανται αυτό τον κερματισμό. Εκείνων των ταυτοτήτων, δηλαδή, που περισσότερο από άλλες νιώθουν να συνθλίβονται ανάμεσα στο εθνικό 'ξερίζωμα' και στη διεθνική επιπεδοποίηση.

Σε αυτό το πλαίσιο, μετατρέπεται τόσο η πολιτισμική εκτίμηση της σύγκρουσης, όσο και η μορφή που η σύγκρουση μπορεί να προσλάβει σε συνθήκες ενός παγκόσμιου συστήματος με υψηλή εσωτερική διαφοροποίηση. Πράγματι, αφενός η παρούσα πραγματικότητα μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε τη σύγκρουση ως μια φυσιολογική όψη της ανθρώπινης συμβίωσης (σε αντίθεση με τις παλαιότερες 'παθολογικές' αναπαραστάσεις της σύγκρουσης). Αφετέρου, διαπιστώνουμε ότι συχνά οι πιο εντυπωσιακές μορφές κινητοποίησης μπορούν να προσλάβουν συμβολικό χαρακτήρα, που σημαίνει ότι το θεμελιωδώς νέο στοιχείο στη δράση και στη συγκρότηση των νέων κοινωνικών κινημάτων είναι το γεγονός ότι μετατόπισαν τη σύγκρουση από το πεδίο της φυσικής βίας (κυρίως ενάντια στο κράτος) στο συμβολικό πεδίο (Melucci 1994: 121-3). Η συμβολική φύση της σύγκρουσης δε σημαίνει ασφαλώς μια επιδερμική σχέση ούτε με την πολιτική ούτε με τις συνθήκες υπό τις οποίες διατυπώνονται οι βαρύνουσες πολιτικές. Σημαίνει

ότι η υπεράσπιση των συλλογικών ταυτοτήτων απέναντι στην κοινωνική και πολιτισμική υποβάθμιση που προκαλεί ο κοινωνικός κερματισμός και η απο-πολιτισμικοποίηση επικεντρώνεται κυρίως στο πολιτισμικό πεδίο, προσλαμβάνοντας τη μορφή μιας *'πολιτισμικής ιδιότητας του πολίτη'*, όπου δικαιούνται να συνυπάρχουν διαφορετικά στιλ ζωής και συμβίωσης, διαφορετικές παραδόσεις και ετερογενή πλαίσια βιωματικής εμπειρίας από όπου να αντλείται το νόημα της ζωής του καθένα. Με τα λόγια του Touraine, "η μαζική κουλτούρα εισχωρεί στον ιδιωτικό χώρο, καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του και –από αντίδραση– ενισχύει την πολιτική και κοινωνική βούληση για την υπεράσπιση μιας πολιτισμικής ταυτότητας, κάνοντάς την έτσι να προσεγγίζει την επανακοινωνικοποίηση. Η αποκοινωνικοποίηση της μαζικής κουλτούρας μας βυθίζει βέβαια στην παγκοσμιοποίηση, αλλά μας ωθεί επίσης να προστατεύσουμε την ταυτότητά μας στηριζόμενοι σε πρωτογενείς ομάδες και επανιδιωτικοποιώντας εν μέρει –η ενίοτε εξ ολοκλήρου– τη δημόσια ζωή (Touraine 1998, σ. 14]. Στις συνθήκες μιας κοινωνικής οργάνωσης που στηρίζει τη βιωσιμότητά της στην επεξεργασία της πληροφορίας και στην πολιτισμική συνοχή των συστημάτων γνώσης που εκπροσωπεί, είναι λογικό ότι οι μορφές συλλογικής δράσης που απορρέουν από τέτοια πολιτισμική ιδιότητα του πολίτη συνιστούν αποτελεσματικούς τρόπους δημόσιας παρέμβασης και μετατροπής των ίδιων των πολιτικών.

Όμως είναι προφανές ότι αυτές οι μορφές δράσης δεν είναι οι μοναδικές που αναφύονται στο πεδίο του σύγχρονου κοινωνικού προσδιορισμού των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η "διάβρωση από τα κάτω" του έθνους-κράτους, όπως υποστηρίζει ο Delanty, δεν είναι έργο μόνο των νέων κοινωνικών κινημάτων, αλλά και του νέου εθνικισμού. Αυτός ο "πολιτισμικός εθνικισμός" εμφανίζει σε σχέση με τον παλιό εθνικισμό την ιδιομορφία ότι περιέχει στοιχεία δυναμικής επέκτασης σε καταστάσεις όπου η κρίση της εθνικής ταυτότητας του έθνους-κράτους είναι βαθιά (Delanty 1996). Ενώ, δηλαδή, καταρρέει ο ίδιος ο εθνικισμός ως μια συνολιστική ιδεολογία, ο νέος εθνικισμός επαναφέρει στο προσκήνιο με νέους όρους την εθνική κουλτούρα, ως πηγή ταυτότητας και παράγοντα πολιτισμικού πλούτου που αρνείται να απορροφηθεί από τον εκσυγχρονισμό. Υπό την έννοια αυτή, η πολιτισμική παράδοση αποκτά τη λάμψη μιας ανεκτίμητης περιουσίας στην προσπάθεια να οικοδομηθούν νέα συμβολικά συστήματα (με τους ίδιους πολιτισμικούς μηχανισμούς που χαρακτηρίζουν και τα νέα κοινωνικά κινήματα, αλλά με άλλα περιεχόμενα), που θα ανανεώσουν τους κώδικες και τα γλωσσικά ιδιώματα του παρελθόντος για να εκφρά-

σουν ανάγκες των πολύπλοκων κοινωνιών (Melucci ό.π.: 56). Η 'αποεθνοποίηση' του ρόλου του κράτους και η συναφής 'απόσυρσή' του από τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων κοινοτικού τύπου (εθνοτική, φυλετική, γλωσσική, θρησκευτική), τείνει να αντισταθμίζεται από κινήματα που συνδυάζουν, με αντιφατικό τρόπο στο πεδίο της ταυτότητας, συμπεριφορές επιβεβαίωσης και συμπεριφορές απόρριψης. Έτσι, ο νέος εθνικισμός διεκδικεί το δικαίωμα στη διαφορά για λογαριασμό κοινοτήτων που απισχναίνονται πολιτισμικά, ενώ ταυτόχρονα αρνείται το ίδιο δικαίωμα στους 'άλλους' (μετανάστες, ξένους και 'αποικιοποιημένους').

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την ΕΕ, αυτή η εθνικιστική εκδοχή της πολιτισμικής ιδιότητας του πολίτη στρέφεται στην αντίθετη κατεύθυνση από αυτή που εκφράζει τα νέα κοινωνικά κινήματα. Εδώ ο αποκλεισμός του 'άλλου' επενδύει πολιτισμικά τις συλλογικές ταυτότητες μέσα στην Ευρώπη και η πρόσδεση της πολιτισμικής με την κοινωνική ολοκλήρωση αποκτά τις πιο ξενοφοβικές εφαρμογές της. Η εθνικιστική εκδοχή μοιάζει σήμερα να θεσμοθετεί την ευρωπαϊκή υπερεθνική ταυτότητα στη βάση του αποκλεισμού των μη ευρωπαϊκών μεταναστευτικών πληθυσμών ή των 'μη-ευρωπαϊκοποιησίμων' γηγενών πληθυσμών και αυτό συνιστά κοινή διαπίστωση και ανησυχία ακόμη και αναλύσεων που κατά τα άλλα διαφοροποιούνται στον προσδιορισμό των επιμέρους όψεων του νέου εθνικισμού (βλ. πχ. την συζήτηση μεταξύ Rex 1996α & 1996β και Delanty 1996). Συχνά πίσω από τη ρητορική μιας πολυπολιτισμικής ευρωπαϊκής κοινωνίας κρύβεται η νομιμοποίηση της ανισότητας και η θεσμοποίηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η ίδια η κατασκευή της ταυτότητας του 'ευρωπαϊκού έθνους' μπορεί ρεαλιστικά να αποτιμηθεί κυρίως με όρους αποκλεισμού του 'Άλλου', του μη-ευρωπαίου, ακόμη και στο πλαίσιο πολιτικών που ευνοούν την ανοχή. Σχετικά με τη σχέση πολυπολιτισμικότητας και αποκλεισμού σημειώνει χαρακτηριστικά ο Melucci ότι "μια νέα ρητορεία κηρύσσει την πολυπολιτισμικότητα ως πανάκεια για τη συνύπαρξη των διαφορών και πίσω από τον εγκωμιασμό της διαφορετικότητας κρύβει συχνά τη βούληση να αφήσει άθικτες τις ρίζες της ανισότητας" (Melucci 2000: 71).

Σε αυτό το πλαίσιο, η εμφάνιση του νέου εθνικισμού, καθώς και η ανάδυση των νέων κοινωνικών κινήματων χρειάζεται να μελετηθούν σε βάθος στον ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο. Τέτοια φαινόμενα μπορούν να αναλυθούν ως μέσα ενεργοποίησης της πολιτισμικής ταυτότητας και επίσης ως 'δημιουργική' απάντηση ομάδων στις δομικές συνθήκες (Preston 1997). Και ειδικότερα στις δομικές

συνθήκες που προκύπτουν από τις διαδικασίες αποδυνάμωσης εκείνων των πολιτικών ταυτότητας που εκπορεύονται από τα έθνη-κράτη. Τα κινήματα του νέου εθνικισμού και τα νέα κοινωνικά κινήματα μοιράζονται μια δυναμική παρουσία στο προσκήνιο των πολιτικών πολιτισμικής ταυτότητας, που προκύπτουν από διαδικασίες παγκοσμιοποίησης και την αποδυνάμωση της κυριαρχίας του έθνους-κράτους. Εντούτοις, σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της δράσης τους, οι ομοιότητές τους τελειώνουν εδώ. Ο νέος εθνικισμός σηματοδοτεί μια απόπειρα να οικοδομηθεί μια υπερεθνική ταυτότητα πάνω στην ξеноφοβία, στον αποκλεισμό του Άλλου και στο δραστικό περιορισμό της μετανάστευσης. Αντίθετα τα νέα κοινωνικά κινήματα ενσωματώνουν μια κουλτούρα αμφισβήτησης απέναντι στις υπάρχουσες πολιτικές ταυτότητας και ειδικότερα απέναντι στην κυριαρχία της εργαλειακής λογικής της οικονομίας. Αυτά υποστηρίζουν μια ενεργό υποκειμενική συγκρότηση νέων συλλογικών ταυτοτήτων, σε αντιπαράθεση με την πολιτισμική ομοιογενοποίηση που προκύπτει από τον εργαλειακό οικουμενισμό.

Σε θεσμικό επίπεδο, αν μπορούμε να μιλήσουμε για 'ευρωπαϊκή ταυτότητα' με τα σημερινά δεδομένα, θα πρέπει μάλλον να αναφερθούμε σε μια πολιτικο-διοικητική προσπάθεια να συγκλίνουν οι εθνικές ιδιότητες του πολίτη σε ένα ακόμη αναζητούμενο κοινό πρότυπο ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη, παρά σε μια ευρεία κοινωνική διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην οποία η κοινωνική πολλαπλότητα θα εκφραστεί μέσα από ένα ενιαίο και συνεκτικό πρότυπο πολιτισμικής συμβίωσης. Αυτό σημαίνει ότι μεγάλο μέρος των πόρων των εθνικών κοινωνιών σήμερα αναλώνεται σε μια προσπάθεια να αναπαραχθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο ένα πρότυπο πολιτισμικής συμβίωσης που είναι ήδη σε κρίση στο εθνικό επίπεδο.

Σε κάθε περίπτωση, εδώ μας ενδιαφέρει το κρίσιμο στοιχείο της μεταβολής στη σχέση ανάμεσα στην 'ευρωπαϊκή ταυτότητα' και στις επιμέρους ταυτότητες (εθνοτικές, θρησκευτικές, γλωσσικές, φυλετικές, φύλου, στίλ ζωής, κλπ.). Έτσι, ενώ ιστορικά η σχέση της αναπτυσσόμενης Ευρώπης με τις επιμέρους ταυτότητες με τις οποίες έρχεται σε επαφή προσδιορίζεται κάθε φορά από την κυρίαρχη οπτική γωνία, στη σημερινή συγκυρία η σχέση αυτή φαίνεται περισσότερο 'διαπραγματεύσιμη', κυρίως λόγω του ειδικού βάρους που αποκτούν οι συλλογικές μορφές δράσης στο πεδίο του πολιτισμικού αναπροσδιορισμού των επιμέρους ταυτοτήτων, στο πλαίσιο της κοινωνίας της γνώσης.

3. Κοινωνικές διεργασίες στη μεταβιομηχανική κοινωνία και νέα πολιτισμικά πεδία συγκρότησης της ταυτότητας

Οι νέες μορφές συλλογικής δράσης που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται σε σύγκριση με τις παλαιότερες μορφές συλλογικής κινητοποίησης ορισμένες κρίσιμες διαφορές στις μορφές οργάνωσης και κινητοποίησης, στα κίνητρα και στη φύση συμμετοχής, στα μέσα και στους στόχους. Θεωρούμε προφανές ότι αυτές οι μορφές συλλογικής δράσης μπορούν να εξηγηθούν μόνο ανατρέχοντας στις ριζικά διαφορετικές συνθήκες υπό τις οποίες: (α) κατασκευάζονται οι ταυτότητες, και (β) συγκροτούνται οι διαδικασίες νομιμοποίησης του συστήματος. Για να φωτίσουμε τις συνθήκες που οδηγούν σε αυτές τις μεταβολές, θα αναφερθούμε εν συντομία σε αυτές τις παραμέτρους.

Αναφορικά με το ζήτημα της κατασκευής της ταυτότητας, αντλούμε από τον Melucci (1994: 102-5) το αναλυτικό σχήμα της "πολυπλοκότητας". Ο όρος 'πολυπλοκότητα' αναφέρεται σε *τρεις αλληλένδετες διαδικασίες* που επηρεάζουν στη βάση της τη σχέση του ατόμου με τη σύγχρονη κοινωνία. Εν πρώτοις, αναφέρεται στη *διαφοροποίηση*, με την έννοια μιας προϊούσας και πρωτοφανούς αποσύνδεσης και αποξένωσης μεταξύ των πλαισίων από όπου ο άνθρωπος αντλεί τις βιωματικές του εμπειρίες. Η διαδικασία της διαφοροποίησης εδράζεται στο γεγονός ότι η μετάβαση από την παραδοσιακή βιομηχανική κοινωνία στη σύγχρονη μεταβιομηχανική και με υψηλού βαθμού εσωτερική διαφοροποίηση κοινωνία, σηματοδοτεί στο πολιτισμικό πεδίο μια αναπόφευκτη κίνηση στη συγκρότηση των παραγόντων που στοιχειοθετούν την ταυτότητα του ατόμου. Έτσι, οι παράγοντες της γνώσης και της πληροφορίας με τους οποίους το άτομο επενδύει τη ζωή του, τα στοιχεία της συμβολικής και ψυχολογικής στήριξής του καθώς και κίνητρα της φαντασιακής και αισθητικής θεμελίωσης της ύπαρξής του, όλα αυτά μετατοπίζονται ταχέως από την ενότητα, την ομοιογένεια και την απλότητα, στη διάσπαση, στην ετερογένεια και στη συνθετότητα. Αυτή η μετατόπιση αντιστοιχεί στη μετάβαση από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα, για την οποία τόσα πολλά έχουν ήδη ειπωθεί από διάφορες πλευρές. Η διαφοροποίηση που προκύπτει στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου οδηγεί σε αντιφατικές διαδικασίες κοινωνικοποίησης, σύστοιχες με θεσμούς, δομές δράσης και πλαίσια εμπειρίας που έχουν τη δική τους ξεχωριστή λογική και γλώσσα.

Στο πλαίσιο αυτό οι καθημερινές συσχετίσεις του ατόμου με τέτοια διαφοροποιημένα 'εργαστήρια επεξεργασίας του νοήματος'

(οικογένεια, εργασία, εκπαίδευση, οργανώσεις συμφερόντων, δημόσιοι θεσμοί, μέσα πληροφόρησης, ελεύθερος χρόνος, χώροι συντροφικότητας κ.ο.κ.) προϋποθέτουν τη διαρκή εναλλαγή διαφορετικών και συχνά αντιθετικών εκφραστικών ιδιωμάτων, που σχηματικά κερματίζουν την ανθρώπινη εμπειρία. Έτσι, κατά τον Gergen, η διάβρωση της αντικειμενικότητας της μεταμοντέρνας ύπαρξης είναι συνέπεια της δραματικής αύξησης του βαθμού έκθεσης του εαυτού σε πεποιθήσεις, γνώμες, αξίες κλπ. Με τον τρόπο αυτό, η αντίστοιχη αύξηση των κριτηρίων της λογικής και της δράσης διασπά τη μονοσήμαντη κρίση του ατόμου και καθιστά αδύνατη μια λογική και συνεκτική στάση (Gergen 1997: 127-167). Κατ' ουσίαν, αναφερόμαστε λοιπόν σε μια "πολυκεντρική οργάνωση της παραγωγής του νοήματος () σε σφαίρες παραγωγής διαφορετικών προσδιορισμών της πραγματικότητας, που αναδεικνύουν την ταυτότητα ως 'πρόβλημα', στο μέτρο που μεταφέρουν μέσα στο ίδιο το άτομο τη σύγκρουση των κόσμων που εκπροσωπούν" (Ψημίτης 1996: 37). Όπως παρατηρήσαμε και αλλού, «αυτή η σύγχρονη χωρική ασυνέχεια των βιωματικών πλαισίων του ανθρώπου τον αναγκάζει να επιμερίζει τα αποθέματα αυτενέργειας και δυναμικότητάς του έτσι, ώστε κάθε φορά να 'περνάει' όσο το δυνατόν αλώβητος από το ένα πλαίσιο στο άλλο. Αλώβητος με την έννοια του να συντηρεί έναν οιονεί πυρήνα ταυτότητας γύρω από τον οποίο να συντελούνται κατά το δυνατόν με μη διασπαστικό τρόπο οι αλλαγές στους κοινωνικούς ρόλους που επιβάλλουν αυτά τα 'περάσματα'» (Ψημίτης 1999: 90).

Η δεύτερη διαδικασία είναι η *μεταβλητότητα*, ως διαδικασία διαρκούς και ταχύτατης μεταβολής των πολιτισμικών προτύπων και των κανόνων συμβίωσης, την οποία συνιστούν όλο και λιγότερο συγκριτικά με παλαιότερα σταθερά σημεία αναφοράς του ανθρώπου στο χρόνο. Δεδομένων των γοργών μεταβολών που υφίστανται οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες, τα κανονιστικά πλαίσια και τα θεσμικά πρότυπα που ρυθμίζουν τις ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές αναγκάζονται να αλλάζουν και αυτά με γρήγορους ρυθμούς, ακολουθώντας ως μηχανισμοί αιτιολόγησης και 'κινητροποίησης' τη λογική εξέλιξης των εξωτερικών μεταβολών. Αν τα παραπάνω ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τα κανονιστικά και τα βιωματικά πλαίσια του ατόμου συγκροτούνται στη σύγχρονη κοινωνία στη βάση δύο αξεχώριστων χαρακτηριστικών. Το καθένα από αυτά αφενός εμφανίζει τη δική του λίγο-πολύ αυτόνομη συμβολική εκδοχή και αναπαράσταση του κόσμου, αφετέρου μεταβάλλει διαρκώς και με αδιανόητη, για τα δεδομένα της

βιομηχανικής κοινωνίας, ταχύτητα αυτή την εκδοχή και αναπαράσταση. Έχουμε δηλαδή έναν δυναμικό συνδυασμό μεταξύ της χωρικής ασυνέχειας (διαφοροποίηση) και της χρονικής μεταβολής (μεταβλητότητα) που χαρακτηρίζουν τα πλαίσια από τα οποία (και στα οποία) το άτομο στη διάρκεια της ζωής του περνάει, κοινωνικοποιείται, παραμένει, ενηλικιώνεται, επανακοινωνικοποιείται, ταυτίζεται, αποξενώνεται, προσαρμόζεται, εξεγείρεται κ.ο.κ.

Η τρίτη διαδικασία είναι το λογικό αποτέλεσμα των δύο προηγούμενων διαδικασιών. Σύμφωνα με αυτή, η χωροχρονική μεταβολή που συντελείται στους όρους συγκρότησης της ταυτότητας του ατόμου προκαλεί μια *πολιτισμική διαφοροποίηση των ανθρωπινων δυνατοτήτων*. Έτσι, το άτομο, εκεί που είχε απέναντί του μετρημένες και σαφείς δυνατότητες επιλογής, τώρα αντιμετωπίζει σε μόνιμη βάση ένα ευρύ φάσμα πολλαπλών εναλλακτικών δυνατοτήτων δράσης. Στο συμβολικό επίπεδο, αυτό σημαίνει ότι το άτομο έχει στη διάθεσή του πολλαπλές δυνατότητες πολιτισμικής ταύτισης με επιμέρους 'κέντρα' ενός κερματισμένου πλέον συστήματος παραγωγής κανόνων, προτύπων και αξιών. Αυτό σημαίνει αφενός, ότι το άτομο είναι σε θέση να προσδώσει υπαρξιακό νόημα στη ζωή του επιλέγοντας να ταυτιστεί συμβολικά με τη λογική ενός ή και περισσοτέρων 'κέντρων'. Αφετέρου, ότι αυτή η συμβολική ταύτιση είναι αβέβαιη, στο μέτρο κατά το οποίο αυτά τα 'κέντρα' διαφοροποιούνται έντονα στο χρόνο, προκαλώντας συγκρούσεις κανόνων και αξιών, άρα το άτομο ωθείται να πραγματοποιήσει νέες επιλογές. Φυσικά αυτό το *'πλεόνασμα πολιτισμικών δυνατοτήτων'* γίνεται πηγή υπαρξιακής ανασφάλειας, επειδή είναι μια δυνητική κατηγορία. Δε συνοδεύεται δηλαδή από ανάλογη αύξηση των πραγματικών (βιολογικών, πνευματικών, ηθικών και ψυχολογικών) δυνατοτήτων δράσης του ατόμου. Με άλλα λόγια, το άτομο αποδεικνύεται αδύναμο να συμπεριλάβει και να ενσωματώσει αυτό το πολιτισμικό πλεόνασμα σε ένα συνεκτικό σχέδιο ζωής, σε μια προσωπική βιογραφία.

Υπό το πρίσμα αυτό, πιστεύουμε ότι για τα σημερινά δεδομένα της κοινωνιολογίας η σύγχρονη αναλυτική κατηγορία της 'πολιτισμικής ταυτότητας' αποκτά εν πολλοίς το βάρος μιας σταδιακής υποκατάστασης της παραδοσιακής αναλυτικής κατηγορίας της 'κοινωνικής ταυτότητας'. Η δεύτερη αναφερόταν σε μια τυποποιημένη, γραμμική και σχεδόν απaráλλαχτη στο χρόνο διεργασία μετασχηματισμού των αξιακών συστημάτων σε κοινωνικούς κανόνες και των κανόνων σε status και ρόλους. Η πρώτη αναφέρεται σε μια σύνθετη και αντιφατική διεργασία αναζήτησης της "παραγωγής του εαυτού" (Touraine 1997: 24), όπου δεν υφίστα-

νται πλέον στη συμπαγή και οργανωμένη τους μορφή τα αξιακά συστήματα του παρελθόντος (στο ίδιο: 86). Δηλαδή σε έναν συνεχή και επώδυνο αξιακό και κανονιστικό αυτοπροσδιορισμό του ατόμου, υπό συνθήκες όπου η παλαιότερη μορφή ταυτότητας δεν προσφέρει από βιωματική και εμπειρική άποψη τις πολιτισμικές και συμβολικές βεβαιότητες του παρελθόντος. Με βάση τα παραπάνω, γίνεται σαφής η βαθιά αντίφαση της σύγχρονης πολιτισμικής ταυτότητας: αν από τη μια πλευρά αναφέρεται στην ενεργό αναζήτηση από το άτομο συμβολικών και αξιακών παραμέτρων για την οικοδόμηση της προσωπικής του βιογραφίας, από την άλλη πλευρά σηματοδοτεί μια κατάσταση αβεβαιότητας, άγχους, αγωνίας, που οφείλεται στην πολιτισμική εσωτερίκευση των εξωτερικών συγκρούσεων (βλ. σχ. Melucci 2000: 90-9).

Ποιά είναι όμως η απάντηση του κοινωνικού συστήματος σε όλα αυτά; Πώς αναπροσδιορίζεται το κοινωνικό σύστημα απέναντι στην πολιτισμική ταυτότητα και στους κινδύνους που αυτή εγκυμονεί για τη συνοχή του συστήματος; Επίσης, με ποιο τρόπο συνδέονται τα κοινωνικά κινήματα με την πολιτισμική ταυτότητα και τη συστημική απάντηση στα φαινόμενα που τη χαρακτηρίζουν; Παραθέτω εδώ ένα εκτεταμένο εδάφιο παλαιότερης εργασίας μου (Ψημίτης 1999) που αναφέρεται στα παραπάνω ζητήματα: "Είναι σαφές ότι το άτομο δεν αφήνεται να αντιμετωπίσει ολομόναχο την κρίση ταυτότητάς του. Ο ώριμος καπιταλισμός θα συνδράμει ενεργά σε αυτή την κατεύθυνση μέσα από τον τρόπο που ο ίδιος δομεί τους κοινωνικούς μηχανισμούς νομιμοποίησης του συστήματος. Η αναζήτηση νέων τρόπων συγκρότησης της ταυτότητας δεν είναι δυνατό να συντελεσθεί παρά μόνο στο πλαίσιο (και συχνά στο περιθώριο) μιας νέας μορφής κυριαρχίας εντός του συστήματος. Διαφορετικά η υποχώρηση της νοηματικής αξίας που είχαν προγενέστερα οι συλλογικές δομές δράσης και οι ιδεολογίες, θα οδηγούσε αναπότρεπτα σε μαζικά και κρίσιμα φαινόμενα κοινωνικής αποδιάθρωσης.

Σε αυτή την κατεύθυνση έχει διαπιστωθεί από διάφορες πλευρές ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει οδηγήσει τις διαδικασίες νομιμοποίησης και αποκλεισμού σε ένα ιστορικά καινοφανές στάδιο όπου τα φαινόμενα εκμετάλλευσης, κυριαρχίας, υποταγής και ανισότητας έχουν προσλάβει σε σχέση με το παρελθόν έναν λιγότερο υλικό και περισσότερο διανοητικό χαρακτήρα (...) Η νέα, γνωστική μορφή αποκλεισμού *μεταβάλλει τόσο τη μορφή της εκμετάλλευσης όσο και το σχήμα ταξικής διάθρωσης της κοινωνίας (...)* Αυτό σημαίνει ότι το ταξικό σχήμα ανάλυσης πρέπει απαραίτητως να συμπληρωθεί από ένα ιεραρχικό σχήμα κατάταξης

το οποίο βασίζεται στο κύρος και στο κοινωνικό status που προμηθεύει κυρίως, η κατοχή της γνώσης και ο έλεγχος της πληροφορίας (Erikson & Goldthorpe 1992: 28-53).

Οι καινούριες πολιτισμικές και διανοητικές μορφές ανισότητας και αποκλεισμού που προκύπτουν, καθώς και η διάλυση της ταξικής αλληλεγγύης οδηγούν σε μια *εκ θεμελίων ανασυγκρότηση της νομιμοποίησης του συστήματος*. Σε αυτή την προοπτική η αποδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους συντέινει στην αποδυνάμωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και στην κυριαρχία των ατομικών δικαιωμάτων. Από νομιμοποιητική άποψη δηλαδή, η στρατηγική του καπιταλισμού μετακινήθηκε από τη συναίνεση που αποσπάται στο πεδίο των συλλογικών διεργασιών με πολιτικά επανορθωτικές παρεμβάσεις του κράτους επί των σχέσεων δύναμης μεταξύ κοινωνικών κινημάτων και κυρίαρχων τάξεων, στη συναίνεση που αποσπάται στο πεδίο των ατομικών διεργασιών με δικαιοκτές διευθετήσεις των συγκρούσεων και των διαφορών. Όποια σύγκρουση πριν έπρεπε απαραίτητα να μεσολαβηθεί από την ανώτατη έκφραση πολιτικής βούλησης της κοινωνίας, δηλαδή το επικεφαλής κράτος, τώρα μεσολαβείται από ένα σώμα νομικών διευθετήσεων που εξατομικεύουν τις αντιθέσεις και τις παραπέμπουν όχι πλέον σε παραμορφώσεις του συστήματος, αλλά σε σχέσεις εντός της αγοράς.

Αυτή η στρατηγική του καπιταλισμού για τη μεταβίβαση νομιμοποιητικής λειτουργίας από τα κοινωνικά στα ατομικά δικαιώματα αποδεικνύεται *μείζονος σημασίας και για την κατασκευή της ταυτότητας του ανθρώπου*. Οι μετατοπίσεις που επέρχονται έχουν δομική, λειτουργική, συμβολική και νοηματική βαρύτητα: από τις συλλογικές οντότητες στα άτομα-πολίτες, από τις σχέσεις συλλογικής πολιτικής ισχύος στις σχέσεις της αγοράς, από την ταξική αλληλεγγύη στην ανταποδοτική λογική, από το κοινωνικό υποκείμενο του κοινωνικού κράτους στον απομονωμένο πολίτη του νεοφιλελεύθερου κράτους, από το κύρος της κοινωνικής δέσμευσης στο κύρος της οικονομικής επιφάνειας. Οι μετατοπίσεις αυτές είναι λογικό να μεταβάλλουν το σύνολο των πολιτισμικών προσδοκιών των ανθρώπων, συνεπώς μεταβάλλουν το περιεχόμενο της σχεσιακής και διϋποκειμενικής αναγνώρισης της ταυτότητας, *άρα και την ίδια την ταυτότητα*. Στο μέτρο που αλλάζουν οι συγκεκριμένες "δομές του εύλογου", δηλαδή η κοινωνική βάση και οι κοινωνικές διαδικασίες που απαιτούνται για τη συντήρηση της πρόσληψης του εαυτού μέσα στον κόσμο (Berger & Luckman 1966: 174-181), αλλάζει και το περιεχόμενο της ταυτότητας.

Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της σύγχρονης πολιτισμικής

ταυτότητας, οι αρνητικές συνέπειες των εξωτερικών αλλαγών είναι σαφείς τόσο στο ατομικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο: στο ατομικό επίπεδο, η κυρίαρχη μορφή ταυτότητας επικεντρώνεται βασικά στο συνδυασμό δύο αξεχώριστων μεταβλητών. Εν πρώτοις, το 'ισχυρό' άτομο οφείλει να ενταχθεί με λειτουργικό τρόπο στην παραγωγική διαδικασία. Δηλαδή να ιδιοποιηθεί πλήρως τα κριτήρια λειτουργίας της αγοράς, αντιμετωπίζοντας με δυναμικές προσαρμογές τις μεταβολές της, με την αποτελεσματικότητα της παραγωγικής μονάδας που μπορεί να προσφέρει σε κάθε νέα κατάσταση κάτι καινούριο και χρήσιμο. Κατά δεύτερο λόγο, οφείλει να παραγάγει ένα 'προσωπικό' νόημα για τη ζωή του μέσα από μια τέτοια ένταξη του στην παραγωγική διαδικασία. Στην προοπτική του κυρίαρχου κοινωνικού προτύπου η εννομάτωση της ζωής του ατόμου και η συμβολική ένταξη του στον κόσμο μπορούν να συντελεσθούν κατά κύριο λόγο εντός των νοηματικών και συμβολικών ορίων του παραγωγικού συστήματος.

Με άλλα λόγια, κυρίαρχη πηγή νοήματος για το 'ισχυρό' άτομο γίνεται η δράση του μέσα στην οικονομία. Και πιο συγκεκριμένα, ο βαθμός κατά τον οποίο επιτυγχάνει να εξασφαλίζει το προσωπικό του εισόδημα ακολουθώντας επιτυχώς και κατά πόδας τις κινητικές ανάγκες της οικονομίας ('επαγγελματική επάρκεια', 'δια βίου κατάρτιση', 'ευελιξία', 'παραγωγικότητα' κτλ.). Αντιθέτως, το 'ασθενές' άτομο εξακολουθεί να αντλεί νόημα στη ζωή του από άλλες πηγές (ιδεολογία, θρησκεία, 'αναγωγικές' ιδιότητες του ατόμου), ενώ παραμένει –συγκριτικά– θεατής των κοσμογονικών αλλαγών που συντελούνται στην οικονομία και στην παραγωγή.

Είναι χαρακτηριστικό αυτής της –εν τέλει– υπαρξιακής διάστασης της νέας ταυτότητας ότι το περιεχόμενό της είναι απολύτως συμβατό με τους 'αυτοματικούς' όρους υπό τους οποίους το σύστημα συνολικά τείνει να νομιμοποιείται. Σε γενικές γραμμές γνωρίζουμε ότι στο παρελθόν υπήρχε μια σαφής όσο και προβληματική διάσταση οικονομίας και κοινωνίας, με την έννοια ότι το κοινωνικό αναπαράγονταν με τους δικούς του σχετικά αυτόνομους όρους και άρα απαιτούνταν η μεσολάβηση του κρατικού παράγοντα, για να εξασφαλίζει η οικονομία τους ανθρώπινους και υποκειμενικούς όρους λειτουργίας της που της παρείχε η κοινωνική σφαίρα. Στο πλαίσιο αυτό, ανάμεσα στις επιταγές συσσώρευσης και στις ανάγκες νομιμοποίησης, υπήρχε διαρκώς μια ποιοτική ένταση που για να αμβλυνθεί απαιτούσε τις εξωτερικές παρεμβάσεις του κράτους.

Αντίθετα, η σύγχρονη μορφή νομιμοποίησης του συστήματος δείχνει να μη χρειάζεται παρά μόνο περιθωριακά την παρέμβαση

των κρατικών μηχανισμών, στο μέτρο κατά το οποίο η εξασφάλιση της συσσώρευσης (και η συνακόλουθη εξασφάλιση των ατομικών εισοδημάτων) δείχνει να εγγυάται αφεαυτής και τη νομιμοποίηση του συστήματος στα μάτια των ανθρώπων. Υπ' αυτή την οπτική γωνία, *'ταυτότητα του ατόμου' και 'συστημική προοπτική' δείχνουν να βρίσκουν ένα καινούριο σημείο ποιοτικής συναρμογής.*

Στο *συλλογικό επίπεδο* η ταυτότητα υπέστη αλλαγές αποδιαρθρωτικού χαρακτήρα. Οι νέες μορφές ανισότητας προέκυψαν είτε αποκλείοντας κοινωνικές ομάδες από τις σύγχρονες γνωστικές διαδικασίες, είτε αποκλείοντας ολόκληρους πληθυσμούς από τη δυνατότητα πρόσβασης σε πολιτισμικές παραδόσεις που ιστορικά φόρτιζαν νοηματικά και συμβολικά την ύπαρξή τους και την ιδιαίτερη διαδρομή τους στον κόσμο. Τα μέσα αυτών των αποκλεισμών στάθηκαν και παραμένουν τόσο ήπιας και έμμεσης μορφής (π.χ. εξαρτημένη κατανάλωση, μαζική πληροφόρηση κ.ά.) όσο και βίαιης, άμεσης μορφής.

Αυτές οι διαδικασίες πολιτισμικής στέρησης σε συλλογικό επίπεδο, καταστρέφουν την αίσθηση της ενότητας και της κοινότητας που στηρίζει τη συλλογική ταυτότητα και αλληλεγγύη, αλλά καταστρέφουν και τα καθημερινά δίκτυα σχεσιακής διεπίδρασης και αλληλοαναγνώρισης. Δηλαδή τους ίδιους τους μηχανισμούς παραγωγής νοήματος που συγκροτούνταν ως αποτέλεσμα συλλογικά εγγυημένων διϋποκειμενικών επικοινωνιών, μεσολαβήσεων και διαπραγματεύσεων.

Όμως η αίσθηση της κοινότητας είναι –μαζί με το βασικό ηθικό προσανατολισμό– ουσιαστικής σημασίας για τον πλήρη προσδιορισμό της ταυτότητας (Taylor 1993: 41-77). Αναπόφευκτη λοιπόν η αντίφαση ανάμεσα στο περίσσειμα των προσφερόμενων πολιτισμικών ευκαιριών αφενός και στην έλλειψη των συλλογικών δικτύων σχέσεων που θα επέτρεπαν μια πλήρη νοηματική και συμβολική φόρτιση των ατομικών επιλογών, αφετέρου" (Ψημίτης 1999: 93-7).

Εδώ ακριβώς έγκειται η σημασία και ο ρόλος των νέων κοινωνικών κινημάτων στην Ευρώπη. Αν οι νέες συνθήκες οδηγήσουν σε τύπους κοινωνικών ομάδων που είναι σε θέση 'θετικά' να επεξεργαστούν και να επανερμηνεύσουν την πολυπλοκότητα του κόσμου, είναι λογικό να προκύψουν επίσης νέες μορφές συλλογικής αλληλεγγύης, στο πλαίσιο της οποίας τα άτομα θα μοιράζονται τόσο την ευθύνη όσο και τα αποτελέσματα της δράσης που αναλαμβάνουν από κοινού. Σε μια τέτοια περίπτωση, η πολυπλοκότητα οδηγεί όχι στην αποδιάρθρωση αλλά στην αναδιάρθρωση της συλλογικής δράσης, υπό τη μορφή κοινωνικού κινήματος. Ή, ό-

πως το διατυπώσαμε και αλλού, τα νέα κοινωνικά κινήματα "προϋποθέτουν την εκ θεμελίων αναθεώρηση των κανόνων δράσης και συμπεριφοράς, υπό την έννοια ότι εξαρτούν την επιβίωσή τους από τη συλλογική, επίμονη και εντατική αναζήτηση νέων κατηγοριών πρόσληψης και κατάταξης της πολυπλοκότητας του κόσμου" (Ψημίτης 1996: 38). Μια τέτοια αναζήτηση διαπερνά και επηρεάζει έννοιες που βρίσκονται στη βάση της ατομικής και συλλογικής δράσης (όπως 'δικαιώματα', 'αδικία', 'αξιοπρέπεια', 'προσβολή', 'κίνητρα' κ.ο.κ.)

4. Πολιτισμικός αυτοπροσδιορισμός ταυτοτήτων και νέα κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη

Ο όρος "πολιτισμικός αυτοπροσδιορισμός ταυτοτήτων" γεννά αυτομάτως υποψίες για έναν 'ιδεαλισμό της δράσης', που τείνει να καθιστά την κοινωνία προϊόν της βούλησης των δρώντων της. Από την άλλη πλευρά όμως, ελλοχεύει ο κίνδυνος ενός πολιτικού αναγωγισμού, ο οποίος διακρίνει μόνο τις πολιτικές επιπτώσεις των νέων δρώντων και αγνοεί τις πολιτισμικές διαστάσεις της δράσης τους και ειδικότερα την εμπειρική ενοποίηση νοηματικά διαφορετικών στόχων και προσανατολισμών (Melucci 1995: 112). Το δίλημμα δεν είναι τεχνητό. Η επιλογή να δοθεί η έμφαση στην πολιτισμική και συμβολική επιρροή των νέων κοινωνικών κινήματων ή στην άμεσα πολιτική διάσταση της δράσης τους, θα προσδιορίσει με αποφασιστικό τρόπο τόσο το εννοιολογικό πλαίσιο των νέων δρώντων όσο και την εκτίμηση του ρόλου τους στην προοπτική της σύγχρονης Ευρώπης.

Το γεγονός ότι οι ευρείες οργανώσεις (κυρίως κόμματα, συνδικάτα και οργανώσεις συμφερόντων) χάνουν τη σημασία που παλαιότερα είχαν στη διαδικασία προσδιορισμού της υποκειμενικής πραγματικότητας του ανθρώπου, εισάγει σήμερα περισσότερο από ποτέ στη συζήτηση περί των μορφών συλλογικής δράσης, την προβληματική ενός 'προπολιτικού πεδίου της κοινωνικής δράσης'. Ο όρος υπονοεί μια μορφή προπολιτικής, δηλαδή κοινοτικής συνάρθρωσης των ανθρώπων, που βασίζεται στην *αμοιβαία αναγνώριση και στη συνείδηση της κοινωνικής συνεργασίας* (Honneth 2000: 234 κ.ε.). Με την έννοια αυτή, η ίδια η ιδέα της αναπτυγμένης δημοκρατίας θέτει ως προαπαιτούμενο τον 'εκκοινοτισμό' των ανθρώπινων σχέσεων, που μπορεί να προκύψει μόνο ως αποτέλεσμα των άμεσων σχέσεων που γεννά η συνείδηση της κοινωνικής συνεργασίας και της αναγνώρισης της συνεργατικής συμβολής στην κοινωνική αναπαραγωγή (στο ίδιο). Υπό μία έννοια, η συλλο-

γική δράση των φορέων της 'αδύναμης ταυτότητας' (κινήματα για: την υγεία και την φροντίδα στην οικογένεια και στην κοινότητα, την αλληλεγγύη, την υπεράσπιση πολιτισμικών διαφορών και της ελευθερίας επιλογής, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής με την έννοια της φύσης αλλά και των καθημερινών βióκοσμων) μπορεί να αναλυθεί από τη σκοπιά μιας φαινομενολογικής ανάλυσης των ηθικών προσβολών τις οποίες αυτοί υφίστανται, όταν δε βρίσκουν αναγνώριση της διαφοράς τους. Σύμφωνα με τον Honneth, για να μετουσιωθεί η άρνηση της αναγνώρισης σε ηθική προσβολή, θα πρέπει να συντρέχουν όλες οι απαραίτητες υποκειμενικές αλλά και διϋποκειμενικές προϋποθέσεις που καθιστούν την εξωτερική παρέμβαση απειλή για την ίδια την ταυτότητα, δηλαδή την ατομική σχέση με τον εαυτό. Έτσι, "οι ηθικές προσβολές βιώνονται ως τόσο περισσότερο σοβαρές, όσο πιο στοιχειώδεις είναι το είδος της σχέσης με τον εαυτό, την οποία θίγουν ή καταστρέφουν κάθε φορά" (στο ίδιο: 138). Με τον τρόπο αυτό, οι ηθικές προσδοκίες που περιέχονται στην καθημερινή διαδικασία της κοινωνικής επικοινωνίας αποδεικνύονται καθοριστικές στη διαμόρφωση των κοινωνικών μορφών συλλογικής δράσης. Τα κίνητρα αυτής της δράσης δεν είναι τόσο ο προσανατολισμός με βάση ρητά επεξεργασμένες ηθικές αρχές, όσο "η εμπειρία της προσβολής διαισθητικά δεδομένων αντιλήψεων περί δικαιοσύνης", στη βάση των προσδοκιών που συνδέονται με το σεβασμό της ίδιας αξιοπρέπειας, τιμής ή ακεραιότητας (στο ίδιο: 191-2).

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η στέρηση της αναγνώρισης καταστρέφει τις κανονιστικές προϋποθέσεις της επικοινωνιακής δράσης των ανθρώπων, στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας και ότι, αντισταθμιστικά, οι συλλογικές δράσεις που αναπτύσσονται με βάση την υπεράσπιση της (μη αναγνωρισμένης) διαφοράς επαναφέρουν, μέσω της αίσθησης της συλλογικής ταυτότητας στο πλαίσιο της στενότερης κοινότητας, το παιχνίδι της αμοιβαίας προσδοκίας ως τόπο συνάντησης και αλληλοαναγνώρισης της κοινωνικής προσφοράς των κοινωνικών υποκειμένων⁴. Με άλλα λόγια, ο 'πολιτισμικός αυτοπροσδιορισμός ταυτοτήτων' δείχνει έναν τύπο συλλογικής δράσης και αλληλεγγύης που στηρίζεται στην ανάγκη να θεμελιωθεί η ταυτότητα πάνω στην αναγνώριση. Έτσι σε συνθήκες σύγκρουσης, όπως είδαμε στην εισαγωγή, η ομαδική δράση και αλληλεγγύη βοηθούν το άτομο να αναγνωρίσει ως δικά του τα αποτελέσματα της δράσης του, με την έννοια ότι δημιουργούν ένα δεσμό που στηρίζεται όχι σε κοινά συμφέροντα, αλλά σε έναν κοινό νοηματικό προσδιορισμό της ύπαρξης και της καθημερινής εμπειρίας. Αυτός ο πολιτισμικός δεσμός

καθιστά το άτομο υποκείμενο της δράσης του και το ενισχύει ώστε να αντεπεξέλθει στις συνθήκες κοινωνικού κερματισμού και 'απο-πολιτισμικοποίησης'. Σύμφωνα με τον Melucci, από μια τέτοια σύλληψη της ταυτότητας απορρέουν η συμμετοχή σε μορφές συλλογικής δράσης ή σε κοινωνικά κινήματα, η εμπλοκή σε μορφές πολιτισμικής ανανέωσης και η εθελοντική δράση αλτρουιστικού τύπου (Melucci 1991: 40). Η ίδια η ύπαρξη τέτοιων μορφών συλλογικής δράσης μαρτυρά την ικανότητα συλλογικής επεξεργασίας και διαπραγμάτευσης της ταυτότητας, σε συνθήκες στις οποίες η σχέση της κοινωνίας με το άτομο σταθμίζεται πλέον όχι μόνο (και όχι τόσο) στο πεδίο της συγκρότησης των συμφερόντων (υλική όψη των αναγκών), αλλά στο πεδίο της καθημερινής ζωής (πολιτισμική όψη των αναγκών), όπου αναπτύσσεται δυναμικά και με αμφιλεγόμενο τρόπο η αντίφαση ανάμεσα στην υποκειμενική δυναμική της αυτόνομης δράσης και στο συστημικό έλεγχο των διαδικασιών συγκρότησης της ταυτότητας.

Τέτοια συλλογική ικανότητα μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο σε ένα εννοιολογικό πλαίσιο της ατομικής ταυτότητας που απορρίπτει σαφώς την ορθολογική άποψη περί ταυτότητας (συμφέροντα) και προωθεί την ιδέα της εμπλοκής του εαυτού στη διαδικασία συγκρότησής της (Taylor 1993: 69-73). Η ιδέα της αναστοχαστικής δράσης (self-reflective action) προϋποθέτει τη δράση τόσο ως παρέμβαση πολιτισμικής επικύρωσης και κοινωνικής υπεράσπισης της εκάστοτε συλλογικής ταυτότητας, όσο και ως μήνυμα προς την υπόλοιπη κοινωνία. Με τον τρόπο αυτό, οι οργανωτικές μορφές, τα πρότυπα διαπροσωπικής σχέσης και οι διαδικασίες απόφασης συνιστούν και καθεαυτού στόχους και νοηματοδοτικά σύμβολα, προσανατολισμένα στην κοινωνία εν συνόλω (Melucci 1995: 113-4). Η πολιτισμική σπουδαιότητα νέων κοινωνικών κινήματων και μορφών συλλογικής δράσης έγκειται στο γεγονός ότι επιχειρούν να ενσωματώσουν κοινωνικά τους υποστηρικτές τους δίχως να προστρέχουν στην πολιτική διαμεσολάβηση, δηλαδή υπερβαίνουν τα στενά όρια της πολιτικής δράσης και απευθύνονται αδιαμεσολάβητα στην κοινωνία των πολιτών.

Σε αυτή την περίπτωση μιλάμε για ομάδες, στα μέλη των οποίων βαρύνουν περισσότερο οι πολιτισμικοί κώδικες και οι ιδιότητες των ομάδων καθαυτές, παρά η κλασική πολιτική επιδίωξη που έγκειται στη δυνατότητα να διαπραγματευτείς 'αποτελεσματικά' τα συμφέροντά σου. Δηλαδή να εξαργυρώσεις, μέσω των μηχανισμών εκπροσώπησης, τις ιδιότητες της ομάδας με όρους συμμετοχής στην αναδιανομή του εισοδήματος ή της πολιτικής ε-

πιρροής. Έτσι, όταν αναφερόμαστε σε ομάδες των οποίων οι ιδιότητες και οι πολιτισμικοί κώδικες συνιστούν κυρίαρχα σημεία αναφοράς για τη δράση των μελών τους, είτε μιλάμε για (α) μειονοτικές ιδιότητες (εθνότητα, γλώσσα, θρησκεία), είτε για (β) μειοψηφικές ιδιότητες (φύλο, σεξουαλικότητα, βιο-ψυχολογικά χαρακτηριστικά, 'ριζοσπαστικές κουλτούρες' κτλ.), είτε τέλος για (γ) την ιδιότητα του κοινωνικού αποκλεισμού με τη στενή έννοια (φτώχεια, ανεργία, στέρηση στέγης, έλλειψη περίθαλψης, αδυναμία πρόσβασης σε βασικές υπηρεσίες), σε κάθε περίπτωση αναφερόμαστε σε πλαίσια συλλογικής δράσης που ευνοούν –έστω και με αντιφατικό τρόπο– αναστοχαστικές τάσεις διαμόρφωσης της ταυτότητας, με την έννοια της κινητοποίησης και αξιοποίησης όλο και μεγαλύτερων προσωπικών πόρων δράσης και αυτόνομων νοηματοδοτικών δυνατοτήτων.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, η σημασία τέτοιων μορφών συλλογικής δράσης γίνεται καλύτερα αντιληπτή, αν λάβουμε υπόψη το βασικό διχοτομικό σχήμα που ο Touraine υποστηρίζει ότι λαμβάνει χώρα στη νεωτερικότητα, ανάμεσα στις διαδικασίες αφενός του *εξορθολογισμού* (*rationalisation*) και αφετέρου της *υποκειμενοποίησης* (*subjectivation*) (Touraine 1992). Αυτοί οι δύο πόλοι, μας λει ο Touraine, συγκροτούν την ουσία της νεωτερικότητας και της ατελείωτης διαμάχης ανάμεσα αφενός στην αποτελεσματικότητα της εργαλειακής ορθολογικότητας και στην κυριαρχία επί του κόσμου που κατέστη δυνατή χάρη στην επιστήμη και στην τεχνική, και αφετέρου στην ανάδυση του ανθρώπινου υποκειμένου ως ελευθερίας και ως δημιουργίας (στο ίδιο: 264-5). Αυτός ο *δυϊσμός* της νεωτερικότητάς μας εκφράστηκε πολύ συχνά με την κυριαρχία του πρώτου πόλου της, ειδικότερα με την ιδέα ότι ο αντικειμενικός ρόλος της επιστήμης απορρίπτει την παρουσία του υποκειμένου και ότι για να απελευθερωθεί η λογική πρέπει να καταπνιγεί το συναίσθημα και η φαντασία (στο ίδιο: 266). Με πιο σύγχρονους όρους, "ο δυτικός εκσυγχρονισμός πραγματοποιήθηκε μέσω της συγκέντρωσης μέσω δράσης στα χέρια μιας ελίτ που ορίστηκε ως ορθολογική και που επικύρωσε τον ηγετικό της ρόλο ενάντια σε όλες τις υποτιθέμενες ανορθολογικές δυνάμεις" (Touraine 1999: 94). Στις σημερινές συνθήκες και στο επίπεδο της συλλογικής δράσης, η πόλωση μεταξύ εξορθολογισμού και υποκειμενοποίησης εκδηλώνεται ανοικτά στη σύγκρουση ανάμεσα στον έλεγχο των διαδικασιών συγκρότησης της ταυτότητας (έτσι όπως αυτός συντελείται δια της χειραγώγησης της πληροφορίας και των τεχνικών εξωτερικής παρέμβασης στη σφαίρα της οικειό-

τητας του ατόμου), και στην ικανότητα της ενεργούς συμμετοχής στη διαμόρφωση της ίδιας ταυτότητας (μέσω της παραγωγής και υπεράσπισης πολιτισμικών κωδίκων και συμβόλων που αμφισβητούν την εργαλειακή λογική του εκσυγχρονισμού και τις μονόδρομες κοινωνικές συναρτήσεις που αυτή παράγει απέναντι σε ιδιαίτερες πολιτισμικές, σεξουαλικές, φυλετικές, ψυχο-σωματικές και συμπεριφορικές).

Η ενίσχυση της ικανότητας αυτής και ειδικότερα η εμπειρική ενοποίηση των συμπεριφορών απόρριψης και επιβεβαίωσης που χαρακτηρίζουν με αντιφατικό τρόπο τους αντίστοιχους δρώντες⁵, συνιστά μια ουσιαστική συμβολή στο ξεπέραςμα των πολώσεων που προκάλεσε ο δυτικός εκσυγχρονισμός. Με την έννοια ότι, απέναντι σε μια εξωτερική επιβολή που προσλαμβάνει τον χαρακτήρα 'αντικειμενικής εξέλιξης', αναδεικνύει, με τη δύναμη της συλλογικής υποκειμενικής κατασκευής, σχέδια, πρωτοβουλίες, διαπραγματεύσεις και συγκρούσεις που αναδύονται μέσα από το κοινωνικό πεδίο. Σε αυτή την προοπτική, μεταβάλλεται σαφώς και ο ευρύτερος θεσμικός προσδιορισμός της περιβάλλουσας πραγματικότητας. Έτσι, ο Touraine, στα ίχνη του Taylor, θα υιοθετήσει ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό της σημερινής δημοκρατίας, όχι την 'εκ της συμμετοχής ιδιότητα του πολίτη' (citizenship), αλλά την 'αναγνώριση της διαφοράς'. Και αυτό όχι ως απλή ανοχή των διαφορών, αλλά ως ενίσχυση της αλληλεγγύης που δίνει στον καθένα την δυνατότητα να παλέψει εναντίον της πολιτικής και πολιτισμικής ομοιογενοποίησης και να οικοδομήσει τη δική του βιογραφία (Touraine 1995α: 273). Φυσικά, αυτός ο προσδιορισμός της σύγχρονης αναπτυγμένης δημοκρατίας μεταβάλλει και τον ορισμό της ελευθερίας. Αυτή παίρνει την έννοια της "ικανότητας να αντέχει κανείς στις πιέσεις και να ενσωματώνει δράσεις και στάσεις σε ένα σχέδιο ζωής, σε μια αυτοπροσδιοριζόμενη ή μετασχηματιζόμενη ταυτότητα" (στο ίδιο: 274). Η δημοκρατία της αναγνώρισης όμως προϋποθέτει εκτός από τη νέα έννοια της ελευθερίας και την αλληλεγγύη, και τον εννοιολογικό και ηθικό αναπροσδιορισμό βασικών παραμέτρων της ζωής μας, όπως το εύρος και το περιεχόμενο της εργασίας αλλά και της κοινωνικής αναπαραγωγής στην εποχή της 'βιώσιμης ανάπτυξης', καθώς και τον νέο ρόλο που αναλαμβάνουν σήμερα τα κοινωνικά κινήματα στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (Touraine 1997 και 1999: 132-143).

Είναι λογικό να επισημάνουμε ότι μια προσέγγιση τέτοιου τύπου, θέτει ευρύτερα το ζήτημα των κοινωνικών κινήματων στο επίκεντρο τόσο της κοινωνιολογικής προβληματικής όσο και της

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στο πλαίσιο ενός γενικότερου 'ιδεαλισμού της δράσης', δηλαδή, διατυπώνεται η πρόταση, η οικοδόμηση της ευρωπαϊκής κοινωνίας να λάβει σοβαρά υπόψη της τους κοινωνικούς χώρους και τις δυναμικές όπου συντελείται σήμερα μια μεγάλη συλλογική προσπάθεια να συνδυαστούν τα δικαιώματα που απορρέουν από τη λογική της δημιουργικής υποκειμενικότητας (κουλτούρα) με τη λογική της εργαλειακής ορθολογικότητας (οικονομία). Είναι μια ιδέα που στηρίζεται –φανερά ή υπαινικτικά– στη θεώρηση των νέων κοινωνικών κινημάτων ως συστημάτων σχέσεων θεμελιωδών για την κοινωνική ενσωμάτωση, διαμέσου της πολιτισμικής επεξεργασίας των ιδιοτήτων που διαφοροποιούν μεταξύ τους τις ομάδες, καθώς και των κοινών προσανατολισμών τους στο πεδίο της διαχείρισης της διαπολιτισμικής επικοινωνίας⁶. Αυτή η ιδέα φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα ενός 'πολιτισμικού κονστρουξιονισμού' που συμπυκνώνεται με καθαρό τρόπο στα λόγια του Melucci: "οι κληρονόμοι της νεωτερικότητας διέσχισαν την απομάγευση, γνώρισαν τους θριάμβους της λογικής και τον τρόπο των μαζικών εξοντώσεων. Έμαθαν να παρεμβαίνουν επί του κόσμου και να τον μεταμορφώνουν. Ενθουσιάστηκαν με την ισχύ των μηχανών που δημιούργησαν και γνώρισαν την ικανότητα να καταστρέφεις. Δεν θα μπορούσαν ποτέ να ξαναγίνουν αθώοι, παρά μόνο αν παραιτηθούν από την ανθρώπινη ιδιαιτερότητα και διαγράψουν τη μνήμη. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε λοιπόν, είναι να ανακαλύψουμε εκ νέου τη φυσική μας διάσταση, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να γίνουμε –πολιτισμικά– φύση. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχουν και άλλοι τρόποι να προσβαίνουμε στο νόημα εκτός από την ορθολογικότητα και τον υπολογισμό (Melucci 1994: 141-2).

Ο ίδιος κονστρουξιονισμός όμως σε διαφορετική αναλυτική προοπτική, προσαρμοσμένη στην ταξική ανάλυση των νέων κοινωνικών κινημάτων, χαρακτηρίζει και την δουλειά του Klaus Eder. Ο Eder, επιχειρώντας να συνδυάσει τις νέες μορφές ταξικής συγκρότησης με τον πολιτισμικό χαρακτήρα των συγκρούσεων στην μεταβιομηχανική κοινωνία, υποστηρίζει ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα συνιστούν μορφές κινητοποίησης της μεσαίας τάξης (middle-class mobilization). Σύμφωνα με αυτόν, η ανάλυση της κουλτούρας της διαμαρτυρίας που αναδύεται μεταξύ των κινητοποιούμενων μελών της μεσαίας τάξης, δείχνει ότι οι «από κοινού μοιραζόμενες συμβολικές ιδιότητες προσθέτουν στα κοινωνικά και δομικά χαρακτηριστικά τη διάσταση μιας πολιτισμικής ενότητας του ριζοσπαστισμού της μεσαίας τάξης» (Eder 1995: 30). Σε αντίθεση με τις θεωρίες που (σύμφωνα με τον ίδιο) ισχυρίζονται ότι η κουλτούρα

είναι κάτι το δεδομένο, ο γερμανός αναλυτής αντιπροτείνει μια προσέγγιση σύμφωνα με την οποία μια κοινή κουλτούρα διαφερόντων, κανόνων και αξιών κατασκευάζεται μέσα στη διεργασία της συλλογικής δράσης. Με την έννοια ότι οι από κοινού μοιραζόμενες συμβολικές ιδιότητες αποκτούν τη σημασία της 'πυροδότησης' της ταξικότητας της μεσαίας τάξης και τα νέα κοινωνικά κινήματα συνιστούν την εμπειρική βάση αυτής της πολιτισμικής 'πυροδότησης'. Από την άλλη πλευρά, η παραπάνω πολιτισμική διεργασία διαμορφώνει όχι μόνο τις ταξικές προδιαγραφές της συλλογικής δράσης⁷, αλλά και τα ουσιαστικά περιεχόμενα της ταξικής πάλης που αναπτύσσεται γύρω από τις αντίστοιχες διεκδικήσεις. Στην προοπτική αυτή, για παράδειγμα, το οικολογικό κίνημα είναι η συλλογική δράση ταξικού χαρακτήρα που παράγει και αναπαράγει τη φύση και όχι το αντίστροφο (στο ίδιο: 36 κ.ε.)⁸.

Σε κάθε περίπτωση, είτε μιλάμε για 'ιδεαλισμό της δράσης', είτε για 'κονστρουξιονιστική θεωρία της τάξης', είτε για 'βολονταριστική προσέγγιση', πρέπει να δεχθούμε ότι η πραγματική ευρωπαϊκή ολοκλήρωση απορρίπτει την ιδιότητα του πολίτη ως συμμετοχική βάση της νομιμοποίησης, και προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά ενός (ακόμη αδιαμόρφωτου) σχεδίου διαπολιτισμικής επικοινωνίας, που στηρίζεται σε έναν βαθύτερο πολιτισμικό αυτοπροσδιορισμό της κοινωνίας, με βάση την αναγνώριση των διαφορετικών σημείων εισδοχής και παραμονής σε αυτήν⁹. Η νέα πολιτισμική πραγματικότητα ('απο-πολιτισμικοποίηση' δυνάμει των υπερεθνικών θεσμών και 'επανα-πολιτισμικοποίηση' δυνάμει των επιμέρους συλλογικών ταυτοτήτων), επιτρέπει την αντιφατική σύμμετρη στάση και συμπεριφορών. Πρέπει να σημειωθεί ότι ενίοτε η κοινωνική έρευνα δεσμεύεται σε κατευθύνσεις που οδηγούν στην εξιδανίκευση των νέων κοινωνικών κινήματων, με την έννοια ότι παραγνωρίζουν την αντιφατική φύση τους. Χαρακτηριστική εξαίρεση σε αυτή την εξιδανίκευση αποτελεί η μακρόχρονη έρευνα του Melucci για τις νέες ταυτότητες και τις σύγχρονες μορφές συλλογικής δράσης. Ο Melucci, όπως παλαιότερα δεν παρέλειπε να σημειώνει τη σύνθετη, ετερογενή και αντιφατική φύση των νέων κοινωνικών κινήματων (Melucci 1984: 3), έτσι και τώρα επιμένει να υπογραμμίζει τον εμπειρικά αμφίσημο χαρακτήρα τους: «Αυτός ο τύπος δράσης επηρεάζει τους θεσμούς διότι επιλέγει νέες ελίτ, εκσυγχρονίζει τις οργανωσιακές μορφές και δημιουργεί νέους στόχους και νέα γλωσσικά ιδιώματα. Εντούτοις, την ίδια στιγμή αμφισβητεί τους μηχανισμούς που καθοδηγούν την παραγωγή της πληροφορίας και εμποδίζει τους μηχανισμούς εκπροσώπησης και απόφασης στις πλουραλιστικές κοινωνίες να υιοθετή-

σουν την εργαλειακή ορθολογικότητα ως τη μοναδική λογική δια της οποίας θα ρυθμιστεί η πολυπλοκότητα» (Melucci 1995: 116). Το γεγονός ότι κινήματα όπως εκείνα των γυναικών, για την ειρήνη, την οικολογία κ.ά., δρουν στο συμβολικό πεδίο και αναπτύσσουν μια τυπικά αδιαμεσολάβητη κοινωνιακή δυναμική, δεν αποκλείει τη συμμετοχή τους στο πολιτικό παιχνίδι, κυρίως με τη μορφή της επιστημονικής πραγματογνωμοσύνης.

Πράγματι, αυτή η συμμετοχή δεν είναι άγνωστη στο σημερινό καθεστώς ορθολογικής διαχείρισης των επιμέρους προβλημάτων στην ΕΕ¹⁰ και φυσικά κάθε άλλο παρά αποκλείεται από τα μελλοντικά σχέδια ανάπτυξης της ΕΕ. Σύμφωνα με τον Preston, ένας από τους τρόπους να εικάσουμε το μέλλον της ΕΕ είναι ότι «η καταλληλότερη πορεία για να εξασφαλιστεί το ορθολογικό πρότυπο (...) θα προϋπέθετε μεγαλύτερη εμπλοκή του πολίτη για να συμπληρωθεί το υπάρχον τεχνοκρατικό ύφος» (ό.π.: 110). Είναι λογικό λοιπόν να υποθέσουμε ότι, όσο και αν τα νέα κοινωνικά κινήματα εκπροσωπούν (δυνάμει έστω) ένα 'μοντέλο διαφωνίας' στο οποίο η γνώση γίνεται «αιτία αμφισβήτησης και απονομιμοποίησης της πραγματογνωμοσύνης» (Delanty 1998), συγχρόνως παίρνουν μέρος στο 'μοντέλο συναίνεσης', του οποίου η σημερινή δυναμική εξαρτάται από το μέτρο που οι θεσμικοί δίαυλοι εκπροσώπησης και απόφασης θα ενσωματώσουν μέρος της πραγματογνωμοσύνης και της απονομιμοποιητικής φόρτισης που αυτά τα κινήματα κατέχουν (π.χ. στον τομέα της οικολογίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας των δύο φύλων και της αλληλεγγύης στον Τρίτο Κόσμο).

Το ενδιαφέρον σημείο σε αυτή την αντίφαση είναι ότι, ενώ από τη μια πλευρά προκαλεί μια εσωτερική στα κινήματα σύγκρουση συμπεριφορών, από την άλλη θέτει επί τάπητος το μεγάλο ερώτημα που αφορά την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Αποκαλύπτει δηλαδή ότι το μεγάλο στοίχημα για την ευρωπαϊκή κοινωνία θα κριθεί στο κατά πόσον θα σταθεί δυνατό να οικοδομηθεί μια πολιτισμική δημοκρατία (ή κοινωνία του γνωστικού και πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού), στην οποία ο απαραίτητος ανασυνδυασμός οικουμενισμού και μεροληπτικότητας θα προσλάβει τη μορφή μιας πρωτόφαντης συμφιλίωσης ανάμεσα αφενός στην εργαλειακή δράση που απαιτεί η πρόσδεση με την οικονομία, αφετέρου στην πολιτισμική εμπειρία που συνδέεται με υποκειμενικές ανάγκες υπεράσπισης και αναγνώρισης επιμέρους πολιτισμικών ταυτοτήτων, με αναφορά στο έθνος, στη θρησκεία, στη γλώσσα, στο φύλο, στην αλληλεγγύη κτλ.

Σημειώσεις

1. Αναφέρω εδώ έναν παλαιότερο ορισμό μου για την ταυτότητα του ατόμου: Η ατομική ταυτότητα (...) παραπέμπει σε μια εμπειρικού τύπου τάση για εσωτερική ενότητα του υποκειμένου με τον εαυτό του. Η ενότητα αυτή δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα δύο αξεχώριστων δυνατοτήτων. Αφενός, της δυνατότητας του υποκειμένου να αναγνωρίζεται με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο ως ίδιο με τον εαυτό του, ακόμη και όταν υιοθετεί συμπεριφορές, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικές μεταξύ τους, αφετέρου, της δυνατότητας του υποκειμένου να αναγνωρίζεται με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο ως διαφορετικό από τα άλλα υποκείμενα, ακόμη και όταν υιοθετεί συμπεριφορές, εκ πρώτης όψεως, παρόμοιες με τις συμπεριφορές των άλλων», (Ψημίτης 1996: 28).

2. Σε μια γενική θεώρηση της ανθρώπινης δραστηριότητας, ο Giddens διαπιστώνει ότι η αναστοχαστικότητα είναι χαρακτηριστικό της δράσης, δυνάμει του οποίου το άτομο ενσωματώνει τη δυνατότητα να εμποτεύει αναστοχαστικά τη συμπεριφορά και τα γενικά της πλαίσια. Ειδικότερα στα όρια της μετανεωτερικότητας, η αναστοχαστικότητα αποτελεί τον πιο γενικευμένο τύπο στοχασμού πάνω στο σύγχρονο κοινωνικό βίο και αποκτά το χαρακτήρα μιας ανακλαστικά εφαρμοσμένης γνώσης μέσα στα ίδια τα συστήματα αναπαραγωγής, που αντικατοπτρίζει τη σκέψη στη δράση και αντίστροφα. (Giddens 2001: 54-60).

3. Με μια πιο ριζική διατύπωση του ζητήματος, ο Ulrich Beck υποστηρίζει ότι, από τους οικονομικούς υπολογισμούς, η παγκοσμιοποίηση δε σημαίνει μόνο απομάκρυνση από το τοπικό, αλλά αντίθετα προϋποθέτει και επιστροφή στο τοπικό. Στο μέτρο που ο καπιταλισμός έχει ανάγκη την πολυμορφία και τις αντιθέσεις που εμφανίζονται σε τοπικό επίπεδο (για λόγους παραγωγής αλλά και πολιτισμικής διαμεσολάβησης της κατανάλωσης), μια οριστική παγκοσμιοποίηση της κουλτούρας θα σήμαινε το τέλος της αγοράς και των κερδών, αφού έτσι στην προοπτική μιας ύφεσης θα εξέλιπε κάθε δυνατότητα για τις απαραίτητες αναπροσαρμογές στα προϊόντα και στη διακίνησή τους (Beck 1998: 131-2).

4. Η προβληματική της αναγνώρισης, ως θετικής αυτοκατανόησης που ολοκληρώνει την ταυτότητα του ανθρώπου μέσω διαπραγμάτευσης και διαλόγου που, κυριολεκτικά ή εσωτερικά, διεξάγει με τους άλλους, βρίσκεται στη βάση της 'πολιτικής της διαφοράς' που φαίνεται ότι εν μέρει τουλάχιστον υιοθετεί ο Taylor, ως αντίδοτο στις ατέλειες που εμφάνισε ιστορικά η 'πολιτική της καθολικότητας' (Taylor 1997: 71-140). Η ίδια προβληματική απασχολεί – από μια πιο ψυχολογική οπτική γωνία – και τον Melucci, όταν υποστηρίζει ότι η δυνατότητα να τοποθετηθούμε στο εσωτερικό ενός συστήματος σχέσεων, όπως η ομάδα, επιτρέπει την εσωτερίκευση του συμβολικού κόσμου της κουλτούρας και την ικανότητα πολιτισμικής ερμηνείας των αναγκών που απαιτούνται, ώστε η ώριμη ταυτότητα να είναι ικανή να παράγει αυτόνομα νέες ταυτότητες (Melucci

1991: 37).

5. Μια μάλλον υπεραισιόδοξη – και γι' αυτό συζητήσιμη – υπόθεση του Touraine, είναι ότι η πρόσδεση μεταξύ κινημάτων απόρριψης (μετανάστες, άνεργοι, ΑΜΕΑ, φορείς του AIDS, κ.ά) και κινημάτων επιβεβαίωσης (δίκτυα εθελοντισμού, κινήματα αλληλεγγύης) οδηγεί σε δράσεις που συγκροτούν νέους κοινωνικούς δρώντες και αμφισβητούν τις θεμελιώδεις μορφές κυριαρχίας του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού και της μαζικοποιημένης κουλτούρας.

6. Ο Touraine πάει ακόμη παραπέρα. Διαπιστώνοντας την έκδηλη παρακμή της κοινωνιολογικής σκέψης, που οφείλεται στην εισβολή στα δικά της πεδία μελέτης της πολιτικής φιλοσοφίας, της φιλελεύθερης οικονομικής ανάλυσης και της αριστερής ανάλυσης της αυξανόμενης ενσωμάτωσης στη μαζική κοινωνία, προτείνει την 'επιστροφή των κοινωνικών κινήματων', ως προνομιακού πεδίου ανάλυσης της κοινωνιολογίας, με σκοπό να διερευνηθούν επιστημονικά οι συνθήκες υπό τις οποίες οι νέοι κοινωνικοί δρώντες αναδεικνύουν την αυθεντική κοινωνία των πολιτών (Touraine 1995β: 383 κ.ε.).

7. Έτσι, η ταξική σύγκρουση 'πολιτισμοποιείται' και 'κοινωνικοποιείται', υπό την έννοια ότι "το πεδίο της ταξικής σύγκρουσης δεν είναι δεδομένο, αλλά είναι καθαυτό παραγμένο με κοινωνικές πρακτικές, και ότι οι εμπλεκόμενοι συλλογικοί δρώντες δεν ορίζονται εκ των προτέρων ως συλλογικοί (...) αλλά συγκροτούν εαυτούς ως τάξη διαμέσου της συλλογικής δράσης τους (στο ίδιο: 36).

8. Είναι πιθανόν στην πολύ ενδιαφέρουσα δουλειά του Eder, γύρω από την αναλυτική σύζευξη κοινωνικών τάξεων και κοινωνικών κινήματων, να επιβιώνει ένας 'υπολειμματικός μαρξισμός', σύμφωνα με τον οποίο πχ. η ριζοσπαστική συλλογική δράση και η προκύπτουσα πολιτισμική ομοιογένεια των τάξεων να παραπέμπουν αντίστοιχα στα μαρξιστικής έμπνευσης δεδομένα της 'πολιτικής μεταμόρφωσης της οικονομικής ταξικής πάλης' και της 'ταξικής συνείδησης' που προαπαιτείται για μια τέτοια μεταμόρφωση. Αυτή την αντίστοιχία φαίνεται να έχει ειδικότερα ο 'ριζοσπαστισμός της μεσαίας τάξης'.

9. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι το σχέδιο αυτό εμφανίζει μέχρι στιγμής τα προτερήματα μιας αποκαλυπτικής συνειδητοποίησης των δυνατοτήτων δράσης σε συνθήκες πολυπλοκότητας και τις αδυναμίες μιας πρότασης που δικαιώνεται περισσότερο διαισθητικά και ηθικά παρά στο πεδίο των συγκεκριμένων συσχετισμών δύναμης και εξουσίας. Για παράδειγμα η πρόταση του Delanty για μια Ευρώπη με χαρακτήρα 'δυναμικής κοινότητας' αντί για 'πραγματική κοινότητα", εισάγει την έννοια μιας κοινωνίας της γνώσης με ικανότητα γνωστικής αυτο-ερμηνείας. Εντούτοις, η πρόταση δεν εξηγεί με ποιο (κατά προτίμηση συναινετικό) τρόπο οι εξελίξεις στο πολιτισμικό γνωστικό κεφάλαιο είναι δυνατό να ξεφύγουν από τον ήδη υπαρκτό κύκλο της ωφελμιστικής και παραγωγιστικής επένδυσής του και να γείρουν προς την πλευρά της κριτικής γνώσης που είναι απαραίτητη για μια τέτοια κοσμογονική αλλαγή. Από την άλλη πλευ-

ρά, φαίνεται να υποτιμά το γεγονός ότι η αμφισβήτηση της αξίωσης για μια πολιτική κοινότητα της Ευρώπης, δεν ανήκει μόνο στο πολιτισμικό γνωστικό κεφάλαιο που μπορούν να διαχειριστούν τα νέα κοινωνικά κινήματα, αλλά και στο πολιτισμικό γνωστικό κεφάλαιο άλλων μορφών συλλογικής δράσης, με οπισθοδρομικές όψεις (πχ. νέος εθνικισμός). Έτσι, η πρόταση –πέρα από τη θεωρητική της εμβέλεια– δείχνει να παραμένει πρακτικά ασαφής.

10. Σύμφωνα με μια έρευνα σχετική με το επίπεδο εμπλοκής των κοινωνικών δρώντων που συμμετέχουν στη διατύπωση των περιβαλλοντικών πολιτικών της ΕΕ, προκύπτει ότι οι μορφές πολιτικής επικοινωνίας και μιντιακού λόγου που χρησιμοποιούν οι εκπρόσωποι των νέων κοινωνικών κινήματων, αναδεικνύουν πεποιθήσεις, εικόνες και σύμβολα που προσαρμόζονται στη θεσμική φύση της πολιτικής διαδικασίας στην οποία συμμετέχουν. Οι δρώντες που εκροσωπούν το περιβαλλοντικό κίνημα χειρίζονται επιδέξια προϋπάρχοντα γνωστικά και πολιτισμικά πλαίσια των οικολογικών κινήματων, για να τα προσαρμόσουν στις δικές τους πολιτικές θέσεις. Φανερώνεται έτσι ότι, όταν οι δρώντες υποχρεώνονται να υιοθετήσουν ρεαλιστικές οπτικές γωνίες που περιέχονται στη διαδικασία της θεσμικής εκπροσώπησης και απόφασης στην ΕΕ, αποδυναμώνεται αισθητά το εναλλακτικό στιλ ζωής της ριζοσπαστικής οικολογίας (Triandafyllidou-Fotiou 1998).

Βιβλιογραφία

- Barcellona, P. (1992) *Il capitale come puro spirito. Un fantasma si aggira per il mondo*. Ρώμη: Editori Riuniti.
- Barcellona P. (2000) *Quale politica per il terzo millenio?* Μπάρι: Edizioni Dedalo
- Beck, U. (1999) *Τι είναι η παγκοσμιοποίηση; λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Berger, P. - T. Luckman (1966) *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Λονδίνο: Penguin Books.
- Delanty, G. (1996) "Beyond the Nation-State: National Identity and Citizenship in a Multicultural Society - A Response to Rex". *Sociological Research Online*, τχ. 1, αρ 3. <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/1/3/1.html>>.
- Delanty, G. (1998) "Social Theory and European Transformation: Is there a European Society?". *Sociological Research Online*, τχ. 3, αρ 1. <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/1/1.html>>.
- Eder, K. (1995) "Does Social Class Matter in the Study of Social

- Movements? A Theory of Middle-class Radicalism". Στο L. Maheu (επιμ.), *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*, 21-54. Λονδίνο: Sage Publications.
- Erikson, R. & J.H. Goldthorpe (1992) *The constant flux. A study of class mobility in industrial societies*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Gergen, K. (1997) *Ο Κορεσμένος Εαυτός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Giddens, A. (2001) *Οι Συνέπειες της Νεοτερικότητας*. Αθήνα: Κριτική.
- Gray, J. (1999) *Απατηλή Αυγή. οι αυταπάτες του παγκόσμιου καπιταλισμού*. Αθήνα: Πόλις.
- Habermas, J. (1975) *La crisi della razionalità nel capitalismo maturo*. Μπάρι: Laterza.
- Honneth, A. (2000) *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*. Αθήνα: Πόλις
- Laclau, E. (1996) "Universalism, Particularism, and the Question of Identity". Στο E.N. Wilmsen - P. McAllister (επιμ.), *The Politics of Difference. Ethnic Premises in a World of Power*, 45-58. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Marias, E.A. (1994) "From Market Citizen to Union Citizen". Στο στο E.A. Marias (επιμ.), *European Citizenship*, 1-24. European Institute of Public Administration.
- Marshall, T.H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Marshall, T.H. - T. Bottomore (1997) *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη, εισαγωγή-μετάφραση Ο. Στασινοπούλου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Melucci, A. (1983) "Identita e azione collettiva". Στο L. Balbo F. Barbano κ.ά., *Complessita Sociale e Identita. Problemi di teoria e di ricerca empirica*, 150-163. Μιλάνο, Franco Angeli.
- Melucci, A. (1984) "Δέκα υποθέσεις για την ανάλυση των νέων κινήματων". *Το Κοινωνικό Κίνημα*, τχ. 1, 6-7.
- Melucci, A. (1991) *Il gioco dell'io. Il cambiamento di se in una societa globale*. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Melucci, A. (1994) *Passaggio d'epoca. Il futuro e adesso*. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Melucci, A. (1995) "The New Social Movements Revisited: Reflections on a Sociological Misunderstanding". Στο L. Maheu (επιμ.), *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*, 107-119. Λονδίνο: Sage Publications.
- Melucci, A. (2000) *Culture in gioco. Differenze per convivere*. Μιλάνο: Il Saggiatore.

- Maheu, L. (1995) "Introduction". Στο L. Maheu (επιμ.), *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*, 1-17. Λονδίνο: Sage Publications.
- Preston, P.W. (1997) *Political/Cultural Identity. Citizens and Nations in a Global Era*. Λονδίνο: Sage Publications.
- Ψημίτης, Μ. (1996) "Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές". *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, Νοέμβριος, 17-50.
- Ψημίτης, Μ. (1999) "Η ατομική επιλογή ως παράγοντας πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες πολυπλοκότητας: Η περίπτωση της αλληλεγγύης. Στο Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά (επιμ.), "Εμείς" και οι "Άλλοι". Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, 85-106. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Rex, J. (1996α) "National Identity in the Democratic Multi-Cultural State". *Sociological Research Online*, τχ. 1, αρ. 2. <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/1/2/1.html>>.
- Rex, J. (1996β) "Contemporary Nationalisms, its Causes and Consequences for Europe - A Reply to Delanty". *Sociological Research Online*, τχ. 1, αρ. 4. <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/1/4/rex.html>>.
- Taylor, C. (1993) *Radici dell'io. La costruzione dell'identità moderna*. Μιλάνο: Feltrinelli
- Taylor, C. (1997) *Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*. Αθήνα: Πόλις.
- Touraine, A. (1992) *Critique de la modernité*. Παρίσι: Fayard.
- Touraine, A. (1995α) "Democracy: From a Politics of Citizenship to a Politics of Recognition". Στο L. Maheu (επιμ.), *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*, 258-275. Λονδίνο: Sage Publications.
- Touraine, A. (1995β) "Beyond Social Movements?". Στο S.M. Lyman (επιμ.), *Social Movements. Critiques, Concepts, Case-studies*, 371-393. Λονδίνο: MacMillan Press.
- Touraine, A. (1997) "Le travail mutant". *Εφημ. Liberation*, 15 Ιουλίου.
- Touraine, A. (1999) *Comment sortir du libéralisme?*. Παρίσι: Fayard.
- Triandafyllidou, A. - A. Fotiou (1998) "Sustainability and Modernity in the European Union: A Frame Theory Approach to Policy-Making". *Sociological Research Online*, τχ. 3, αρ. 1. <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/1/2.html>>.

Γονεϊκές πρακτικές και Εκπαιδευτικές Στρατηγικές

Ιωάννης Χ. Καμαριανός*

Περίληψη

Η οικογένεια και το εκπαιδευτικό σύστημα αποτέλεσαν και αποτελούν θεμέλιους λίθους της κοινωνικής δόμησης. Αυτό το άρθρο σκοπό έχει να αναλύσει την οικονομική και ιδεολογική διάσταση των γονεϊκών στρατηγικών και των εκπαιδευτικών πρακτικών ως αλληλοσυμπληρούμενες μεταβλητές, που συμβάλουν στην κατανόηση της καθημερινής ζωής στη σχολική τάξη. Όπως προκύπτει από την ανάλυση, ένα ουσιαστικό πλέγμα παραγόντων επηρεάζει την 'ενεργοποίηση των γονιών', όπως το πολιτισμικό κεφάλαιο, η αντίληψη για τη γνώση και το σχολείο, η συνειδητοποίηση της αξίας ή η απαξίωση του 'εκπαιδευτικού αγαθού'.

1. Εισαγωγή: η οικονομική και ιδεολογική διάσταση των γονεϊκών στρατηγικών

Καθώς οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες βιώνουν την αναγκαιότητα μετεξέλιξης και μεταλλαγής τους, ταυτόχρονα συνειδητοποιούν πως το εκπαιδευτικό τους σύστημα βρίσκεται στο επίκεντρο των ιστορικών δονήσεων και δέχεται όλο το βάρος του να φέρει σε πέρας τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού ή και της μεταλλαγής.

Η ταχύτατη οικονομική ανάπτυξη, η τάση για μεγιστοποίηση της ευημερίας, η διαφοροποίηση και η εξειδίκευση των ρόλων, οι

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

τεχνολογικές αλλαγές, η ανάπτυξη της οικονομίας της πληροφορίας και η διαφοροποίηση της συμμετοχής του κράτους στο κοινωνικό πλαίσιο, αποτελούν κοινές διαδικασίες για τις δυτικές κοινωνίες. Ταυτόχρονα όμως αποτελούν και αίτια διαφοροποίησης ανάλογα με το βαθμό υλοποίησης και αποδοχής της αλλαγής από τον κοινωνικό χώρο.

Ο θεσμός της οικογένειας δέχεται και αυτός ανάλογες πιέσεις, οι οποίες επαναπροσδιορίζουν το περιεχόμενο και τη λειτουργία του θεσμού και συνεπώς των ρόλων των μελών της οικογενειακής ομάδας¹. Είναι σημαντικός ερευνητικός τόπος η μελέτη της σημασίας των οικογενειακών στρατηγικών στην επίδοση και απόδοση του μαθητή στο σχολείο (Μυλωνάς 1999: 432, Πυργιωτάκης 1996, Berger 1991).

Η οικογένεια και το εκπαιδευτικό σύστημα αποτέλεσαν και αποτελούν θεμέλιους λίθους της κοινωνικής δόμησης. Η ισχύς των πιέσεων που οι δύο θεσμοί δέχονται, αποδεικνύει τη σημασία τους για το κοινωνικό σύστημα. Οι επίσημοι εκπαιδευτικοί θεσμοί ιδιοποιούμενοι τις λειτουργίες μετάδοσης γνώσης και κοινωνικοποίησης από την οικογένεια, ουσιαστικά ανέπτυξαν με την οικογενειακή ομάδα έναν στενότατο, δομικό για την κοινωνία, δεσμό. Η οικογένεια σε αυτές τις νέες κοινωνικές συνθήκες επαναπροσδιορίζει το ρόλο της. Νέες ιεραρχήσεις, νέες αξίες και νέες επιλογές εμφανίστηκαν στο προσκήνιο.

Τόσο ως αιτία, όσο και ως αποτέλεσμα των αναγκών, των ιεραρχήσεων και των αξιών, η οικογένεια καταστρώνει από την πλευρά της συγκεκριμένες εκπαιδευτικές στρατηγικές, ενώ αναζητά και επιδιώκει στρατηγικά την υλοποίησή τους για τα νεαρά της μέλη². Η σύγχρονη κοινωνία με τη σειρά της απαιτεί από τους γονείς να φέρουν σε πέρας ένα σημαντικό έργο, που αφορά κυρίως στη θετική στάση του παιδιού απέναντι στο κανονιστικό πλαίσιο. Αναμένει δηλαδή από την οικογένεια να προετοιμάσει το παιδί για τη διαδικασία της αποδοχής και της σχολικής ωριμότητας. Η καλλιέργεια αυτή αποτελεί δομικό στοιχείο για τη γονιμοποίηση του παιδαγωγικού αλλά και του οργανωτικού λόγου του εκπαιδευτικού μηχανισμού (Πυργιωτάκης 1996, Κουτσούλης 1998:84, Ξωχέλλης 1986). Έτσι, κυρίαρχο στόχο αποτελεί η 'ωρίμανση' του παιδιού. Το παιδί όμως, στα πλαίσια της κατάστροφης των γονεϊκών στρατηγικών εκλαμβάνεται ως σκοπός και όχι ως δρών υποκείμενο (Αριές 1990, Κουφάκη-Πρέπη 1997:118, Buckingham 2000).

Ακόμη και η διαδικασία με την οποία ο μαθητής αντιλαμβάνε-

ται το ρόλο του, στοχοθετεί και αυτοτοποθετείται στο εκπαιδευτικό σύστημα, έχει τις αφετηρίες της στις στρατηγικές των γονέων, οι οποίες καταστρώνονται πολύ πριν το παιδί καταστεί *μαθητής*³. Έτσι για παράδειγμα, οι όποιες φιλοδοξίες των παιδιών βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση με τις φιλοδοξίες που οι γονείς έχουν για τα παιδιά τους και οι οποίες αποτυπώνονται ανάλογα στις γονεϊκές στρατηγικές. (Μυλωνάς 1999, Κουτσούλης 1996). Η σχέση της οικογένειας και του σχολείου αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο το οποίο μπορεί να μελετηθεί και να αναλυθεί μόνο στα πλαίσια της καθολικής κοινωνίας. Συνεπώς κάθε μελέτη θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τη συγκεκριμένη κοινωνική πολυπλοκότητα και αναγκαιότητα.

Οι αναλύσεις για τις στρατηγικές των γονέων αυξήθηκαν ποιοτικά αλλά και ποσοτικά, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. (Bowe, Gerwitz, Ball 1994). Είναι λοιπόν αυτονόητη η σημασία της μελέτης τους, καθώς δεν εμπεριέχει μόνο την οικονομική αλλά και την ιδεολογική διάσταση⁴. Οι βασικές θεματικές που απασχόλησαν τους ερευνητές και τους μελετητές της εκπαίδευσης τις προηγούμενες δεκαετίες, φαίνονται να βρίσκονται σήμερα σε μια διαρκή δυναμική επαναδιαπραγμάτευση. Ποιος είναι ο βασικός φορέας και ποιο το βασικό αίτιο αυτής της μεταλλαγής; Ποιος έχει την εξουσία;

Ίσως η βασικότερη κοινή θεματική των απαντήσεων αυτών να είναι η αναζήτηση και ανάλυση της δόμησης των εξουσιαστικών πόλων, όπως αυτοί μορφοποιούνται και μορφοποιούν την εκπαιδευτική διαδικασία. Οι διδάσκοντες, οι μαθητές, οι γονείς αλλά και η ίδια η θεσμική οργάνωση, αποτελούν τους σημαντικότερους πόλους εξουσίας. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους γονείς, οι μελετητές των τελευταίων ετών αναδεικνύουν τη δυνατότητα των τελευταίων να δράσουν, είτε μέσα στους συλλόγους είτε μόνοι τους, διατηρώντας ή απαιτώντας από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό να διασφαλίσει τα εκπαιδευτικά προαπαιτούμενα και να τα βελτιώσει. Ποιοι είναι όμως οι ρυθμιστικοί εκείνοι παράγοντες, οι οποίοι μπορούν να προσδώσουν ποιοτική αύξηση στις προσπάθειες των γονιών να αποδειχθούν ενεργοί συμπαραστάτες του εκπαιδευτικού θεσμού αλλά και των τέκνων τους;

Αυτό το άρθρο σκοπό έχει να αναλύσει της ιδεολογικές πτυχές των εκπαιδευτικών στρατηγικών των γονιών. Οι αποτυπώσεις των γονεϊκών στρατηγικών αλλά και η σχετική φιλολογία γύρω από αυτό το ζήτημα, αποτελούν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ζητήματα για τον κοινωνικό αλλά και τον πολιτικό αναλυτή.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την εκπαιδευτική διαδικασία να αναγνωρίσουμε τους εμπλεκόμενους, τους λόγους και τα κίνητρα τα οποία διέπουν τη δράση τους. Σταδιακά η συμμετοχή των γονιών άρχισε να αποκτά ιδιαίτερο βάρος για την εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και ιδεολογική σημασία, η οποία αποτυπώνεται στις δημόσιες αλλά και στις ιδιωτικές συζητήσεις.

Η κοινωνική ταυτότητα, η οικονομική κατάσταση, το πολιτισμικό επίπεδο, η φυλή και το φύλο, η κοινωνική τάξη προέλευσης, δεν μπορεί παρά να αποτελούν βασικές κατηγορίες ανάλυσης. Σημαντικοί μελετητές τονίζουν τη σημασία αυτών των μεταβλητών στην ανάλυση του φαινομένου, επιμένοντας κυρίως στις μεταβλητές του φύλου και της κοινωνικής τάξης. (David 1993, David, Edwards, Huges, Ribbens 1993).

Συχνά, η έρευνα των γονεϊκών στρατηγικών είναι αποκομμένη από το κοινωνικό πλαίσιο. Διαχωρίζει έτσι τους γονείς σε 'μετέχοντες ή μη', 'ενεργούς ή μη', καθιστώντας ουσιαστικά την παιδαγωγική μελέτη σε έρευνα αγοράς του τι προτιμούν και του τι απορρίπτουν οι γονείς (Bowe, Gerwitz, Ball 1994:69). Για παράδειγμα, συχνά οι δάσκαλοι παρατηρούν ότι παιδιά που είναι αδιάφορα απέναντι στην εκπαιδευτική διαδικασία έχουν μη-ενεργούς γονείς (Crozier 1997:193).

Ελάχιστη προσοχή δίνεται στην κατανόηση και την ερμηνεία των αιτίων των κινήτρων που επιλέγουν και θέτουν οι γονείς και του ρόλου που παίζει το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνουν τις προτιμήσεις τους. Έτσι αγνοείται η πιθανότητα κοινωνικής προδιαμόρφωσης των θέσεων των κοινωνικών υποκειμένων και των τελικών επιλογών που αυτά πραγματοποιούν. Τελικά, οι ερευνητικές προσπάθειες αδυνατούν να απαντήσουν στο ερώτημα του τι οι γονείς επιθυμούν πραγματικά. Συνεπώς τέτοιου είδους έρευνες απαιτούν μια κριτική κοινωνιολογική θεώρηση που δεν θα αναπαράγει τις ήδη υπάρχουσες, καταγράφοντας τα συμβαίνοντα στο σχολείο, αλλά θα συνδέει τη γονεϊκή στρατηγική με την κοινωνική και την πολιτική μεταλλαγή (Bowe, Gerwitz, Ball 1994:70). Ένα ουσιαστικό πλέγμα παραγόντων επηρεάζει την 'ενεργοποίηση των γονιών': Το πολιτισμικό κεφάλαιο, η σχέση και η αντίληψη για τη γνώση και το σχολείο, η αξία, η απαξίωση, η γνώση του πώς λειτουργεί το εκπαιδευτικό σύστημα και του τι δικαιώματα έχουν οι γονείς. Η σχέση δασκάλου και γονιού πρέπει να ειδωθεί ξεκάθαρα ως σχέση εξουσίας και πεδίων κοινωνικών θέσεων.

Είναι άλλωστε δεδομένο πως αν δεν εντρυφήσουμε στη μελέ-

τη των παραγόντων που μορφοποιούν τις σύγχρονες πρακτικές, δεν θα συλλάβουμε τη διάσταση των κοινωνικών μεταμορφώσεων σε όλο της το εύρος και –κυρίως– δεν θα είναι δυνατό να κατανοήσουμε τον προσανατολισμό των εξελίξεων, τα αίτια των μεταλλαγών, τη λογική ή και τα αίτια της εξέλιξης.

Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα οργανωτικά πλαίσια και τον κανονιστικό λόγο που διέπει την υποκειμενική δράση, τόσο στο επίπεδο των γονεϊκών στρατηγικών, όσο και των εκπαιδευτικών πρακτικών.

2. Ανάλυση των οργανωτικών λόγων και των προτύπων δράσης

α. Εισαγωγή

Οι διαστάσεις της σχέσης των γονεϊκών στρατηγικών με τις εκπαιδευτικές πρακτικές, πρέπει να ειδωθούν όχι μεμονωμένα αλλά στο σύνολό τους, ως αλληλοσυμπληρούμενες μεταβλητές, που συμβάλλουν στην κατανόηση της καθημερινής ζωής στη σχολική τάξη. Μία συνολική ανάλυση της έννοιας και του φαινομένου επιβάλλει την εξέτασή του από δύο πλευρές: τη μακρο-κοινωνική, που αγγίζει θέματα κοινωνικού ελέγχου και ελευθερίας και τη μικρο-κοινωνική, που αγγίζει το χώρο της εργασίας και συνεπώς της παραγωγής, τη θέση και το ρόλο καθενός στην οργάνωση. Ακόμη κάθε επιχειρούμενη ανάλυση δεν μπορεί παρά να επικεντρωθεί στις διαδικασίες διαπραγμάτευσης και επιβολής, οι οποίες εξαρτώνται τόσο από την ποιότητα των παραγόμενων αγαθών, όσο και από τη φύση του κανονιστικού περιβάλλοντος (Beetham, 1985:44).

Καταρχήν η σχέση των γονιών με τη σχολική μονάδα, ουσιαστικά παραπέμπει σε ανάλογους προβληματισμούς γύρω από το ζήτημα που αφορά στη λειτουργία της σχέσης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, ζήτημα που έχει απασχολήσει τους οικονομολόγους, τους κοινωνιολόγους αλλά και τους πολιτικούς επιστήμονες. Συνεπώς δεν μπορεί παρά να είναι κοινή η προσπάθειά τους να γεφυρώσουν και να αναλύσουν τους συγκεκριμένους χώρους, με αφετηρία την προσπάθεια που λαμβάνει χώρα στη σχολική τάξη.

Γονείς, μαθητές και δάσκαλοι αποτελούν ουσιαστικά συστατικά στοιχεία της οργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος. Στα

πλαίσια αυτά, αναπτύσσονται ηθικοί κώδικες. Έτσι, όπως κάθε πτυχή του ιδιωτικού και δημόσιου βίου μας, και η σχέση οικογένειας-σχολείου είναι οργανωμένη με νόρμες, κανόνες και νόμους. Οποιαδήποτε συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία προϋποθέτει την ύπαρξη κανόνων κοινά αποδεκτών, που έχει θεσπίσει η διεύθυνση της οργάνωσης, και που καταδεικνύουν την ύπαρξη προκαθορισμένων ρόλων και θέσεων. Τα άτομα-μέλη της οργάνωσης δεν είναι άψυχα αντικείμενα. Είναι ταυτόχρονα μέλη αλλά και χρήστες της.

Η απλή καταγραφή της σχέσης των γονεϊκών στρατηγικών και εκπαιδευτικών πρακτικών, όπως συναντώνται στα πλαίσια του εκπαιδευτικού μηχανισμού, η καταγραφή της καθημερινότητας, των ρόλων και των δυσλειτουργιών στα πλαίσια της οργάνωσης, δεν μπορεί να απαντήσει στα ερωτήματα που αφορούν στην εκπαίδευση, έτσι όπως σήμερα καλύπτει τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες, αλλά και όπως θα απαντά στις μελλοντικές. Απαιτείται λοιπόν η διεισδυτική ανάλυση των οργανωτικών λόγων και των προτύπων δράσης που διέπουν τη σχέση δομών και υποκειμένων, συνεργασιών και ιεραρχήσεων δύναμης και εξουσίας.

Στα πλαίσια των μελετών του Dahl, η εξουσία είναι η δύναμη που εξαρτάται από την επιβολή της θέλησης και της δράσης του ενός υποκειμένου πάνω στο άλλο (Λυοτάρ, 1988:29-41, Dahl 1963). Αυτή η θέση ως αφετηρία θα οδηγήσει στη συγκεκριμένη εξέταση και οριοθέτηση των ρόλων και των κοινωνικών θέσεων στον κοινωνικό χώρο. Στα πλαίσια αυτά ο Dahl ανιχνεύει και αποκαλύπτει το ρόλο της ηγεμονικής ελίτ και το λειτουργικό διαχωρισμό εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων. Είναι επίσης ενδιαφέρουσα η σύγκριση και η διασύνδεση του έργου του R. Dahl με αυτό του M. Crozier και του M. Foucault, όπου αναλύονται οι σχέσεις εξουσίας στους εργασιακούς χώρους (Crozier, 1963, Foucault 1974, 1976, 1991).

β. Το θεωρητικό μοντέλο ανάλυσης του λειτουργικού πλαισίου της σχολικής τάξης

Είναι δύσκολο να φανταστούμε κοινωνίες όπου δεν υπάρχουν ρυθμιστικοί περιορισμοί. Στις σύγχρονες πολυπληθείς και πολυεστιακές μαζικές κοινωνίες, είναι φανερό πως η κοινωνική συναίνεση και συνοχή δίχως οργάνωση είναι ανέφικτη. Σε κάθε ύφανση της οργανωτικής διαδικασίας στην κοινωνία ενυπάρχουν άμεσα αλληλοσυμπληρούμενες, το ήθος της κοινότητας, οι νόμοι της α-

γοράς και η κανονιστική εξουσία. Ο χρόνος και το περιβάλλον είναι οι παράγοντες που διαμορφώνουν και διαφοροποιούν τις αναλογίες συνδυασμού τους.

Σήμερα, η κοινωνία είναι οργανωμένη με μία ποικιλία τρόπων και μοντέλων. Το ζητούμενο βέβαια δεν είναι η κατασκευή ή η επιλογή της ιδανικότερης μορφής οργάνωσης που είναι ικανή να εκφράσει και να επιτελέσει κάθε κοινωνική λειτουργία, αλλά ακριβώς το αντίθετο: η κατάδειξη της αλληλοσυμπληρωματικότητας, της αναγκαίας αλληλεξάρτησης και της ενεργητικής συνύπαρξης διαφορετικών δομών. Όλες οι οργανωτικές μορφές έχουν ποικίλα συνδυαστικά στοιχεία, τα οποία διαφέρουν μόνο ως προς τη βαρύνουσα σημασία και την πρωταρχική ιδιαιτερότητα του ρόλου τους σε κάθε οργάνωση. Ο βαθμός αναλογίας συγκεκριμένων οργανωτικών χαρακτηριστικών και ο βαρύνων ρόλος της μπορεί να χαρακτηρίσει την οργάνωση (π.χ. ως κοινοτική). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως δεν ενυπάρχουν στοιχεία και από άλλες μορφές οργάνωσης με τρόπο τέτοιο που να της δίνουν ταυτότητα "μείγματος" συνυπαρχόντων χαρακτηριστικών.

Η αναγνώριση όμως της ιδιαιτερότητας και της βαρύνουσας θέσης κάποιων χαρακτηριστικών, επιτρέπει τη διεισδυτικότερη ανάλυση του συνολικού ρόλου της συγκεκριμένης οργάνωσης στις κοινωνικές δομές και την καταγραφή των επιπτώσεων του παραγόμενου στην περίπτωση μας 'εκπαιδευτικού αγαθού' στο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο της συλλογικής δράσης. Με τη σειρά τους αλλά και ταυτόχρονα, καθοριστικοί παράγοντες όπως η συλλογική δράση, ο τόπος ή ο χρόνος, θα αναδείξουν τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της οργάνωσης, μορφοποιώντας το εκάστοτε οργανωτικό μείγμα. Αυτή η μορφοποίηση, άρα και τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά, εναλλάσσονται ανάλογα με τις εποχές και τις ανάγκες τους.

Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε πως το σημαντικότερο ίσως είναι, ότι η οργάνωση δεν είναι κάτι που έχει προκατασκευαστεί, που προϋπήρχε πάντα, αλλά αποτελεί μοντέλο δράσης το οποίο οι μέτεχοντες ακολουθούν, μορφοποιώντας θεωρητικά ένα πρότυπο οργάνωσης με μία ποικιλία στοιχείων. Το ζήτημα της δράσης είναι ένα ζήτημα ιδιαίτερα πολύπλοκο. Πολυπλοκότητα και ασάφεια είναι ο ακριβής χαρακτηρισμός για τη δράση μίας οργάνωσης. Ο ερευνητής γνωρίζει ότι η προβληματική ποικίλλει ανάλογα με την οπτική γωνία. Η οργάνωση του κοινωνικού χώρου, και κυρίως του εργασιακού, δέχεται πολλές πιέσεις για αλλαγή, οι οποίες δεν

προέρχονται από τους ίδιους κάθε φορά πομπούς και δε στρέφονται κάθε φορά προς τις ίδιες κατευθύνσεις.

Η ρύθμιση της λειτουργίας του εκπαιδευτικού μηχανισμού υποκειται σε όλο τον κόσμο στην ευθύνη ρύθμισής της από ένα όργανο, το οποίο συνήθως έχει στενές σχέσεις ή έστω σχέσεις σχετικής αυτονομίας, με τον κρατικό μηχανισμό. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι η εκπαίδευση σε κάθε περίπτωση είναι υπό κρατικό έλεγχο. Σε ορισμένα κράτη απλώς δημιουργούνται αυτόνομα ή ημι-αυτόνομα όργανα-επιτροπές για τη ρύθμιση του εκπαιδευτικού πεδίου και της σχέσης των συμβαλλομένων. Ιδιαίτερα το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, σε ένα μεγάλο βαθμό, εξαρτάται από την κυβερνητική ρύθμιση.

Όπως αρχικά αναφέραμε, το μοντέλο της αγοράς προϋποθέτει ότι το άτομο-μέλος της "κοινωνίας της αγοράς" γνωρίζει και επιλέγει ό,τι επιθυμεί. Συχνά όμως οι πληροφορίες και η εξειδικευμένη γνώση είναι απύσους ή και αποσπασματικές. Το κόστος μίας ελεύθερης αγοράς είναι δυσβάσταχτο κοινωνικά, πολιτικά, αλλά και οικολογικά. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, οι διαμαρτυρίες και οι αντιστάσεις των πολιτών έχουν αποδέκτη το κράτος, που καλείται με τους ειδικούς και τις αντίστοιχες υπηρεσίες του, να ρυθμίσει το πρόβλημα, επιβάλλοντας κανόνες και νόμους.

Ο Weber, αναλύοντας τα χαρακτηριστικά που οδήγησαν στην επέκταση της οργάνωσης, τόνισε την ανάπτυξη της ιδιωτικής επιχείρησης στην οποία δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες εκείνες συνθήκες από τις οποίες αναπτύχθηκε ο γραφειοκρατισμός. Η γραφειοκρατία διαθέτει και αναπτύσσει στάσεις και συμπεριφορές που ταιριάζουν τόσο στο βιομηχανικό, όσο και στο σύγχρονο τεχνολογικό καπιταλισμό (Τερλεξής 1996: 71-74). Από την άλλη, η κοινωνική πολυπλοκότητα επιβάλλει σε κάθε υποκείμενο δράσης να ανήκει σε περισσότερες συλλογικές μορφές. Έτσι, μπορεί να είναι ταυτόχρονα πατέρας ή μητέρα στα πλαίσια της οικογένειας, μέλος ενός πολιτικού κινήματος, μίας ομάδας κατά ή υπέρ των αμβλώσεων, κ.λπ. Οι απαιτήσεις για αποφάσεις και η δράση μέσα σε αυτούς τους χώρους μπορεί να είναι διαφορετικές ή αντικρουόμενες και συνεπώς επικίνδυνες για την κοινωνική συνοχή, αφού ο συγκρουσιακός χαρακτήρας των επιμέρους κοινωνικών δράσεων είναι δυνατό να ακυρώσει κάθε κοινωνικοποιητική διαδικασία. Έτσι, η πιθανότητα συγκρουσιακής διάστασης μεταξύ των συλλογικών ενδιαφερόντων και των συμφερόντων του ατόμου μπορεί να αποβεί όχι μόνο εκπαιδευτικά, αλλά και κοινωνικά καταστροφική.

Η λύση στην ετερότητα θα επιδιωχθεί να δοθεί με την υποταγή στο ανάλογο κανονιστικό πλαίσιο. Η κανονιστική ρύθμιση θα επιχειρήσει τη ρύθμιση των ετερόδοξων, καθώς οι κανόνες και η θέσπιση μίας ιεραρχημένης εξουσίας, θα προσπαθήσουν να γεφυρώσουν το χάσμα και να ελέγξουν την ομαλή λειτουργία και τη διεξαγωγή των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Συναρθρώνοντας το ατομικό με το κοινωνικό συμφέρον, το άτομο, ως υποκείμενο της δράσης, κινητοποιείται προς όφελός του, αφού καθίσταται υπεύθυνο για μία συγκεκριμένη εργασία, προστατεύοντας συγχρόνως και το κοινό συμφέρον. Το άτομο τέλος, επιθυμώντας ενσυνείδητα ή και ασυνείδητα να ανήκει σε μία ομάδα, σε ένα σύνολο, επιθυμεί την αποδοχή του από αυτό. Η αποδοχή και η αναγνώριση της ομάδας αποτελεί έτσι σημαντικό κίνητρο για τη δράση του.

Μέσα από τη χρήση ενός ευρύτερου και γι' αυτό ευέλικτου πρίσματος, θα αποφύγουμε να αναφερθούμε στον όρο γραφειοκρατία αποκλειστικά ως την αναποτελεσματική λειτουργία της δόμησης κάποιας δημόσιας υπηρεσίας. Ο εγκλεισμός σε μία τέτοια σύλληψη αποκόπτει τη διοικητική και οργανωτική διαδικασία ως πλέγμα σχέσεων και δράσεων από τον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό της περίγυρο. Είναι όμως δύσκολο να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο αποκλειστικά με όρους συμφέροντος. Η γραφειοκρατία δεν μπορεί παρά να είναι έκφραση των αναγκών της σύγχρονης κοινωνίας. Διαφορετικά θα μπορούσαμε άμεσα να την καταργήσουμε και να απαλλαγούμε από αυτήν.

Οι ίδιες οι έννοιες του ελέγχου, της κυριαρχίας, της σύγκρουσης ή της συναίνεσης, βρίσκονται στο επίκεντρο της διαπάλης για τη μορφοποίηση των πολιτικών, οικονομικών και τεχνολογικών δυνάμεων του σύγχρονου τεχνολογικού-καταναλωτικού κοινωνικού πλαισίου και της διαμάχης που θα αναδείξει τη νέα τάξη της μετατεχνολογικής εποχής και τις διασυνδέσεις της με την κοινωνική μορφοποίηση.

Η προσέγγιση του γραφειοκρατικού φαινομένου και των επιπτώσεών του, πρέπει συνεπώς να γίνεται από μία ευρύτερη πλευρά, με την πολιτική και την καθημερινή έννοια του όρου, εφόσον η πολιτική – με τη στενότερη παραδοσιακή έννοια – διέρχεται κρίση. Γίνεται έτσι ολοένα και περισσότερο συνειδητό ότι με δυσκολία θα ήταν δυνατή η ερμηνεία του κοινωνικού γίνεσθαι ως αποτελέσματος της πολιτικής διαχείρισης. Είναι λοιπόν ανάγκη να προσεγγίσουμε την εξουσία από επίπεδα πρακτικά, ώστε να εισβάσουμε στην οργάνωση, ως "θεσμική υλικότητα".

Η ανάλυση, ιδιαίτερα στο χώρο της εκπαίδευσης με επίκεντρο

τη σχολική τάξη δεν πρέπει να αρκестεί στην περιγραφική ορθολογική συνταύτιση του ανθρώπινου και του οργανωτικού παράγοντα. Στόχος μας πρέπει να είναι η διείσδυση στα στοιχεία του φαινομένου που αλληλοεπηρεάζουν και επηρεάζονται από τα εκπαιδευτικά πρότυπα δράσης, τους συσχετισμούς δύναμης, την προσωπική ικανότητα και το κύρος.

Άλλωστε, η εκπαίδευση ως μηχανισμός εξουσιαστικής επιβολής της δράσης, αποτελεί χώρο πρόσφορο για παρεμβάσεις από τις ηγεμονικές ομάδες. Μόνο με τη συνειδητή παρατήρηση των στρατηγικών δράσεων αυτών των κοινωνικών ομάδων, με πρώτες αυτές των γονεϊκών ομάδων, είναι δυνατό να προσδιορίσουμε τον τρόπο παρέμβασης. Όσο σημαντική για μία κοινωνία είναι η μελέτη του ρυθμιστικού λόγου της εκπαιδευτικής οργάνωσης, τόσο σπουδαιότερα είναι και τα προβλήματα που την καθιστούν δυσχερή. Το παιχνίδι της εξουσίας στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι πολύπλοκο. Η ερευνητική ματιά του κοινωνικού αναλυτή θα πρέπει να περάσει πίσω από το σκηνικό των συγκρούσεων, ανάμεσα στα οικονομικά συμφέροντα, να ισορροπήσει στις συνεχείς τεχνολογικές αλλαγές και να αποκαλύψει τις ιδεολογικές, κομματικές και συντεχνιακές μυθοποιήσεις.

Ολοφάνερα το ζητούμενο είναι σημαντικότερο και πολυπλοκότερο. Η μελέτη πρέπει να αντιμετωπίσει μία δύναμη "πολιτισμική", "ηθικοπλαστική", που μορφοποιεί ατομικές και κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αξίες, σχηματοποιώντας ανάλογα τη στάση των κοινωνικών μελών, ως ατόμων, μελών των οικογενειακών μονάδων αλλά και ως πολιτών, απέναντι στο κοινωνικό γίγνεσθαι, την ίδια τη ζωή. Αν δεν ειδωθούν μέσα από το πρίσμα αυτό, η κρίση, η πρόοδος, ο εκσυγχρονισμός ή η αλλαγή, χάνουν τη διαμορφωτική τους ουσία. Οι πολιτικές και οργανωτικές πρακτικές δεν θα πρέπει να ειδώνονται ξεκομμένες και απόμακρες από τις καθημερινές ανάγκες και προσδοκίες. Ακόμη, πρέπει να εξετάζονται σε συνδυασμό με τις συνθήκες παραγωγής και τις έντονες αντιφάσεις που παράγουν, σαν νέες συντονιστικές δυνατότητες και προσαρμοστικές τεχνολογίες, καθώς οι καπιταλιστικές σχέσεις μεταλλάσσονται.

Συνεπώς, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι οι πηγές ατομικού εξουσιασμού, όπως η εξουσία που πηγάζει από την οικογένεια ή το σχολείο, υπόκεινται στην κρατική ρύθμιση, εφόσον ο νόμος ορίζει την ύπαρξή τους και ορίζεται ως η πηγή της μορφής της ιδιωτικής εξουσίας. Η σχολική τάξη είναι ένας σύνθετος και πολύπλοκος χώρος. Η λειτουργία της μπορεί να θεωρηθεί ότι

στηρίζει και στηρίζεται σε ένα πλέγμα δημόσιων, ιδιωτικών δράσεων. Ακόμη, η λειτουργία της απαιτεί ένα υψηλό επίπεδο και μέγεθος οργάνωσης.

γ. Κοινωνικός ρεαλισμός και η σχετικότητα των θεωρητικών κατασκευών

Βασική θέση της μελέτης αυτής είναι η άποψη πως στην καθημερινή πρακτική δεν μπορούμε να χωρίσουμε μία οργάνωση σε κομμάτια, όπως "αγορά" ή "κοινότητα". Κάθε οργάνωση έχει το χαρακτήρα της, που προσδιορίζεται από το χωροχρονικό πλαίσιο λειτουργίας της. Άλλη η δομή και τα χαρακτηριστικά μίας οργάνωσης του 1930 και διαφορετική η δομή και τα χαρακτηριστικά μίας οργάνωσης στα 1990. Σκοπός μας είναι να αναγνωρίσουμε τη φύση του μείγματος και όχι να καθορίσουμε την οργάνωση με μία προκρούστια λογική. Τα μοντέλα είναι θεωρητικές κατασκευές, που η άκριτη εφαρμογή τους στην πραγματικότητα τα καταστρέφει.

Όπως γράφει ο Μισέλ Φουκώ, δεν πρέπει να σκεφτόμαστε στα πλαίσια ενός μανιχαϊστικού μοντέλου, όπου υπάρχει ο αποδεκτός και ο μη αποδεκτός Λόγος ή ένας λόγος του εξουσιαστικά κυρίαρχου και ένας του εξουσιαζόμενου, αλλά θα πρέπει να συλλαμβάνουμε την πραγματικότητα στα πλαίσια πολλαπλών λόγων, οι οποίοι δομούν μία ή περισσότερες στρατηγικές (Bowe, Gerwitz, Ball 1994:66).

Μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις δομές της "αγοράς", ή του "κράτους", όπου λειτουργίες που παραδοσιακά επιτελούσε η οικογένεια, όπως η περίθαλψη των αρρώστων ή των γέρον και η εκπαίδευση των νεαρών τέκνων, έχουν μεταβιβαστεί σε σφαίρες της αγοράς. Υπάρχουν ιδιωτικά ή δημόσια σχολεία, νοσοκομεία και γηροκομεία για τα γηραιά ασθενέστερα μέλη, ενώ για τα νεαρά έχει επεκταθεί η διαδικασία της σχολειοποίησης.

Εδώ η δράση προκαθορίζεται από την προσφορά, την ύπαρξη της αναγκαίας υποδομής και τη ζήτηση. Στην περίπτωση που η υποδομή είναι κρατική, τότε μία σειρά από κανόνες και κριτήρια θα υπεισέλθουν στη διαδικασία. Βέβαια, στην ελληνική κοινωνία είναι ακόμα ιδιαίτερα ισχυρές οι σχέσεις συγγένειας που εξασφαλίζει η προϋπάρχουσα οργάνωση της τοπικής κοινωνίας. Έτσι π.χ. τον μη-μετέχοντα στη σφαίρα της οικονομικής ζωής φροντίζει κάποιος συγγενής ή γείτονας.

Η εξέλιξη αυτή είχε ραγδαίες συνέπειες στη λειτουργία και τη

δομή της οικογένειας. Η μετεξέλιξη της τοπικής κοινωνικής δομής διαμορφώθηκε σημαντικά από το ρόλο που έπαιξε η έξοδος της γυναίκας από το σπίτι στο χώρο της αγοράς εργασίας. Οι αλλαγές που συνέβησαν στο κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, μεταμόρφωσαν το ρόλο της γυναίκας, τόσο στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, όσο και στο στενό οικογενειακό χώρο. Η ένταξη της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό σήμανε άμεσα και την απουσία ενός σημαντικού φορέα της παραδοσιακής "κοινοτικής λογικής και σκέψης". Δεν είναι λίγες οι μελέτες που διαπίστωσαν την ανακατανομή και τη νέα αυτή διάρθρωση⁵. Η γυναίκα εντάχθηκε ως εργατικό δυναμικό σε γραφειοκρατικές δομές, ιδιωτικές ή δημόσιες. Ανάλογα με την εκπαίδευση και την ειδικότητά της βρήκε θέση στην αντίστοιχη επαγγελματική ιεραρχία.

Η Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη στην πρόσφατη μελέτη της Η Οικογένεια στην Αθήνα, Οικογενειακά Πρότυπα και Συζυγικές Πρακτικές, (1995) παρατηρεί τη "γρήγορη μισθοτοποίηση των γυναικών που αντικατοπτρίζονται στις μεταβολές που εμφανίζει η κατανομή του γυναικείου οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά ομάδες ατομικών επαγγελμάτων."(Μαράτου-Αλιπράντη 1995:46-52). Στα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται από τη συγγραφέα (πηγή: ΕΣΥΕ), διαφαίνεται θεαματική αύξηση των γυναικών-ελευθέρων επαγγελματιών/άνωτερων στελεχών (περίπου 262%) και υπαλλήλων γραφείου (165%). Βέβαια, όπως παρατηρεί η ίδια, "παρά τη σαφή βελτίωση, στις κατηγορίες αυτές συναντάμε μόνο το ένα τρίτο περίπου από τις γυναίκες που εργάζονται", ενώ οι υπόλοιπες απασχολούνται ως εργάτριες, στην παροχή υπηρεσιών ή ως αγρότισσες (Μαράτου-Αλιπράντη 1995:46-52).

Συμπερασματικά, η ανάλυση της πραγματικότητας με τη χρήση μοντέλων οργάνωσης μπορεί να καταστεί φενάκη, αν δεν είναι κανείς προσεκτικά διαλλακτικός δίχως στεγανά. Κατά τη θεώρηση κάθε οργάνωσης και ιδιαίτερα των εκπαιδευτικών δομών, ο μελετητής θα πρέπει να ακολουθεί τη μέση οδό και να είναι έτοιμος να αναγνωρίσει χαρακτηριστικά διαφορετικών χώρων και ποικίλης προέλευσης. Η δυσκολία προέρχεται από το γεγονός ότι οι εσωτερικές σχέσεις, στις οποίες θεμελιώνεται η σχολική τάξη, αντανakλώνται στην κοινωνική οργάνωση και το αντίστροφο.

Ακόμη πρέπει να τονίσουμε ότι υπάρχουν πολλές διαβαθμίσεις και συνδυασμοί παραγόντων που επηρεάζουν την τυπική αλλά και την άτυπη δράση στα πλαίσια της οργάνωσης (Beetham 1985:45). Τόσο οι δράσεις που έχουν τις αναφορές τους σε σχέσεις που αναπτύσσονται στην κοινότητα (Gemeinschaft), όσο και οι ανάλο-

γες δράσεις που παράγονται στα οργανωτικά πλαίσια της κοινωνίας της αγοράς, τελικά συνυπάρχουν και τελικά, ωθούν στη δράση, με γνώμονα την καλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα.

Ακόμη, συγκεντρώνοντας την προσοχή μας στον καθοριστικό ρόλο που έχουν τα εξουσιαστικά χαρακτηριστικά στη σχηματοποίηση των εκπαιδευτικών δομών, δε θεωρούμε ούτε προσδίδουμε στην κανονιστική ρύθμιση την έννοια του αναγκαίου ή του αναπόφευκτου. Με αυτόν λοιπόν τον αναλυτικό προσανατολισμό, προσεγγίζουμε τις πολιτισμικές συνθήκες των κοινωνικών σχέσεων που καθημερινά δημιουργούνται, διαπλέκονται, ισορροπούνται και αντιπαλεύουν.

Το πρόβλημα είναι δισυπόστατο. Δεν περιορίζεται στο πώς θα εκλογικεύσουμε τη λειτουργικότητα της σύγχρονης ρύθμισης που καθορίζει τη σχέση εκπαιδευτικών και γονιών, σχολείου και οικογένειας, αλλά στο πώς να δημιουργήσουμε ανθρώπους αυθόρμητους, κυρίαρχους και εξουσιαστές της ύπαρξής τους, αυτόβουλους και ακέραιους.

3. Σχολική εξουσιαστική δόμηση και γονεϊκή στρατηγική

Ένας μεγάλος αριθμός σύγχρονων οργανώσεων σήμερα έχει ως κυρίαρχα στοιχεία του την ισχύ, τον έλεγχο και την εξουσία. Στο επίκεντρο των μετατεχνολογικών κοινωνικών διεργασιών βρίσκεται η ανάγκη για εκπαίδευση.

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού πεδίου είναι τυπική, αφού έχει συσταθεί με τυπική πράξη. Ο σκοπός είναι συγκεκριμένος στα πλαίσια ενός προγραμματισμένου συστήματος, όπου κάθε μέλος έχει έναν προκαθορισμένο ρόλο και ορισμένα καθήκοντα να εκτελεί, τα οποία είναι προσανατολισμένα να εκπληρώσουν τις ανάγκες της οργάνωσης, της εσωτερίκευσης της εξουσίας και της ιεραρχίας και της μετάδοσης της γνώσης (Blau, Scott 1962). Έτσι, μέσα από τη θεσμική μορφή των συλλόγων τους, γονείς και κηδεμόνες, με τη διαπίστευση νομικών ρυθμίσεων, όπως ο Ν.1566/85 άρθρο 51 & 53 ή ο Ν.2621/98, συμμετέχουν στην τυπική οργάνωση της σχολικής μονάδας.

Στα πλαίσια όμως μίας οργάνωσης, εκτός από την τυπική δομή, εμφανίζονται και σχέσεις άτυπες, που είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Κάθε οργάνωση έχει την άτυπη δομή της, ορισμένους κανόνες και οδηγίες που τηρούνται. Δεν είναι αναγκαίο αυτοί οι κανόνες να είναι γραπτοί, αλλά πρέπει να είναι κοινά αποδεκτοί απ' όλους όσοι μετέχουν σε αυτήν. Το σύνολο αυτών των κανόνων δεν

καθορίζονται από τη διεύθυνση, οριοθετούν όμως και αυτοί ρόλους και θέσεις στην οργάνωση (Ρούσσης 1984:89). Εδώ η επίδραση των γονεϊκών στρατηγικών μέσα από μια εξατομικευμένη μεθοδολογικά προσέγγιση είναι σημαντική, ακόμα και αν δεχθούμε ότι έχει προβλεφθεί από την οργάνωση, αφού έχει ενσωματωθεί στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτές ακριβώς οι συσσωματώσεις αποτελούν ζωτική λειτουργία κάθε μηχανισμού. (Τερλεξής 1996,1999, Queiroiz 2000). Έτσι, γονείς, μαθητές και εκπαιδευτικοί συμμετέχουν καθημερινά σε άτυπες και τυπικές συμβολαιακές πράξεις με εξουσιαστικό περιεχόμενο, που από τη μία μεριά νομιμοποιούν τη λειτουργία της οργάνωσης, και από την άλλη εξασφαλίζουν τα ανάλογα οφέλη για τους συμβαλλομένους.

Βέβαια, είναι δεδομένο πως στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και σε αντίθεση με άλλα εκπαιδευτικά συστήματα, ο βαθμός στον οποίο ο λόγος της αγοράς, διαμέσου της εκπαιδευτικής στρατηγικής των γονέων, μπορεί να διεισδύσει στην πρακτική που το κράτος έχει σχεδιάσει, δεν είναι δυνατό να είναι ισχυρός, εξαιτίας του ευρύτατου χαρακτήρα της δημόσιας, κρατικά ελεγχόμενης εκπαίδευσης στη χώρα μας. Παρόλα αυτά οι γονείς, αποδίδοντας συγκεκριμένο νόημα και σημασία στη δράση τους στο σχολικό πεδίο, επηρεάζουν άμεσα την οροθέτηση της σχολικής τάξης, καθιστώντας τη διαδικασία δυναμική. Έτσι η σχολική τάξη δεν είναι απλώς μια ομάδα μαθητών που βρίσκονται σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο κατοχής γνώσεων, αλλά το αποτέλεσμα των θέσεων δόμησης και λειτουργίας στρατηγικών στοιχείων που συνθέτουν την οργάνωση, αυτού που αφαιρετικά ονομάζουμε σχολείο (Σολομών 1992:10).

Έτσι, ο νεοδιόριστος εκπαιδευτικός αναμένει μέσα από τα κανονιστικά κείμενα, αλλά και από τις διαδικασίες "προσδοκίας ρόλου", την ύπαρξη ενός ήδη παγιωμένου κανονιστικού πλαισίου ένταξης στη βάση των κοινωνικών σχέσεων στο σχολείο.

Κριτήριο των επιλογών του και κοινός παρονομαστής κάθε μαθησιακής αναζήτησης στα πλαίσια του σύγχρονου παιδαγωγικού πλαισίου είναι η ανάλυση, η εκτίμηση και ο ορθολογισμός. Η επισημονική επανάσταση συνετέλεσε στην επαγγελματική εξειδίκευση. Έτσι, η μάθηση είναι ταυτόχρονα και υιοθέτηση της ιεραρχικής κουλτούρας που θα εξασφαλίσει την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα. Η συγκεντρωτική και μονοδιάστατη ουσία της ιεραρχικής λογικής δεν μπορεί να προτείνει εναλλαγές και συχνά επιβάλλει τον τρόπο της 'μίας' επιλογής.

Οι εκπαιδευμένοι ειδικοί (κατ' αναλογική αντιστοιχία με τους

προνομιακά μορφωμένους) αναπαράγουν τη γνώση, ενώ οι γονείς ως μη ειδικοί, είτε συναινούν, είτε διαφωνούν, θα ενεργήσουν γνωρίζοντας πως συμμετέχουν σε μία ιεραρχία όπου γνώμονας και κριτήριό της είναι κυρίως η γνώση, χωρίς αυτοί να συμμετέχουν στην ομάδα αυτών 'που γνωρίζουν'. Η διάκριση αυτή αντανακλά μία πραγματικότητα., Ο Karl Marx στο έργο του *Η Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου* (1978), θα δώσει την εικόνα της γραφειοκρατίας ως μία ιεραρχία γνώσης, συγχρονιζόμενος με τη Βεμπεριανή θέαση της γραφειοκρατίας ως κυριαρχίας της γνώσης.

Ακόμα όμως κι αν δε συμμετέχουν οι γονείς στο σκληρό πυρήνα των αποφάσεων, στην ελίτ της γνώσης, εντούτοις είναι δυνατό να παίξουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής, αφού διαθέτουν (τυπικά και άτυπα) τις άμεσες προσβάσεις στα πρακτικά σχέδια (Fagen 1977:39). Η συναίνεση και η αποδοχή του ελέγχου θα εξαρτηθεί από αυτή την ισορροπία του ίδιου του δρώντος υποκειμένου. Ο εκπαιδευτικός επιχειρεί να επιβάλλει (για την οργάνωση και όχι για τον ίδιο) συγκεκριμένους τρόπους συλλογικής ή ατομικής συνδιαλλαγής. Ως 'πυλωρός' επιτρέπει να διακινηθούν τα μηνύματα που εμπεριέχουν αυτό που πιστεύει ότι είναι ανεκτό, επιθυμητό ή αποδεκτό από την οργάνωση στην οποία εντάσσεται. (Queiroiz 2000: 82).

Η κατηγορία του 'δασκάλου', προσδιορίζεται σε συσχετισμό με τους αποδέκτες του, κυρίως τους μαθητές, αλλά και τους γονείς. Συγκεκριμένα οι εκπαιδευτικοί ως ομάδα εξειδικευμένων μελών, δρουν στο συμβολικό επίπεδο, στο κέντρο του πολιτιστικού γίνεσθαι, αφού διαχέουν και διαδίδουν την επίσημη γνώση και κουλτούρα. Η επιβίωση όμως της κοινής μήτρας "του οικονομικού και κοινωνικού ορθολογισμού" της εκπαιδευτικής διαδικασίας και του κοινωνικού γίνεσθαι, επιτρέπει στον εκπαιδευτικό να 'ενδυθεί' τους κώδικες και τα εξουσιαστικά σύμβολα της εξουσίας, κάνοντας το 'γονιό' να νιώθει δέος. Από την πλευρά των γονιών, η ικανότητα κατανόησης του κώδικα και του πολιτισμικού πλαισίου ορίζεται από την πολιτισμική καταγωγή στα πλαίσια κανόνων που η οργάνωση έχει θέσει πριν το υποκείμενο. Η πρακτική αυτή είναι άκρως αναμενόμενη από το υποκείμενο, αφού το κανονιστικό πλαίσιο είναι θεμελιακό για τη σχολική και την κοινωνική οργάνωση (Queiroiz 2000:156).

Οι γονείς δεν πρέπει να θεωρούνται ως ένα ενιαίο σύνολο με ομοιόμορφα συμφέροντα. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η καταγωγή και το οικονομικό, πολιτιστικό περιβάλλον από το οποίο προέρχο-

νται (Μυλωνάς, 1997). Από την άλλη μεριά βέβαια, δεν παύουν να συναρθρώνονται με κοινά χαρακτηριστικά, όπως συμβαίνει και με ένα πλήθος από κοινωνικές ομάδες με ομοειδείς λειτουργίες, αλλά και εσωτερικούς ανταγωνισμούς και αντιθέσεις. (Καστοριάδης 1979: 110-111). Άλλωστε, οι διευθυντικές σχολικές λειτουργίες, αφορούν εξίσου τόσο τα ανώτερα εκπαιδευτικά στελέχη, όσο και τους υπόλοιπους εμπλεκόμενους, ακόμα και τους μαθητές, αφού η διευθυντική λειτουργία, γράφει ο Ralph Miliband, δεν αλλοτριώνει μόνο αυτούς που την ασκούν, αλλά κυρίως εκείνους στο όνομα των οποίων ασκείται (Μίλιμπαντ 1985:32-42).

Έτσι οι γονείς ανάλογα με τη δυνατότητά τους κατανόησης του κώδικα, συμμετέχουν (θετικά ή αρνητικά) στη διαδικασία απόκτησης εκ μέρους του μαθητή της 'ικανότητας' να αποκωδικοποιούν την τυπική γνώση, αλλά και την άρρητη μορφή των γνώσεων που ο μαθητής αποκτά, παίζοντας το παιχνίδι του θεσμού. Έτσι αναπτύσσονται ομάδες με κοινό ιδεολογικό πλαίσιο και στόχους ως προς την κοινωνική τους ανέλιξη και τους σκοπούς της αποτελεσματικότητας. Αυτές οι ομάδες, όπως είναι αυτονόητο, μπορούν ακόμα και να συγκρουστούν μεταξύ τους. Στα πλαίσια αυτά, τα μέλη της οργάνωσης έχουν και προσωπικές σχέσεις, που διέπονται από το πολιτιστικό πλαίσιο καθενός, αφού οπωσδήποτε ο πολιτιστικός κώδικας διευκολύνει ή δυσχεραίνει σχέσεις και πρακτικές που διαμορφώνονται και οι οποίες ανάλογα διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν το έργο της γραφειοκρατικής οργάνωσης. Συνεπώς, η στρατηγική που καταστρώνει κάθε γονιός είναι ανάλογη της θέσης της οικογένειας, ουσιαστικά δηλαδή διαφοροποιείται ανάλογα με το habitus (Bourdieu 1964, 1987, Katsillis, Rubinson 1990).

Έτσι, οι γονείς οι οποίοι προέρχονται από τη μεσαία τάξη τείνουν να έχουν υψηλές προσδοκίες για τα παιδιά τους (Μυλωνάς 1999). Οι προσδοκίες αυτές είναι αίτιο και αποτέλεσμα μιας παιδείας που διαμορφώνει ένα υποκείμενο-ελεύθερο, ικανό δηλαδή να αντιμετωπίσει τις καταστάσεις, να διεκδικήσει τη θέση του στην αγορά εργασίας, που μπορεί να ηγηθεί ή να συνεργαστεί και να συνάψει συνεργασίες και που δε δυσκολεύεται να λειτουργεί σε ένα πολυεσιακό εξουσιαστικό πλαίσιο.

Στα ισχυρά βοηθήματα, τη συμμετοχική υποστήριξη του παιδιού και σε μια ουσιαστική δέσμευση προς τη διεκδίκηση των ευκαιριών συνοψίζονται η δράση και οι προσδοκίες των γονιών της μεσαίας τάξης. Οι γονείς αυτοί καθορίζουν μια 'εκπαιδευτική σταθερά' της απαραίτητης γνώσης και τη διεκδικούν, τόσο από τον

κρατικό θεσμό, όσο και από την ιδιωτική προσφορά υπηρεσιών, με κριτήριο τη σχεδιαζόμενη μελλοντική σταδιοδρομία των παιδιών τους. (Bernstein 1989,1990). Φαίνεται να επικοινωνούν με το σχολείο και συγκριτικά να το επιδιώκουν συχνότερα, αν και μερικοί το αποφεύγουν λόγω έλλειψης χρόνου (οι περισσότεροι κάνουν εργασία καριέρας). Αντίθετα οι γονείς που προέρχονται από τα εργατικά στρώματα δε φαίνεται να συμμετέχουν το ίδιο ποσοτικά και ποιοτικά στην εκπαιδευτική διαδικασία, ενώ όταν το κάνουν, δεν επιλέγουν θεματικές που να άπτονται της μάθησης και των γνωστικών αντικειμένων. Τις περισσότερες φορές αντιδρούν παρά επιλέγουν να προγραμματίσουν (Crozier 1997), έχοντας μειωμένη αυτοπεποίθηση σε θέματα που άπτονται της γνώσης. Προτιμούν την 'πειθαρχία' και την απόκρυψη συνειδητά ή ασυνειδητά της αδυναμίας ή του προβλήματος. Έτσι συχνά το πρόβλημα κατά τους γονείς αυτούς δεν είναι ότι πρέπει να βοηθηθεί το παιδί από το σχολείο, αλλά ότι δε διαβάζει και η επίλυση του προβλήματος πρέπει να γίνει στα όρια του σπιτιού.

Ερευνητές θα παρατηρήσουν πως οι πιο ενεργοί, θετικοί και κατάλληλα προετοιμασμένοι ως προς τη συμβολή τους ήταν οι γονείς και ειδικότερα ο πατέρας από τη μεσαία τάξη. Αντίθετα συγκριτικά λιγότεροι πατεράδες της εργατικής τάξης εμπλέκονταν ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία που αφορούσε τα τέκνα τους. (Crozier 1997). Όπως εξάγει από τα δεδομένα του ο Κουτσούλης (1998), "οι γονείς με χειρωνακτικά επαγγέλματα μεταχειρίζονται τα παιδιά τους με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που ισχύει στο χώρο της εργασίας τους". Στην εργατική τάξη το σύστημα ελέγχου στηρίζεται στη γονική αυθεντία η οποία τιμωρεί την αποτυχία που κατά κύριο λόγο οφείλεται στην ατομική 'ανικανότητα' ή την απειθαρχία του παιδιού. Υπακοή και συμμόρφωση είναι η συνταγή της επιτυχίας. Κάθε απόκλιση επιφέρει την αποτυχία. Αντίθετα τα μεσαία στρώματα επιθυμούν την καλλιέργεια της ατομικότητας, ενισχύοντας τις τάσεις πρωτοβουλίας του παιδιού και υιοθετώντας ανοιχτά συστήματα κανόνων (Κουφάκη-Πρέπη 1997:122, Bernstein 1986, 1989, 1990, 1996, Bourdieu-Passeron 1964, 1977, Μυλωνάς 1999, Katsillis, Rubinson 1990).

Έτσι οι γονείς δεν ενδιαφέρονται τόσο για την πορεία του εκπαιδευτικού θεσμού, όσο κυρίως για την πορεία και την καλλιέργεια του δικού τους παιδιού. Ειδικά οι γονείς της εργατικής τάξης επεμβαίνουν, όταν το θέμα είναι η πειθαρχία και αφορά συγκεκριμένα το δικό τους παιδί. Αυτή, τελικά, η εσκεμμένη ιδιω-

τευση εξηγείται από τις γενικότερες κοινωνικές τάσεις και διαχύσεις αξιών (Τσουκαλάς 1991).

Τελικά, η αναγκαιότητα του διαχειριστικού Λόγου οδηγεί διδάσκοντες και γονείς σε έναν "πνευματικό συμβιβασμό". Στα όρια αυτού του συμβιβασμού η γνώση και η εκπαίδευση 'μετριούνται' στα πλαίσια των γονεϊκών στρατηγικών με βάση τη δυνατότητα του 'μαθητή' να καταλάβει ανάλογη θέση στην αγορά εργασίας, ικανοποιώντας τις ανάγκες της αγοράς, όσο και τις οικογενειακές στρατηγικές. Αυτή η αξιολόγηση μοιάζει κυρίαρχη των επιμέρους λογικών, αφού όπως γράφει ο Κ. Τσουκαλάς "ό,τι δεν μετριέται δεν μπορεί να εκλογικευτεί ως συντελεστής της παραγωγής και συνεπώς δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι οδηγεί στη δημιουργία πλούτου. 'Εκτός οικονομίας' θα παρατηρήσει, σημαίνει εκτός νομικής ρύθμισης" (Τσουκαλάς 1991:104, 146).

Το σχολείο αντιλαμβάνεται και μεταχειρίζεται το κοινό του (δασκάλους, μαθητές, γονείς) ως ομοιόμορφο και ομοιογενές. Αυτή η ομοιομορφοποίηση σε πολιτιστικό επίπεδο, σημαίνει ότι η κουλτούρα, στην παραγωγή της οποίας το εκπαιδευτικό σύστημα συμβάλλει καθοριστικά, θα χάσει κάθε κριτική διάσταση. Στην νέα εποχή, ο έλεγχος και η μέτρηση της αποδοτικότητας δεν περιορίζεται στα όρια του εργοστασίου, αλλά απλώνεται σε όλο τον κοινωνικό χώρο (Σολομών, Κουζέλης 1994).

4. Η κοινωνία της αγοράς και οι γονεϊκές στρατηγικές

Καθώς η αγορά είναι καλορυθμισμένη με σαφείς ρόλους και έντονους ανταγωνισμούς ανάμεσα σε προκαθορισμένες ομάδες, το αγαθό της εκπαίδευσης υπόκειται στους ίδιους άγραφους νόμους, που η κοινωνία της αγοράς επιβάλλει. Η εξάρτηση από την οικονομία είναι έντονη. Αναλυτές στο χώρο της αγοράς, πιστεύουν πως η δράση προκαθορίζεται από το συμφέρον. Στην περίπτωση του εκπαιδευτικού αγαθού είναι σημαντικό να παρατηρηθεί πως η έννοια και η εμβέλεια του συμφέροντος δεν περιορίζεται στο περιορισμένο διάστημα της εμπορικής ανταλλαγής, αλλά επεκτείνεται στο σύνολο της ζωής —ιδιωτικής και δημόσιας— του ατόμου. Θεωρητικά στον κοινωνικό χώρο το άτομο μπορεί μόνο αυτό και κατά τον καλύτερο τρόπο, να προσδιορίσει τα συμφέροντά του. Τα άτομα γνωρίζουν, είναι έτοιμα να "πληρώσουν" για να

αποκτήσουν ό,τι θέλουν, δρουν ως ξεχωριστά υποκείμενα, ελεύθερα και έχουν πρόσβαση παντού.

Η διάχυση και η πρόσβαση στην απόκτηση της αναγκαίας εκπαίδευσης, κάνει φανερό, πως το οργανωτικό μοντέλο της αγοράς αγγίζει και αναφέρεται σε πολύ περισσότερες πτυχές της κοινωνικής ζωής και δεν περιορίζεται στην οικονομία. Η προσομοίωση της καθημερινότητας με τον οικονομικό τρόπο ζωής είναι φανερή. Τα μέλη μίας κοινωνίας χωρίζονται κάθε στιγμή σε αυτούς που ζητούν και σε αυτούς που προσφέρουν. Κατά τους οικονομολόγους τα πάντα είναι μία "ελεύθερη αγορά". Οι ρόλοι αυτοί δεν είναι παγιωμένοι, αλλά τα άτομα εναλλάσσονται στα πλαίσια τους. Κατά την εξίσωση αυτή το βέβαιο είναι πως τα δρώντα υποκείμενα ξέρουν τι ζητούν⁶.

Στην πραγματικότητα όμως πόσο ελεύθερη είναι η πρόσβαση στην αγορά; Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Πολλές φορές ισχυρά συμφέροντα την απαγορεύουν. Συχνά κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να πάρουν μέτρα κατά της ανισότητας και του αποκλεισμού κοινωνικών ομάδων, με σκοπό να προστατέψουν και την ελεύθερη διακίνηση των εκπαιδευτικών αγαθών. Ιδιαίτερο βάρος έχουν οι επιχειρούμενες ρυθμίσεις στο θέμα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, αφού η πρόσβαση όλων στα εκπαιδευτικά αγαθά είναι ιδιαίτερα σημαντική, όχι μόνο για το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, αλλά και για την ίδια την κοινωνική συνοχή και ειρήνη.

Σε αυτή τη σύλληψη της σύνδεσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας με την κοινωνία της αγοράς, ο κοινωνιολόγος της εκπαίδευσης δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί για το βαθμό εκπαιδευτικής και κοινωνικής ανισότητας και τις διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής και να χρησιμοποιήσει άμεσα στην ανάλυσή του τα μεθοδολογικά εργαλεία της τάξης, του φύλου αλλά και της φυλής.

Η απόκτηση μορφωτικού κεφαλαίου ως στόχου αλλά και ως κριτηρίου απόδοσης των οικογενειακών στρατηγικών, αποτελεί για ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους ουσιαστική επιλογή της ελληνικής οικογένειας. Η εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο και η απόκτηση πτυχίου αποτελούν 'διαπιστευτήριο' για την επαγγελματική και συνεπώς την κοινωνική θέση. Αυτή η πεποίθηση αποτελεί και την ισχυρότατη ρυθμιστική αρχή των γονεϊκών στρατηγικών, η επιτυχία των οποίων επιβεβαιώνει τη συνολική αποτελεσματικότητα και συνεπώς την επιτυχία στη σχέση κοινωνίας και εκπαίδευσης (Κουφάκη-Πρέπη 1997:118, 129, Κ. Τσουκαλάς 1977).

Συγκρίνοντας τα στατιστικά στοιχεία συμμετοχής των νοικοκυριών στην εκπαίδευση, θα παρατηρήσουμε μια συνεχώς αυξανό-

μενη τάση. Έτσι, ενώ το ποσοστό δαπάνης για εκπαίδευση στο σύνολο των αγορών του ελληνικού νοικοκυριού το 1987/88 ήταν 6,8% το 1993/1994 ήταν 7,2%. Η ποιοτική ανάλυση των δαπανών (π.χ. δαπάνες για ιδιωτικά σχολεία, εκμάθηση ξένης γλώσσας, υπολογιστή κ.λπ.) φανερώνουν πτυχές όπως η προσδοκία διατήρησης ή κατάληψης ανώτερης θέσης. Η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση των δαπανών των νοικοκυριών ανά τάξη και ανά φύλο μπορεί να φωτίσει τις ευκαιρίες που δίνονται στα παιδιά, αλλά κυρίως αποτελεί ένα αδιάσειστο τεκμήριο για τη σταθερότητα και τη σημασία των εκπαιδευτικών στρατηγικών στην οικογένεια (Κουφάκη-Πρέπη 1997: 126-128).

Η οικογένεια σήμερα συμμετέχει στον κοινωνικό χώρο κυρίως ως μια καταναλωτική μονάδα. Ενταγμένη στην κοινωνία της αγοράς λειτουργεί και αυτή με τα κριτήρια της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας, όπως αυτά μετασχηματίζονται στην καθημερινότητα των μελών της. Ο προγραμματισμός και η ορθή διαχείριση στην επαφή της με τους θεσμούς αποτελεί την προϋπόθεση της επιτυχίας της (Μουσούρου 1989, Κουφάκη-Πρέπη 1997:121, Τσουκαλάς 1989).

Η κοινωνία της αγοράς ωθεί στην κατανάλωση όχι του αγαθού, αλλά της συμβολικής αξίας του αντικειμένου και της κοινωνικής του λειτουργίας που περιλαμβάνει την ανταλλαγή και συνεπώς τη διάχυση μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων ενός συνόλου σημείων (Bowe, Gerwitz, Ball 1994:65). Έτσι η κατανάλωση δεν είναι απλώς μια υποκειμενική πράξη, αλλά ανοίγει προοπτικές θέασης του καταναλωτή ή των καταναλωτών στα πλαίσια των κοινωνικών διαδικασιών.

Ως μέρος της εκπαιδευτικής κοινότητας, οι γονείς είναι αυτοί που μεταφέρουν τον κοινωνικό λόγο στις σχολικές αίθουσες, λειτουργώντας συχνά με τη λογική της κοινωνίας της αγοράς, την οποία μετασχηματίζουν σε αίτημα προς το εκπαιδευτικό σύστημα. Αρκετές μελέτες αναλύουν τους γονείς ως 'καταναλωτές' στο παιδαγωγικό πλαίσιο, οι οποίοι έχουν την εξουσία να επηρεάζουν τις μαθησιακές και γνωστικές επιλογές και εμπειρίες των παιδιών τους (Crozier 1997). Η επιτυχία ή η αποτυχία των παιδιών, οι ίδιες οι προσδοκίες των μαθητών, θα εξαρτηθούν από τη θέση της οικογένειάς τους (Μυλωνάς 1999α). Οι κοινωνικές, πολιτισμικές, και οικονομικές συνθήκες δεν έχουν μόνο άμεσες επιπτώσεις στη σχολική δράση του παιδιού, αλλά και στον τρόπο και το βαθμό που οι γονείς συμμετέχουν ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία (Ball, Bowe, Gewirtz 1995).

Έτσι οι γονείς φαίνεται να υιοθετούν τους νόμους της αγοράς επιδιώκοντας την αποδοτική ένταξη των τέκνων τους στο οικονομικό γίγνεσθαι και θεωρώντας έτσι την εκπαιδευτική διαδικασία ως αναγκαία για την επιτυχία αυτή. Αυτή ακριβώς η αναγνώριση της ένταξης στο 'βασίλειο της αναγκαιότητας' της εκπαιδευτικής διαδικασίας, επιβάλλει στην εκπαίδευση τόσο τη δύναμη της κοινωνίας της αγοράς, όσο και το χαρακτήρα της γνώσης ως 'παραγόμενου αγαθού'- αναγκαίου εργαλείου για την επαγγελματική σταδιοδρομία (Crozier 1997).

5. Προς ένα κριτικό επαναπροσδιορισμό των γονεϊκών στρατηγικών: η ανακατανομή των εξουσιών

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, επιχειρήσαμε να καταδείξουμε τα οργανωτικά πλαίσια στα οποία υλοποιούνται οι γονεϊκές δράσεις και στρατηγικές, συμμετέχοντας στην διάδραση της εκπαιδευτικής δομής και της υποκειμενικής δράσης. Σκοπός μας ήταν να επαναπροσδιορίσουμε τη σημασία του όρου "ενεργός γονιός", ουσιαστικά επαναπροσδιορίζοντας την εκπαιδευτική δράση των γονέων. Θεωρώντας πως θα ήταν λάθος να ορίσουμε τον ενεργό γονέα, μόνο ως εκείνον, ο οποίος συμμετέχει ενεργά στο σύλλογο γονέων και επωφελεΐται των ελαχίστων δυνατοτήτων που του δίνει η σχετική νομοθεσία, επιχειρήσαμε μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση, για να ορίσουμε τη γονεϊκή δράση σύμφωνα με την κριτική συνείδηση του ρυθμιστικού λόγου και της αξίας, της λειτουργίας και της προσφοράς της εκπαίδευσης, με σκοπό τη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων επιτυχίας του 'μαθητή'. (Crozier 1997). Άλλωστε αυτό ακριβώς είναι και το ζητούμενο για τις δημοκρατικές κοινωνίες και τα εκπαιδευτικά τους συστήματα: οι γονείς να είναι 'κριτικά ενεργοί συνεργάτες', τόσο του δασκάλου όσο και του ίδιου του θεσμού (Τρογνα 1994). Η ίδια η θέση των γονιών και των δασκάλων στην εκπαιδευτική οργάνωση προδίδει τη διαφορετικότητά τους. Σε μια προσπάθεια κατανομής των εξουσιών θα υιοθετούσαμε την άποψη, ότι εκπαιδευτικοί και γονείς είναι το ίδιο εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι, ισχυροί και ανίσχυροι με διαφορετικό τρόπο κάθε εκπαιδευτική στιγμή (Todde, Higgins 1998: 229).

Αναλύοντας τόσο τον γραφειοκρατικό λόγο όσο και το λόγο

της αγοράς, καθώς και την εξουσία στις σχέσεις της οικογένειας και του σχολείου, πιστεύουμε ότι θα πρέπει να αποφύγουμε την εμμονή στο μονοδιάστατο χαρακτήρα της σχέσης γονιών και εκπαίδευσης. Η προσοχή μας δεν θα πρέπει να εστιάζεται σε μια ιεραρχική δομή όπου ο επαγγελματίας εκπαιδευτικός κατέχει την κυρίαρχη θέση, διότι με αυτό τον τρόπο θα προσεγγίζαμε το θέμα μόνο από την πλευρά του εκπαιδευτικού συστήματος (Todde, Higgins 1998:235). Μέσα από τη δική μας καταγραφή και ανάλυση είτε του γραφειοκρατικού λόγου είτε της επίδρασης του λόγου της κοινωνίας της αγοράς στην εκπαίδευση, επιχειρήσαμε να αποδείξουμε πως στη σχέση γονιός-μαθητής-δάσκαλος δεν μπορεί να υπάρξει ισότητα. Η σχέση του γονέα με τον δάσκαλο συχνά χαρακτηρίζεται ως συνεταιρισμός (partnership), χωρίς να υπάρχει ισότητα, όπως συμβαίνει στην κοινωνία. (Τρογνα 1994). Κάθε άλλη σύλληψη υπό αυτό το πρίσμα θα οδηγούσε στην κάλυψη των εξουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των βασικών συντελεστών της σχολικής 'τάξης'.

Η ιδεολογική σύλληψη που έχει στην αφετηρία της είτε τις ρυθμιστικές αρχές ενός ιεραρχημένου από τη γνώση εξουσιαστικού παιδαγωγικού πλαισίου, είτε το λόγο της κοινωνίας της αγοράς, κατευθύνει δράσεις γονέων, οι οποίοι, συμμετέχοντας στους συλλόγους γονέων, βοηθώντας τα παιδιά τους στα σχολικά μαθήματα, παρακολουθώντας τη βαθμολογία τους ή προσφέροντας φροντιστηριακή υποστήριξη, ουσιαστικά δεν κάνουν κάτι διαφορετικό από το να επιδιώκουν να 'επιβλέψουν' τη διαδικασία. Στην προσπάθειά τους για την 'επιτυχία' του παιδιού στο σχολείο οι γονείς υπεραντιδρώντας, αντικαθιστούν το δάσκαλο στο σπίτι ή αναλαμβάνουν το ρόλο του manager, στερώντας από το παιδί την αυτενέργεια και τη δημιουργία. Με συγκεκριμένες επιπτώσεις για την κοινωνικοποιητική διαδικασία, εγκαταλείπουν έτσι ουσιαστικά το ρόλο του γονέα.

Όμως, η σχέση του γονιού και του εκπαιδευτικού με το παιδί είναι διαφορετική. Ο γονιός έχει ένα μεγαλύτερο μερίδιο στην επαφή με το παιδί από ό,τι ο εκπαιδευτικός. Η σχέση του γονιού με το παιδί είναι πολύ πιο άμεση και σταθερή. Το αγαπά και έχει συγκεκριμένες φιλοδοξίες. Έχει δηλαδή σχέση πολύ πιο ουσιαστική από αυτή που το παιδί έχει με το δάσκαλο, ο οποίος θα ασχοληθεί μαζί του τις ώρες που αυτό βρίσκεται στο σχολείο, ίσως μάλιστα και μόνο κάποιες (όχι όλες) από αυτές και για ένα διάστημα ενός ή το πολύ δύο χρόνων. Ο δάσκαλος έχει ουσιαστικά έναν επαγγελματικό ρόλο να παίξει, ο οποίος τυπικά και κοινωνι-

κά νομιμοποιεί τη σχέση με το παιδί μέσα από τη γνώση που κατέχει. Βέβαια ο δάσκαλος έχει να αναπτύξει σχέσεις με τους γονείς τριάντα και περισσότερων μαθητών και μαθητριών ανά τάξη. Ενώ κάθε γονιός έχει συγκεκριμένη άποψη για το τι ζητά από το εκπαιδευτικό ζήτημα, εντούτοις ο δάσκαλος δεν μπορεί να συλλάβει αυτή την προσφορά στη δημιουργία της εκπαιδευτικής κοινότητας.

Οι παραπάνω γονεϊκές δράσεις που στο σύνολό τους συνθέτουν τις συγκεκριμένες γονεϊκές στρατηγικές, σύμφωνα με τις οποίες οι γονείς μπορούν και πρέπει να συμβάλλουν στην ποιοτική αναβάθμιση των σπουδών των μαθητών, από τη μια είναι αποδεκτές από όλους τους εταίρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αφού δίχως τη συμβολή αυτή μένει ανολοκλήρωτος τόσο ο ρόλος των γονιών, 'ως γονιών', όσο και η εκπαιδευτική διαδικασία. Από την άλλη μεριά όμως, είναι φανερός ο δισταγμός της ιεραρχικής οργάνωσης αλλά και των εκπαιδευτικών, οι οποίοι φοβούνται ότι η συμμετοχή των μη ειδικών, των γονέων, θα προκαλέσει ανεπιθύμητες παρεμβάσεις στο έργο τους.

Η πραγματικότητα όμως είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη. Μια διαφορετική θεώρηση που θα ενέτασσε στην ανάλυση όχι μόνο την κρατική δόμηση αλλά και τη δύναμη της αγοράς, ή την κοινωνική δύναμη γονιών με εξουσιαστική θέση στην κοινωνία (lobbies γονέων) μπορεί να αποκαλύψει πολύπλοκες διασυνδέσεις ιεραρχιών που απλώνονται στον κοινωνικό χώρο και επηρεάζουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Τέτοιες πολύπλοκες συλλήψεις μπορούν να αποκαλύψουν τα πραγματικά τεκταινόμενα στον εκπαιδευτικό χώρο. Οι νέες αυτές συλλήψεις της πολυπλοκότητας προκαλούν τις παλιές, αποκαλύπτοντας τις ανισότητες, τις συγκρούσεις, την τάξη αρένα ή/και την τάξη πεδίο, επαναπροσδιορίζοντας τη σχέση αλλά και τις θέσεις των δασκάλων και των γονιών.

Η επιμονή στο 'συνεταιρισμό' δεν επιφέρει τίποτα άλλο από την επικάλυψη των διαφορών και των ανισοτήτων. Η αποκάλυψη των ισορροπιών θα αποκάλυπτε το ανολοκλήρωτο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το ζητούμενο δεν είναι ο προσδιορισμός της συμμετοχής του γονιού και η γονεϊκή στρατηγική αλλά η συνειδητοποίηση της πολυπλοκότητας και της ανακατανομής των δυνάμεων και εξουσιών με τρόπο που να επιτρέπει τη λειτουργική αρμονία στη σχέση δασκάλου και γονιού προς όφελος της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η συνεργασία προϋποθέτει και ευελιξία των εμπλεκόμενων μερών που θα δομήσει μια πιο ισομερή σχέση σχολείου και οικογένειας.

5. Επίλογος

Η προσπάθεια εντοπισμού και ανάλυσης των χαρακτηριστικών δράσης εκπαιδευτικών και γονέων, τα οποία θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικά, δε συνθέτουν μία νομοτελειακή θεώρηση του φαινομένου, όπου ο εξουσιαστικός τρόπος οργάνωσης είναι μελλοντικά αναπόφευκτος. Το ζητούμενο δεν είναι πώς θα εκλογικεύσουμε τη λειτουργικότητα της σύγχρονης σχολικής τάξης, αλλά πώς θα διαφυλάξουμε τα περιθώρια ακεραιότητας και αυθορμητισμού της ατομικής και συλλογικής δράσης. Άλλωστε, σπάνια είμαστε ικανοί να ανιχνεύσουμε και να συλλάβουμε το σύνολο των στρατηγικών και να ελέγξουμε το τελικό αποτέλεσμα.

Συμπερασματικά, στην εκπαιδευτική δομή και στο επίκεντρό της, τη σχολική μονάδα, οι συγκρούσεις και οι ισορροπίες συμφερόντων, παραπέμπουν στις σχέσεις οικογενειακών στρατηγικών και εκπαιδευτικών πρακτικών, όπως αυτές αποκτούν τη θεσμική τους υπόσταση στο εσωτερικό του σύγχρονου εκπαιδευτικού μηχανισμού, όπου ο έλεγχος, η διευθέτηση και η συναίνεση θα διαμορφώσουν την εκάστοτε μορφή σχέσης.

Σημειώσεις

1. Με τους όρους οικογένεια και οικογενειακή ομάδα εννοούμε τα σχήματα τα οποία καλύπτουν τους ρόλους των δύο φύλων στην οργάνωση του κοινού τους ιδιωτικού βίου (Μαράτου 1995).

2. Με τον όρο παιδευτικές στρατηγικές της οικογένειας, εννοούμε τις "βάσει προκαταρτισμένου σχεδίου, συγκεκριμένες και επαναλαμβανόμενες ενέργειες που αποβλέπουν στην επίτευξη σχολικών στόχων" (Μυλωνάς κ.ά. 1999:432).

3. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η ψυχο-παιδαγωγική συζήτηση των θεωρητικών της αυτοπροαγωγής και των θεωρητικών που πρεσβεύουν την ανάπτυξη δεξιοτήτων σχετικά με το ερώτημα, εάν και σε ποιο βαθμό ο εκπαιδευτικός (ή/και ο γονιός) νομιμοποιείται να ενισχύει την αυτοαντίληψη των μαθητών.

4. Όχι μόνο η σημασία αλλά και η ένταση των γονεϊκών στρατηγικών είναι ιδιαίτερα εμφανής. Πρόσφατες ερευνητικές μελέτες θεωρούν ενδεικτικό πως τα πρωταρχικά αιτήματα των γονιών, όταν αναζητούν συμβουλές από τα ιατροπαιδαγωγικά κέντρα, αφορούν στην πορεία του παιδιού στο σχολείο (εφημ Καθημερινή, 5-3-2000, σελ. 31).

5. Το ζήτημα αυτό βρίσκεται από τη δεκαετία του 1960 στα ενδιαφέ-

ροντα των κοινωνικών μελετητών σε παγκόσμιο επίπεδο. Παραθέτουμε εδώ από την ποιοτικά και ποσοτικά σημαντική βιβλιογραφία, ενδεικτικά, μερικά πρόσφατα έργα: Τ. Δουλκέρη, *Η Συμμετοχή της Ελληνίδας στην Οικογένεια, και στην Εργασία*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1986. Τ. Δουλκέρη, *Ισότητα των δύο Φύλων στις Εργασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, "Δομικά χαρακτηριστικά και Παραδοσιακές Λειτουργίες της Αγροτικής Οικογένειας: Εμπειρικές Έρευνες" *Επιθεώρηση Ε.Κ.Κ.Ε.*, 66, 1987. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, *Η Οικογένεια στην Αθήνα, Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1995. Λ. Μουσουρού, *Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας*, Αθήνα, Gutenberg, 1989. Μ. Χλέτσος, "Οι Γυναίκες στην Αγορά Εργασίας", *Επιθεώρηση Ε.Κ.Κ.Ε.*, 68, 1988, σελ. 89-120. Δεληγιάννη-Κουϊμπζή Β., Ζώγου-Καραστεργίου, *Εκπαίδευση και Φύλο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1994. Κασιμάτη Κ., *Επιλογή επαγγέλματος: πραγματικότητα ή μύθος*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1989.

6. Η οικονομική αυτή σκέψη είναι θεμελιωμένη στη σκέψη του Adam Smith, όπως αυτή διατυπώνεται στο κλασσικό έργο του *Ο Πλούτος των Εθνών* με το οποίο θεμελιώνεται η φιλελεύθερη οικονομική σκέψη. (Adam Smith, *The Wealth of Nations*, I-III, Harmondsworth, Penguin, 1974).

Βιβλιογραφία

- Αριές Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αθήνα, Γλάρος, 1990.
- Bailey D., Winton P., Rousse L., Turnbull A., "Family goals in infant intervention. Analysis and issues", *Journal of Special Education*, 14, (1), 1990, σελ.15-26.
- Ball S., Bowe, R., Gewirtz S., *Sociological Review*, 43, 1995, σελ. 52-78.
- Barret M., McIntosh M., *Αντικοινωνική οικογένεια*, Αθήνα, Κάλβος, 1987.
- Berger E.H., "Parent involvement: yesterday and today", *The Elementary School Journal*, 91, (3), 1991, σελ. 209-219.
- Bernstein B., "On the classification and framing of educational knowledge", στο *Knowledge and Control*, έκδ. του M.F.D. Young, London, Collier-Macmillan, 1971.
- Bernstein B., "On pedagogic discourse", στο J. G. Richardson (ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*, London, Greenwood Press, 1986.
- Bernstein B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μτφρ. Ι. Σολομών, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1989.

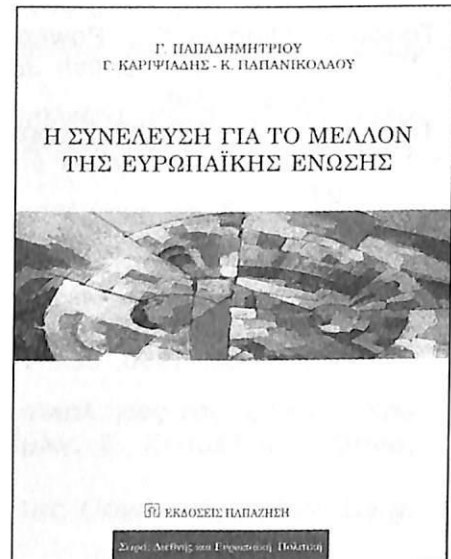
- Bernstein B., "On the classification and framing of educational knowledge" στο Ι. Σολομών (επιμ., μπηρ., εισαγ.), *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1989.
- Bernstein B., *Class, Code and control: the structuring of pedagogic discourse*, London, Routledge, 1990.
- Bernstein B., *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research, Critique*, London, Taylor & Francis, 1996.
- Beetham D., *Bureaucracy*, London, Open University Press, 1987.
- Blau P., Scott R., *Formal Organizations*, San Francisco, Chandler, 1962.
- Bourdieu P., Passeron J.C., *La reproduction. Elements pour une theorie du systeme d' enseignement*, Paris, Ed. De Minuit, 1964.
- Bourdieu P., Passeron J.C., *Les heritiers: Les etudiants et la culture* Paris, Ed. De Minuit, 1964.
- Bourdieu, P., Passeron, J.C., *Reproduction in education and culture*, London, Sage, 1977.
- Bourdieu P., *Choses dites*, Paris, Ed. De Minuit, 1987.
- Bourdieu P., "Μερικές ιδιότητες των πεδίων", *Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών*, 80, 1991, σελ. 3-10.
- Bowe R., Gerwitz S., Ball J. St., "Capture by the discourse? Issues and concerns in researching 'parental Choice'", *British Journal of Education*, 15, 1994, σελ. 63-78.
- Buckingham D., *After the death of childhood*, London, Polity Press, 2000.
- Γεωργίου Στ., "Γονεϊκή συμπεριφορά και σχολική επίδοση", *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 23, 1996, σελ. 131-154.
- Crozier G., "Empowering the powerful: a discussion of the relation of government policies and consumerism with social class factors and the impact of this upon parent interventions in their children's schooling", *British journal of Education*, 18, (2), 1997, σελ. 187-200.
- Crozier M., *The Bureaucratic Phenomenon*, Chicago, University of Chicago Press, 1963.
- Dahl R., *Modern political analysis*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1963.
- David et al., *Parents, Gender and Education Reform*, Oxford, Polity Press, 1993.
- David M., Edwards R., Huges M., Ribbens J., *Mothers and education inside out?* London, Macmillan, 1993.

- Horkheimer M., From E., Marcuze H., *Αυθεντία και οικογένεια*, Αθήνα, Νήσος, 1996.
- Ένγκελς Φρ. *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966.
- Esland G., *Towards a Sociology of Work*, Edimburg, Holmes McDougall, 1975.
- Fagen R., *Πολιτική και Επικοινωνία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.
- Foucault M., *Surveiller et punir*, Gallimard, 1974.
- Foucault M., *Histoire de la sexualite*, Gallimard, 1976.
- Foucault M., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, Αθήνα, Ύψιλον, 1991.
- Foucault M., *Η Τάξη του Λόγου*, Αθήνα, Ηριδανος, χ.χ.
- Καθημερινή (εφημ.) «Γονιός -δάσκαλος: το μεγάλο λάθος», 5-3-2000, σελ. 31.
- Καστοριάδης Κ., *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος, Προλεταριάτο και Οργάνωση*, Αθήνα, Αμφορέας, 1978.
- Καστοριάδης Κ., *Γραφειοκρατική Κοινωνία*, Αθήνα, Αμφορέας, 1979.
- Καστοριάδης Κ., *Το Επαναστατικό Πρόβλημα Σήμερα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984.
- Katsillis J., Rubinson R., "Cultural capital, student achievement and educational reproduction: the case of Greece", *American Sociological Review*, 55, (2), 1990, σελ. 270-279.
- Κουτσούλης Μ., "Φιλοδοξίες των μαθητών και σχολική επίδοση: Εμπειρικά δεδομένα και διαπιστώσεις στα Λύκεια της Κύπρου", *Νέα Παιδεία*, 79, 1996, σελ.25-39.
- Κουτσούλης Μ., "Προσδιορισμός των μηχανισμών παρέμβασης του οικογενειακού περιβάλλοντος στην επίδοση των μαθητών", *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 28,1998, σελ.84-99.
- Κουφάκη-Πρέπη Ε., "Οικογένεια, Παιδί και Εκπαιδευτικές αξίες", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 96-97, 1997, σελ. 119-129.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., *Η οικογένεια στην Αθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1995.
- Λυστάρ Φ., *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, Αθήνα, Γνώση, 1988.
- Μιλμπάντ Ρ., "Το Κεφαλαιοκρατικό Κράτος στον Νίκο Πουλαντζά", στο Ν. Πουλαντζάς, Ρ. Μίλμπαντ, Ζ.Π. Φάου, *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, σ. 32-42.
- Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του Γάμου*, μφρ. Λ. Μ. Μουσούρου, Αθήνα, Gutenberg, 1987.
- Μυλωνάς Θ., "Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και οι κοινωνικές του ε-ξαρτήσεις: το παράδειγμα της επιβολής των εισιτηρίων ε-

- Ξετάσεων στο ελληνικό σχολείο από τους ελληνοδιδάσκαλους", *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, 10, 1989, σελ. 5-38.
- Μυλωνάς Θ., "Η πολυπρισματική εικόνα του δασκάλου και οι συνδικαλιστικοί αγώνες", *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Παν. Θεσσαλονίκης, <http://www.virtualschool.gr>, 1997.
- Μυλωνάς Θ., *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg, 1998.
- Μυλωνάς Θ. και ερευνητική ομάδα, "Παιδευτικές στρατηγικές και πρακτικές οικογενειών διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών" στο Κωνσταντίνου Χ., Πλειός Γ., *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999(α).
- Μυλωνάς Θ., *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Αθήνα, Gutenberg, 1999.
- Ναυρίδης Κλ., "Η κρίση εξουσίας στη σύγχρονη οικογένεια", *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β' 1979, σελ. 94.
- Νόβα-Καλτσούνη Χ., *Κοινωνικοποίηση-Η γέννηση του κοινωνικού*, Αθήνα, Gutenberg, 1988.
- Marconi J., *Shock marketing: Advertising, Influence and Family Values*, Bonus Books, 1997.
- Ξωχέλλης Π.Δ., *Παιδαγωγική του Σχολείου: θέματα κοινωνιολογίας του σχολείου και γενικής διδακτικής*, Θεσσαλονίκη, Α/φοί Κυριακίδη, 1986.
- Παπάζογλου Μ., *Σχέσεις σχολείου-οικογένειας: τα δικαιώματα εκπαιδευτικών, γονέων, μαθητών*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.
- Parsons T., Bales R., *Family structure and interaction process*, Glencoe, Free Press, 1955.
- Πυργιωτάκης Ι., *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1996.
- Queiroz J. M., *Το σχολείο και οι Κοινωνιολογίες του*, μτφρ. Ι. Χριστοδούλου, Γ. Σταμέλου, πρλγ. Γ. Σταμέλου, Αθήνα, Gutenberg, 2000.
- Ρούσσης Γ., *Εισαγωγή στη Θεωρία της Οργάνωσης*, Gutenberg, 1984.
- Seiter E., *Sold separately: Children and Parents in Consumer Culture*, Rutgers Univ. Press, 1993.
- Σολομών Ι., *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.
- Σολομών Ι., Κουζέλης Γ. (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Ε.Μ.Ε.Α., 1994.

- Stafford, L., Bayer C. L., *Interaction between parents and children*, Newbury Park, Sage, 1993.
- Τάσιος Θ.Π., "Περιπολίες γονέων" εφ. Το Βήμα, 13/2/2000, σελ. β14.
- Τερλεξής Π., *Ο Γραφειοκρατικός Νόμος: η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987.
- Τερλεξής Π., "Το Εγγελιανό Κράτος και η Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 7, 1992, σελ. 57-111.
- Τερλεξής Π., *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
- Τερλεξής Π., *Max Weber*, Αθήνα, Παπαζήσης, τόμοι 3, 1999.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.
- Τσουκαλάς Κ., *Κράτος Κοινωνία, Εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
- Τσουκαλάς Κ., *Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα, στη Σύγχρονη Πολιτεία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
- Todde.S., Higgins St., "Powerlessness in Professional and Parent Partnerships" *British Journal of Education*, 19, (2), 1998, σελ. 227-236.
- Troyna B., "Blind faith? Empowerment and educational research", *International Studies in Sociology of Education*, 4, σελ. 3-24.
- Φλουρής Γ., *Αυτοαντίληψη, σχολική επίδοση και επίδραση γονέων*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1989.
- Ψάλτη Α., Γαβριηλίδου Μ., "Συνεργασία γονιών-Σχολείου: πραγματικότητα ή ουτοπία για την Ελλάδα;" *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 85/86, 1996, σελ. 71-75/57-60.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Η χρήση Η/Υ στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας

Θεόδωρος Ιωσηφίδης*

Περίληψη

Το άρθρο στοχεύει σε μια εισαγωγική παρουσίαση ορισμένων παραμέτρων της αυξανόμενης χρήσης προγραμμάτων και λογισμικού ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, με έμφαση σε δεδομένα με τη μορφή κειμένου (ατομικές συνεντεύξεις, σημειώσεις έρευνας πεδίου, κείμενα από έρευνα με focus groups κτλ). Το άρθρο εστιάζει σε μερικές από τις πιο σημαντικές φιλοσοφικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές διαμάχες που προκάλεσε και συνεχίζει να προκαλεί η επέκταση της χρήσης ειδικού λογισμικού επεξεργασίας και ανάλυσης δεδομένων ποιοτικού χαρακτήρα και στη συνέχεια προχωρά στην παρουσίαση μερικών από τις πιο βασικές κοινές δυνατότητες και αρχές λειτουργίας των προγραμμάτων αυτών.

1. Εισαγωγή

Η ανάπτυξη της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η εφαρμογή πολλών και νέων μεθοδολογιών άντλησης ποιοτικής κοινωνικής γνώσης και δεδομένων, η επέκταση της εφαρμογής πολυμεθοδολογικών ερευνητικών προγραμμάτων και προσεγγίσεων, καθώς και η ραγδαία αύξηση του όγκου, της πολλαπλότητας και της πολυπλοκότητας του ποιοτικού υλικού, οδήγησαν στην ανάπτυξη γενικών ή περισσότερο εξειδικευμένων

* Λέκτορας Μεθοδολογίας των Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

προγραμμάτων Η/Υ και λογισμικών πακέτων για την επεξεργασία και την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων (Computer Assisted Qualitative Data Analysis CAQDAS).

Ο βασικός στόχος του άρθρου αυτού είναι μια εισαγωγική παρουσίαση ορισμένων κρίσιμων διαστάσεων της χρήσης ειδικών λογισμικών πακέτων επεξεργασίας και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων κοινωνικής έρευνας. Δεν αναφερόμαστε σε κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα από τα πολλά που υπάρχουν και χρησιμοποιούνται (NUDIST, Ethnograph, Atlas.ti, WINMAX κτλ.), ούτε φυσικά καλύπτονται όλες οι διαστάσεις της χρήσης και του ρόλου τους στην ανάλυση. Μετά από μια συνοπτική αναφορά για τη φύση των ποιοτικών δεδομένων και της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας γενικότερα, δίδεται έμφαση σε ορισμένες από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές διαμάχες σχετικά με τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ανάλυση ποιοτικών δεδομένων. Στη συνέχεια παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο μερικές από τις κεντρικότερες (και στις περισσότερες περιπτώσεις, κοινές) αρχές, λειτουργίες και δυνατότητες των υπολογιστικών προγραμμάτων ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων, με έμφαση στα δεδομένα υπό μορφή κειμένου.

2. Η Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα και τα Ποιοτικά Δεδομένα

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα και οι ποιοτικές μεθοδολογίες γενικότερα, αποτελούν σχηματικά, ένα από τα δύο μεγάλα μεθοδολογικά παραδείγματα και ερευνητικά εργαλεία στις κοινωνικές επιστήμες. Τα βασικά ζητήματα που σχετίζονται με την ποιοτική μεθοδολογία (όπως και με κάθε μεθοδολογία), είναι η ερευνητική και μεθοδολογική προσέγγιση, το ερευνητικό πρόβλημα, η θεωρητική αφετηρία του ερευνητή και τα συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία άντλησης γνώσης από το ερευνητικό πεδίο (Λάζος 1998, Κυριαζή 1999).

Οι ποιοτικές μέθοδοι εφαρμόζονται σε ερευνητικά εγχειρήματα και προσεγγίσεις που έχουν ως βασικό στόχο τη διερεύνηση ποιότητων και πιο συγκεκριμένα κοινωνικών ποιτήτων. Με άλλα λόγια έχουν στόχο την αποκάλυψη σχέσεων ή συσχετίσεων ανάμεσα σε κοινωνικά υποκείμενα και κοινωνικές ομάδες, την περιγραφή, ανάλυση και κατανόηση κοινωνικών διαδικασιών, τη διατύπω-

ση ή αναδιατύπωση υποθέσεων και θεωρητικών θέσεων για το κοινωνικό γίγνεσθαι και τη διακρίβωση κοινωνικών σχέσεων, θέσεων και ρόλων. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην περιγραφή, ανάλυση, ερμηνεία και κατανόηση κοινωνικών φαινομένων, καταστάσεων και ομάδων, απαντώντας κυρίως στα ερωτήματα «πώς» και «γιατί» (Λάζος 1998, Ιωσηφίδης 2001).

Η εφαρμογή ποιοτικών μεθοδολογιών εξαρτάται από τη φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τις συγκεκριμένες επιλογές του ερευνητή. Πολλά ερευνητικά ερωτήματα και προσεγγίσεις αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα, ομάδες και καταστάσεις για τα οποία ο βασικός στόχος είναι η διερεύνηση και η ανάλυση της δομής και λειτουργίας τους, καθώς και των κοινωνικών σχέσεων (αίτια, συσχετίσεις, συνέπειες) που τα χαρακτηρίζουν και όχι η απλή αναγωγή τους σε μετρήσιμες ποσότητες (Τάτσης 1997). Επίσης ανάλογα με την οπτική του εκάστοτε ερευνητή, έμφαση μπορεί να δίδεται στα ποιοτικά, μη μετρήσιμα χαρακτηριστικά κάποιου κοινωνικού φαινομένου με στόχο την εξήγηση, την ερμηνεία, την κατανόηση, την ανάπτυξη ή την επιβεβαίωση μιας θεωρίας ή την αποκάλυψη αιτιακών σχέσεων (Johnston κ.α. 2001).

Η θεωρητική αφετηρία και το υπόβαθρο της ποιοτικής μεθοδολογίας παίζουν βασικό ρόλο στον ερευνητικό σχεδιασμό, στην επιλογή των ερευνητικών και μεθοδολογικών εργαλείων, στη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και γενικότερα στη σύνδεση θεωρίας και πράξης. Ακόμη και ερευνητές που έχουν ασαφές θεωρητικό υπόβαθρο και βασικό στόχο την ανάπτυξη πρωτογενούς θεωρίας μέσα από την επαφή με το ερευνητικό πεδίο, είναι μέλη της συνολικής κοινωνίας και ειδικότερων κοινωνικών συνόλων και χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένη ιδεολογία, αξίες, πεποιθήσεις και πιστεύω, που αναπόφευκτα επηρεάζουν τις ερευνητικές τους επιλογές και πρακτικές. Οι ερμηνευτικές, φαινομενολογικές, μεταμοντέρνες ή κριτικές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι αυτές που κυριαρχούν στην εφαρμογή της ποιοτικής μεθοδολογίας, αν και αυτό δεν είναι απόλυτο. Ερευνητές με θετικιστικό και μεταθετικιστικό θεωρητικό υπόβαθρο αναλαμβάνουν και φέρνουν σε πέρας έρευνα με σημαντική ή κυρίαρχη την ποιοτική διάσταση (Craib 1998, Ιωσηφίδης 2001).

Τα βασικότερα μεθοδολογικά εργαλεία άντλησης γνώσης από το ερευνητικό πεδίο, στα πλαίσια μιας ποιοτικής έρευνας είναι η συμμετοχική παρατήρηση, η συνέντευξη έρευνας, η βιογραφική ανάλυση, η ιστορική συγκριτική μέθοδος, η ανάλυση περιεχομένου, οι μελέτες περίπτωσης, η έρευνα με τη βοήθεια ομάδων (σε

αυτή την κατηγορία εντάσσονται και τα focus groups) και άλλες (Κυριαζή 1999, Ιωσηφίδης 2001). Η χρήση των μεθοδολογιών αυτών είναι δυνατόν να γίνεται μεμονωμένα ή και σε συνδυασμό, και εξαρτάται κάθε φορά από το είδος και τη φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνώμενου πληθυσμού. Η ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας στη σημερινή εποχή, τόσο μεθοδολογικά όσο και σε εφαρμογές, μπορεί να χαρακτηριστεί εντυπωσιακή και σχετίζεται με μια σειρά από κοινωνικές επιστήμες, όπως η κοινωνική και η πολιτισμική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ανθρωπογεωγραφία και άλλες.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει μεθοδολογία έρευνας στην «καθαρή» της μορφή. Τα ποιοτικά δεδομένα, στις περισσότερες των περιπτώσεων είτε είναι δυνατόν να ποσοτικοποιηθούν έστω και για περιγραφικούς λόγους, είτε να συμπληρωθούν και να ενισχυθούν με ποσοτικά στοιχεία. Επίσης είναι αδύνατον να φανταστούμε ολοκληρωμένες ποσοτικού χαρακτήρα εμπειρικές έρευνες οι οποίες δεν περιέχουν θεωρητικό υπόβαθρο, αξιολογικές κρίσεις ή ερμηνευτικές τοποθετήσεις και αιτιολογήσεις (Eyles 1986). Το γεγονός αυτό αντανάκλαται στην ανάπτυξη πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων στα πλαίσια των οποίων συσχετίζονται και συνδυάζονται με διάφορους τρόπους οι ποσοτικές και οι ποιοτικές μέθοδοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι οποίες κερδίζουν συνεχώς έδαφος στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα, είτε η μια μέθοδος συμπληρώνει την άλλη, είτε οι διαφορετικές μεθοδολογίες εφαρμόζονται στη διερεύνηση διαφορετικών χαρακτηριστικών του ίδιου φαινομένου, είτε εφαρμόζονται για την ανάλυση κοινών χαρακτηριστικών, διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων (McKendrick 1995).

3. Επιστημολογικές και Μεθοδολογικές Διαμάχες για τη Χρήση Η/Υ στην Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων

Η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων κοινωνικής έρευνας σχεδόν κάθε μορφής (κειμένου, ακουστικής, οπτικής μορφής κτλ) (Computer-Assisted Qualitative Data Analysis CAQDAS), είναι μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη. Ο καταλύτης για την ανάπτυξη ειδικών προγραμμάτων α-

νάλυσης ποιοτικών δεδομένων ήταν η εμφάνιση και η ανάπτυξη των προγραμμάτων επεξεργασίας κειμένου με τη βοήθεια των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της δυνατότητας αποθήκευσης, παρεμβάσεων και επεξεργασίας. Οι αρχικές προσπάθειες ανάπτυξης ειδικού λογισμικού για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων ξεκίνησε μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Το ενδιαφέρον για τα προγράμματα αυτά και οι εφαρμογές τους αυξήθηκαν τάχιστα όχι μόνο στο χώρο της ακαδημαϊκής έρευνας αλλά και σε αυτόν της εφαρμοσμένης έρευνας και ιδιαίτερα στους τομείς της έρευνας αγοράς και του μάρκετινγκ. Μερικοί από τους βασικότερους παράγοντες της επέκτασης της χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ποιοτική κοινωνική έρευνα είναι οι ακόλουθοι (McKendrick 1995, Κυριαζή 1998):

- Οι τεράστιες δυνατότητες της σύγχρονης πληροφορικής τεχνολογίας και οι συνεχείς και ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις τόσο στη γενική πληροφορική τεχνολογία όσο και σε ειδικές εφαρμογές στην ανάλυση ποιοτικών δεδομένων.
- Ο αυξανόμενος όγκος των ποιοτικών δεδομένων όλων των μορφών και οι μεγάλες δυσκολίες επεξεργασίας και ανάλυσής τους με τον παραδοσιακό τρόπο. Η ίδια η ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνικής έρευνας απαιτεί τη συλλογή πολύ μεγαλύτερου όγκου δεδομένων από ό,τι στο παρελθόν. Επιπλέον η αύξηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας, των υπό έρευνα θεμάτων και αντικειμένων και η συνεχής επέκταση της εμβέλειας της κοινωνικής έρευνας, οδήγησαν στη συσσώρευση δεδομένων και ευρημάτων, πολλές φορές υπερβολικού όγκου.
- Οι υπερβολικά χρονοβόρες διαδικασίες ανάλυσης και επεξεργασίας του ποιοτικού υλικού με τον παραδοσιακό τρόπο, η ταχύτητα και η ανάλυση μεγάλου όγκου υλικού σε σχετικά περιορισμένο χρόνο, οδήγησαν στην αυξανόμενη χρήση Η/Υ στην ποιοτική κοινωνική έρευνα.
- Οι σημαντικές και συνεχώς εξελισσόμενες εξειδικευμένες δυνατότητες ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων κοινωνικής έρευνας με τη βοήθεια των υπολογιστών.
- Η συχνή ετερογένεια των ποιοτικών δεδομένων εντός της ίδιας ερευνητικής προσπάθειας κάνει πολύ ευκολότερη, ταχύτερη και αποτελεσματικότερη την επεξεργασία και ανάλυσή τους με τη βοήθεια λογισμικού που έχει τη δυνατότητα ταυτόχρονης ανάλυσης ετερογενούς υλικού.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι αν και το λογισμικό ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων αποτελεί στην ουσία μια «τεχνική» προσαρμοσμένη στις ανάγκες επεξεργασίας των δεδομένων που συλλέγονται με τη βοήθεια διάφορων ποιοτικών μεθόδων κοινωνικής έρευνας, παρουσιάζει φιλοσοφικές και εννοιολογικές αναλογίες με το λογισμικό ανάλυσης ποσοτικών δεδομένων (κωδικοποίηση δεδομένων, κατηγοριοποίηση στοιχείων και ευρημάτων, έλεγχος θεωριών και υποθέσεων, απιακές ή άλλες συσχετίσεις που αναδεικνύονται από τα δεδομένα κτλ).

Η επέκταση της χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδικών λογισμικών πακέτων για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων κοινωνικής έρευνας, προκάλεσε μια σειρά από συζητήσεις, διαμάχες και ενστάσεις φιλοσοφικού, θεωρητικού και μεθοδολογικού χαρακτήρα. Το κοινό σημείο όλων αυτών των συζητήσεων και ενστάσεων οι οποίες συνεχίζονται, αφορά στο μεθοδολογικό κόστος (ή μάλλον στο ισοζύγιο μεταξύ κόστους και οφέλους) της χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, καθώς και στις συνέπειες αυτού του κόστους στην ποιοτική έρευνα, στα ερευνητικά ευρήματα και στην κοινωνική θεωρία. Οι βασικότερες από αυτές τις ενστάσεις είναι οι παρακάτω (Kelle 1997, Marshall 1999, Ford κ.α. 2000):

- Από πολλούς ποιοτικούς κοινωνικούς επιστήμονες γίνεται μια σύνδεση του αυξανόμενου ρυθμού χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ποιοτική κοινωνική έρευνα και ανάλυση με το επιστημολογικό ρεύμα του θετικισμού. Υποστηρίζεται δηλαδή, ότι παρατηρείται μια έμμεση στροφή στο θετικισμό ακόμη και στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, μέσω διαδικασιών των λογισμικών πακέτων ποιοτικής ανάλυσης, οι οποίες δίδουν την αίσθηση (ή ακόμη χειρότερα την βεβαιότητα) της «αντικειμενικής» και «γενικεύσιμης» ανάλυσης. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής. Πρώτον, η σχέση μεταξύ επιστημολογικών ρευμάτων και επιλογών μεθόδου και τεχνικής έρευνας δεν είναι απόλυτη και μονοσήμαντη. Ένας κοινωνικός επιστήμονας που χρησιμοποιεί συνήθως ποσοτικές μεθόδους δεν είναι απαραίτητα και θετικιστής αλλά κάλλιστα μπορεί να είναι κριτικός επιστήμονας, επηρεασμένος από τον κριτικό ρεαλισμό κτλ. Το να είναι κάποιος θετικιστής (ή και οτιδήποτε άλλο) σημαίνει ότι έχει έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης για την κοινωνική πραγματικότητα, ο οποίος ξεπερνά στενές μεθοδολογικές επιλογές. Δεύτερον, η απόδοση «κύρους» (με τα θετικιστικά κρι-

τήρια) σε μια ερευνητική προσπάθεια μέσω της χρήσης Η/Υ φανερώνει μια συνολική ερευνητική και κατ' επέκταση θεωρητική και μεθοδολογική αδυναμία, η οποία δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αποδοθεί στην τεχνική της ανάλυσης.

- Εκφράζεται συχνά ο φόβος και η ανησυχία ότι η αυξανόμενη χρήση των υπολογιστών στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, τείνει να δημιουργήσει μια νέα «ορθοδοξία» με σημαντικές θεωρητικές συνέπειες. Η νέα αυτή «ορθοδοξία» είναι δυνατόν να εκφραστεί και να εκδηλωθεί με ποικίλους τρόπους: Πρώτον, οι συγκεκριμένες δυνατότητες και λειτουργίες των λογισμικών πακέτων ποιοτικής ανάλυσης είναι δυνατόν να «καθοδηγούν» τον ερευνητή σε συγκεκριμένους δρόμους, αφήνοντας άλλους ανεκμετάλλετους μόνο και μόνο επειδή δεν συμπεριλαμβάνονται (ως δυνατότητες και ως επιλογές) στο συγκεκριμένο λογισμικό πρόγραμμα. Δεύτερον, πολλές φορές οι ερευνητές παρασύρονται από την «τεχνική της ανάλυσης» παραμελώντας την ουσία της, δηλαδή το θεωρητικό και ερμηνευτικό της περιεχόμενο. Τρίτον, πολλά προγράμματα δίνουν την εντύπωση ότι είναι κάτι παραπάνω από εργαλεία ταξινόμησης ποιοτικών δεδομένων και εξοικονόμησης χρόνου. Π.χ. τα προγράμματα δεν «κατασκευάζουν θεωρία» (ο ερευνητής και μόνο αυτός το κάνει), αλλά υποβοηθούν στην ταξινόμηση και αλληλοσύνδεση του υλικού με οργανωμένο και γρήγορο τρόπο έτσι ώστε να γίνεται «ευκολότερη» η παραγωγή νέων ερμηνειών και θεωρητικών θέσεων. Συνολικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρόλο που πολλοί από τους παραπάνω κινδύνους είναι υπαρκτοί, αυτοί δεν θα πρέπει να αποδίδονται τόσο στην ίδια τη χρήση των υπολογιστών στην ποιοτική έρευνα αλλά περισσότερο στο πλαίσιο και στις προϋποθέσεις της χρήσης αυτής καθώς και στο συγκεκριμένο ρόλο που έχει αυτή η χρήση σε κάθε συγκεκριμένη έρευνα.
- Μια άλλη ένσταση που προβάλλεται συχνά, αφορά στην υποτιθέμενη σύνδεση της ποιοτικής ανάλυσης με τη βοήθεια υπολογιστών με τη θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory). Η σύνδεση αυτή ωστόσο δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά. Αντίθετα, και παρά το γεγονός ότι αρκετά προγράμματα αναπτύχθηκαν εμπνεόμενα από συγκεκριμένες θεωρητικές παραδόσεις (πχ. το Ethnograph από τη φαινομενολογική και εθνογραφική παράδοση, το MAX και στη συνέχεια το WINMAX από τη Βεμπεριανή παράδοση των «ιδεατών τύπων» κτλ), αυτά είναι «ανοιχτά συστήματα» κωδικοποίησης και ανάκτησης ποιοτικών δεδομένων

(code and retrieve) προσαρμοζόμενα σχεδόν σε κάθε θεωρητικό και επιστημολογικό ρεύμα, άποψη και στάση.

- Ο ρόλος της ορολογίας που έχει επικρατήσει και χρησιμοποιείται στην ποιοτική ανάλυση με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών είναι συχνά αρνητικός, διότι επιτείνει τη σύγχυση για τις πραγματικές δυνατότητες των λογισμικών πακέτων και το ρόλο τους στην κοινωνική έρευνα και δημιουργεί παρεξηγήσεις. Π.χ. η χρήση όρων, όπως «κατασκευή θεωρίας» (theory building), «έλεγχος υποθέσεων» (hypothesis testing) ή ακόμη και ο όρος «ανάλυση ποιοτικών δεδομένων» (αντί του ορθότερου αρχειοθέτησης και διαχείρισης δεδομένων data administration and archiving), δημιουργεί συγχύσεις για τον πραγματικό ρόλο του ερευνητή και για τις δυνατότητες των προγραμμάτων.

Συμπερασματικά θα πρέπει να πούμε ότι όλες οι παραπάνω ενστάσεις και αντιρρήσεις δεν είναι δίχως ουσία και θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από τους ποιοτικούς κοινωνικούς επιστήμονες που χρησιμοποιούν υπολογιστικές τεχνικές για την επεξεργασία του υλικού τους. Κατά τη γνώμη μας, η συνειδητή και κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, χρήση υπολογιστικών τεχνικών στην ποιοτική έρευνα, προσφέρει στον κοινωνικό επιστήμονα και ερευνητή ένα ισχυρότατο και με διευρυμένες δυνατότητες εργαλείο ταχύτερης και αποτελεσματικότερης οργάνωσης, διαχείρισης, αποθήκευσης, κωδικοποίησης και ανάκτησης μεγάλου όγκου ποιοτικών δεδομένων. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την αποφυγή των «παγίδων» που είναι δυνατόν να κρύβει η χρήση λογισμικού ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων είναι η γνώση των επιστημολογικών και μεθοδολογικών διαφωνιών γύρω από αυτά, η «κριτική» τους χρησιμοποίηση και εφαρμογή, ο αποτελεσματικός έλεγχος της ουσίας των ποιοτικών δεδομένων, ο λεπτομερής ερευνητικός σχεδιασμός και η συνεχής αντίσταση στη «γοητεία της τεχνολογίας» (δηλαδή στην αντίληψη σύμφωνα με την οποία η ποιοτική κοινωνική έρευνα και η ανάλυση των δεδομένων που προκύπτουν από αυτή αποκτά πρόσθετα εχέγγυα επιστημονικότητας, εγκυρότητας και αξιοπιστίας λόγω της χρήσης ειδικού λογισμικού).

4. Βασικές Αρχές και Λειτουργίες των Λογισμικών Πακέτων Ανάλυσης Ποιοτικών Δεδομένων

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε σε ορισμένες από τις βασικότερες κοινές δυνατότητες και λειτουργίες επεξεργασίας και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων με τη βοήθεια ειδικών προγραμμάτων στον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ανάλυση ποιοτικού υλικού που έχει τη μορφή κειμένου. Το υλικό αυτής της μορφής που είναι πολύ συνηθισμένο στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, μπορεί να προέρχεται από μια σειρά από ερευνητικές πηγές και μεθόδους: π.χ. σημειώσεις του ερευνητή από παρατήρηση ή από συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις, υλικό σε μορφή κειμένου από την αλληλεπίδραση των συμμετεχόντων σε ένα focus group, σειρά κειμένων ή τμημάτων κειμένων με σκοπό την ανάλυση περιεχομένου κτλ. Ορισμένες από τις βασικότερες αρχές, δυνατότητες και λειτουργίες των προγραμμάτων αυτών είναι οι ακόλουθες (Barry 1998, Ford κ.α. 2000, Marshal 1999, www.quarc.de/body_overview.html , <http://sophia.smith.edu>):

- Εισαγωγή και Αποθήκευση Δεδομένων (Data Entry and Storage)
- Κωδικοποίηση (Coding)
- Δυνατότητες Υπενθύμισης και Υπομνηματοποίησης (Memoing and Annotation)
- Σύνδεση Δεδομένων (Data Linking)
- Αναζήτηση και Ανάκτηση (Search and Retrieval)
- Οπτική Παρουσίαση (Visualisation)
- Ποσοτικοποίηση (Quantification)
- Ομαδική Ανάλυση (Team Analysis and Work)
- Κατασκευή Θεωρίας και Έλεγχος Υπόθεσης (Theory Building and Hypothesis Testing)

Εισαγωγή και Αποθήκευση Δεδομένων (Data Entry and Storage)

Η πρώτη ανάγκη που καθίσταται επιτακτική για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων με τη βοήθεια λογισμικού, είναι αυτή της εισαγωγής και στη συνέχεια της αποθήκευσης των δεδομένων αυτών (οποιασδήποτε μορφής) μέσα στο πρόγραμμα. Όσον αφορά στην εισαγωγή δεδομένων, τα προγράμματα διαφέρουν μεταξύ τους στο ότι άλλα από αυτά επιτρέπουν την απευθείας πληκτρο-

λόγηση και σύνταξη κειμένων εντός του προγράμματος, ενώ άλλα επιτρέπουν την εισαγωγή κειμένων στο πρόγραμμα τα οποία έχουν συνταχθεί εκτός του προγράμματος. Η πιο ευέλικτη μορφή εξασφαλίζεται στα προγράμματα που επιτρέπουν ταυτόχρονα και τους δυο τρόπους εισαγωγής δεδομένων. Αυτό συμβαίνει διότι πολλές φορές ο ερευνητής λαμβάνει ποιοτικό υλικό με τη μορφή κειμένων από πολλές πηγές π.χ. από τους βοηθούς έρευνας, και η δυνατότητα εισαγωγής εξωτερικών κειμένων στο πρόγραμμα (αυτούσια ή με κάποιες μετατροπές στο format τους) παρέχει μεγάλες διευκολύνσεις από άποψη κόπου και χρόνου.

Όπως και στην εισαγωγή των δεδομένων, τα διάφορα προγράμματα διαφέρουν μεταξύ τους και όσον αφορά στην αποθήκευσή τους. Άλλα από αυτά αποθηκεύουν τα δεδομένα σε εσωτερικά αρχεία (internal files) και άλλα και σε εξωτερικά αρχεία (external files). Στην περίπτωση των εξωτερικών αρχείων, κάθε φορά που αρχίζει η ανάλυση των δεδομένων με τη βοήθεια του υπολογιστή, απαιτείται η «επανεισαγωγή» των δεδομένων και των αρχείων στο πρόγραμμα. Η διαδικασία αυτή, αν και φαίνεται επίπονη, στην ουσία είναι εξαιρετικά απλή και επιπρόσθετα αυξάνει την ασφάλεια των δεδομένων και της ανάλυσης συνολικότερα.

Αρκετά προγράμματα αποθηκεύουν τα ποιοτικά δεδομένα σε καταλόγους (indexes), οι οποίοι συντάσσονται ανάλογα με διάφορα κριτήρια (ιεραρχικά ή μη) από τον χειριστή. Ο κατάλογος αρχείων και δεδομένων, εκτός του ότι οργανώνει καλύτερα τα στοιχεία, βοηθά και σε άλλες λειτουργίες και δυνατότητες π.χ. σε γρηγορότερες αναζητήσεις (searches) όλων των τύπων.

Κωδικοποίηση (Coding)

Η κωδικοποίηση των δεδομένων στην ποιοτική κοινωνική έρευνα αποτελεί μια βασική λειτουργία της ανάλυσης, είτε χρησιμοποιείται ο ηλεκτρονικός υπολογιστής είτε χρησιμοποιούνται παραδοσιακότερες και πιο συμβατικές τεχνικές. Γενικά και αρκετά σχηματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κωδικοποίηση είναι η απόδοση ειδικής σημασίας ή νοήματος σε διαφορετικά τμήματα του ποιοτικού υλικού και, αν μιλάμε για κείμενο, σε διαφορετικά τμήματα των κειμένων που απαρτίζουν το ποιοτικό ερευνητικό υλικό. Π.χ. σε μια έρευνα για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που δημιουργεί η ανεργία, μπορεί να μας ενδιαφέρει η αιτιολόγηση της ανεργίας από τους ίδιους τους ανέργους λόγω προσωπικής (και όχι κοινωνικής) αποτυχίας και ανικανότητας. Τα τμήματα του ποιο-

τικού υλικού (π.χ. συνεντεύξεις σε βάθος με μακροχρόνια άνεργους) που δείχνουν ότι οι άνεργοι αποδίδουν την κατάστασή τους σε προσωπική αποτυχία, κωδικοποιούνται με ενιαίο τρόπο κάτω από έναν τίτλο της επιλογής του ερευνητή. Ο τίτλος αυτός είναι ένας κωδικός (code). Η κωδικοποίηση του ποιοτικού υλικού (όπως και κάθε είδους δεδομένων ποσοτικών ή ποιοτικών) είναι η βάση για την παραπέρα ανάλυση, την κατηγοριοποίηση, την κατασκευή εννοιών, τον έλεγχο ή την κατασκευή θεωρητικών θέσεων και σχημάτων, την ερμηνεία και την κατανόηση των υπό έρευνα ομάδων και φαινομένων.

Για να αναδειχθεί η σημασία της διαδικασίας της κωδικοποίησης για την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων κοινωνικής έρευνας, παρουσιάζουμε συνοπτικά μια πραγματική περίπτωση ανάπτυξης ενός ολοκληρωμένου συστήματος κωδικοποίησης (coding system) ποιοτικών δεδομένων με τη μορφή συνεντεύξεων (Weston κ.α. 2001). Η συγκεκριμένη αυτή έρευνα, που ήταν συλλογικού χαρακτήρα (teamwork), αφορούσε στη διερεύνηση των πρακτικών ανάδρασης (reflection) πεπειραμένων καθηγητών πανεπιστημίου για τη βελτίωση της ποιότητας της διδασκαλίας τους. Τα βασικότερα στοιχεία της πορείας για την ανάπτυξη ενός συνεκτικού συστήματος κωδικοποίησης είναι νομίζουμε τα παρακάτω:

- Η εξαντλητική διερεύνηση των θεωρητικών προϋποθέσεων και των εννοιολογικών πλαισίων που επηρεάζουν το σύστημα της κωδικοποίησης
- Η διαλεκτική πορεία της ανάπτυξης των κατηγοριών της κωδικοποίησης ξεχωριστά από διάφορα μέλη της ερευνητικής ομάδας ή ατομικά και η συνεχής συλλογική ανάδραση και τροποποίηση του συστήματος.
- Ο καθορισμός σαφούς μονάδας ανάλυσης (unit of analysis) η οποία είναι απαραίτητη για την κωδικοποίηση του ποιοτικού υλικού. Στη συγκεκριμένη έρευνα η μονάδα ανάλυσης ήταν η «στιγμή-επεισόδιο ανάδρασης» (episode of reflection).
- Οι προσπάθειες και οι στρατηγικές των ερευνητών για ενίσχυση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας του συστήματος κωδικοποίησης των ποιοτικών τους δεδομένων.

Θεωρούμε ότι σε τέτοιου είδους ερευνητικές προσπάθειες, η χρήση λογισμικού ανάλυσης και επεξεργασίας ποιοτικών δεδομένων είναι δυνατόν να βοηθήσει πολλαπλά τους ερευνητές, κυρίως για τους εξής λόγους:

- Ο συλλογικός χαρακτήρας όλο και περισσότερων ερευνητικών εγχειρημάτων και οι αυξημένες ανάγκες οργάνωσης, συντονισμού και συνεχούς αλληλεπίδρασης μεταξύ των μελών της ομάδας, μπορούν να ικανοποιηθούν με τη χρήση λογισμικού που παρέχει δυνατότητες συλλογικής δουλειάς στον ίδιο χώρο ή και από απόσταση.
- Οι αυξημένες απαιτήσεις κωδικοποίησης, συνεχών τροποποιήσεων και επανακωδικοποίησης των ποιοτικών δεδομένων όχι μόνο πριν, αλλά και κατά τη διάρκεια της ανάλυσης και της επεξεργασίας τους, μπορούν να ικανοποιηθούν από τη χρήση λογισμικού το οποίο χαρακτηρίζεται από σημαντικές δυνατότητες οργάνωσης του υλικού και λεπτομερούς παρακολούθησης και εποπτείας όλης της διαδικασίας κωδικοποίησης και ανάλυσης.

Όλα τα προγράμματα ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων προσφέρουν δυνατότητες και λειτουργίες κωδικοποίησης. Η κωδικοποίηση (αν μιλούμε για κείμενα) γίνεται με την τμηματοποίηση του κειμένου κατά την κρίση του χειριστή και την απόδοση σε κάθε ή σε κάποια από αυτά τα τμήματα, διαφορετικών κωδικών. Η απόδοση αυτή αποθηκεύεται στο σύστημα και επανεμφανίζεται με διάφορες μορφές, όταν ζητηθεί από τον χειριστή. Σε ένα τμήμα του κειμένου μπορούν να αποδοθούν παραπάνω από ένας κωδικοί. Πολλά συστήματα προσφέρουν τη δυνατότητα ιεραρχικής ή πολυεπίπεδης κωδικοποίησης (hierarchical or multi-level coding). Ιεραρχική κωδικοποίηση σημαίνει κατάταξη των κωδικών σε μια τέτοια σειρά, ώστε ο ένας να αποτελεί συνέχεια ή να προκύπτει από τον άλλον. Επίσης μπορεί να σημαίνει την κατάταξή τους σε σειρά σπουδαιότητας ή σε ένα σχήμα συνόλου υποσυνόλου. Η δυνατότητα του συστήματος να σχηματίζει ιεραρχικές κωδικοποιήσεις (και να τις παρουσιάζει με τη μορφή γραφημάτων όποτε αυτό ζητηθεί) είναι αρκετά σημαντική, διότι με αυτόν τον τρόπο οργανώνεται καλύτερα το υλικό αλλά και διευκολύνεται η κατανόηση και η ερμηνεία του. Τα προηγούμενα δεν σημαίνουν ότι τα προγράμματα δεν προσφέρουν και δυνατότητες για μη ιεραρχική κωδικοποίηση ή αλλιώς για «ελεύθερη κωδικοποίηση» (free coding). Σε πολλές περιπτώσεις, η μη ιεραρχική κωδικοποίηση είναι εξίσου χρήσιμη και απαραίτητη με την ιεραρχική, λειτουργώντας συμπληρωματικά η μία με την άλλη.

Πολύ σημαντικές δυνατότητες των προγραμμάτων σε σχέση με την κωδικοποίηση είναι επίσης και η δυνατότητα αλλαγής, μετατροπής ή πλήρους απάλειψης των κωδικών, η δυνατότητα ανα-

λυτικού ορισμού του κωδικού και της σημασίας του, η δυνατότητα αναλυτικής παρουσίασης των κωδικών, των κωδικοποιημένων τμημάτων και στοιχείων από τα κείμενα από τα οποία προέρχονται, η δυνατότητα παρουσίασης των κωδικών με τη μορφή γραφημάτων ή «δέντρων» (coding trees) και γενικότερα η ευελιξία κωδικοποίησης, αναθεώρησης και επανακωδικοποίησης.

Δυνατότητες Σχολιασμού και Υπομνηματοποίησης (Memoing and Annotation)

Οι δυνατότητες αυτές αναφέρονται στην κατασκευή αναλυτικών ή λιγότερο αναλυτικών ή επιγραμματικών υπομνημάτων / σχολίων για τμήματα του ποιοτικού υλικού, στα οποία καταγράφονται σκέψεις, ερμηνείες, υπογραμμίζονται χρήσιμες διαστάσεις, γίνονται διασυνδέσεις με άλλα δεδομένα κτλ. Η υπομνηματοποίηση με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, θα μπορούσαμε σχηματικά να πούμε, ότι αντικαθιστά τη σημείωση σχολίων στο περιθώριο κειμένων που γίνονται με το χέρι. Τα περισσότερα προγράμματα προσφέρουν τη δυνατότητα αναλυτικού σχολιασμού, από την άποψη του χώρου. Επίσης σημαντική είναι και η δυνατότητα συνεχούς εμφάνισης (ή εμφάνισης όταν ζητηθεί) των σχολιασμένων τμημάτων στην επιφάνεια εργασίας του προγράμματος και της εμφάνισης των ίδιων των σχολίων / υπομνημάτων (Amankwa 2000). Η υπομνηματοποίηση παίζει επίσης κεντρικό ρόλο και στη διαδικασία κωδικοποίησης του ποιοτικού υλικού, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα αναλυτικού ορισμού των κωδικών, του σκοπού, της χρησιμότητάς τους και της εννοιολογικής και ερμηνευτικής τους προοπτικής. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ανάλυσης ογκώδους ποιοτικού υλικού, η υπομνηματοποίηση βοηθά στη συνεχή επισήμανση και σχολιασμό με οργανωμένο τρόπο των δεδομένων και στη συνέχεια στην ανάλυση, ερμηνεία και θεωρητική επεξεργασία.

Σύνδεση Δεδομένων (Data Linking)

Η σύνδεση δεδομένων μεταξύ τους ή η σύνδεση αποτελεσμάτων άλλων λειτουργιών των προγραμμάτων ποιοτικής ανάλυσης, είναι από τις σημαντικότερες δυνατότητές τους, αν και ο βαθμός, η ευκολία και η πολυπλοκότητα των συνδέσεων διαφέρουν ανάλογα με το λογισμικό πακέτο που κάθε φορά χρησιμοποιείται. Όταν μιλούμε για σύνδεση δεδομένων, εννοούμε τη (με διάφορους τρόπους) σύνδεση διαφορετικών τμημάτων της βάσης των

ποιοτικών δεδομένων. Π.χ. της σύνδεσης τμημάτων κειμένων μεταξύ τους, κωδικών μεταξύ τους, κωδικών και σχολίων, υπομνημάτων και κωδικών κτλ.

Όταν το λογισμικό πακέτο είναι ευέλικτο και δίνει τη δυνατότητα πραγματικών συνδέσεων και όχι απλών αναφορών, τότε είναι πιο χρήσιμο για την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων και λειτουργικότερο. Οι συνδέσεις μεταξύ των δεδομένων, ιδιαίτερα αν γίνονται (λόγω δυνατότητας του προγράμματος) σχετικά απλά και γρήγορα, προσφέρουν μεγάλα οφέλη στην κατηγοριοποίηση και ανάλυση του συνολικού ποιοτικού υλικού. Οι τρόποι σύνδεσης ποικίλουν και εξαρτώνται από το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, τα ερευνητικά ερωτήματα και τις επιλογές του ερευνητή ή της ερευνητικής ομάδας.

Αν θέλαμε να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα, μπορούμε να πούμε ότι η σύνδεση διαφορετικών τμημάτων κειμένου (πχ. από ατομικές συνεντεύξεις σε βάθος), θα μπορούσε να γίνει με όρους ομοιότητας (ίδιες ή παρόμοιες επισημάνσεις, γνώμες, ερμηνείες, στάσεις), με όρους διαφοράς (διαφορετικές επισημάνσεις, γνώμες, ερμηνείες, στάσεις), πλήρους αντίθεσης (εντελώς αντίθετες επισημάνσεις, γνώμες, ερμηνείες, στάσεις) ή –ακόμη πληρέστερα– με όλους τους παραπάνω τρόπους ταυτόχρονα.

Αναζήτηση και Ανάκτηση (Search and Retrieval)

Οι δυνατότητες αναζήτησης των προγραμμάτων ποιοτικής ανάλυσης μοιάζουν με αυτές των διαφόρων πυλών του διαδικτύου (Internet) και επιτρέπουν την αναζήτηση εντός του ποιοτικού υλικού που συνδέεται στο λογισμικό πακέτο, λέξεων, φράσεων ή μεγαλύτερων τμημάτων. Οι δυνατότητες αναζήτησης που προσφέρουν τα προγράμματα αυτά εκτείνονται από απλές αναζητήσεις μέχρι συνθετικές αναζητήσεις, αναζητήσεις συνωνύμων λέξεων, αναζητήσεις παραγώγων λέξεων, προερχόμενα από μια κοινή ρίζα κτλ. Οι δυνατότητες αναζήτησης αναμιγνύονται και με τις δυνατότητες κωδικοποίησης. Εξαιρετικά χρήσιμες είναι οι αναζητήσεις κωδικοποιήσεων και ιδιαίτερα τμημάτων των κειμένων του ποιοτικού υλικού τα οποία έχουν κωδικοποιηθεί πολλαπλά. Γενικότερα, η γρήγορη αναζήτηση λέξεων ή φράσεων κλειδιών και η οργανωμένη παρουσίαση των αποτελεσμάτων βοηθά στην πληρέστερη αποσαφήνιση κρίσιμων διαστάσεων του ποιοτικού υλικού από εννοιολογικής και ερμηνευτικής –κυρίως– πλευράς.

Άμεσα συνδεόμενες με τις δυνατότητες αναζήτησης είναι και

οι δυνατότητες ανάκτησης δεδομένων, δηλαδή επανεμφάνισης αποθηκευμένων δεδομένων (ολόκληρων κειμένων, τμημάτων κτλ), όταν αυτό ζητηθεί, με όλα τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης επεξεργασίας τους. Η γρήγορη και με απλές διαδικασίες ανάκτηση δεδομένων και διαδικασιών, καθώς και ο σαφής και πλήρης τρόπος παρουσίασης τους, είναι μια από τις κρισιμότερες λειτουργίες των υπολογιστικών προγραμμάτων για την ανάλυση ποιοτικού υλικού.

Μερικές από τις βασικότερες λειτουργίες ανάκτησης είναι οι παρακάτω:

- Ανάκτηση ολόκληρων των ξεχωριστών κειμένων / δεδομένων που συναπαρτίζουν το ποιοτικό υλικό.
- Ανάκτηση τμημάτων του υλικού (από τα πιο περιορισμένα μέχρι τα πιο εκτεταμένα) που έχουν κωδικοποιηθεί και παρουσιάσει τους με οργανωμένο τρόπο (ομαδοποίηση όλων των κωδικοποιημένων τμημάτων με τον ίδιο κωδικό, ένδειξη για τα μητρικά κείμενα από τα οποία προέρχονται, παρουσίαση των κωδικοποιημένων τμημάτων ιεραρχικά, εάν κωδικοποιήθηκαν με το ιεραρχικό σύστημα κτλ).
- Ανάκτηση όλων των κωδικών ενός κειμένου ή όλων των κειμένων σε ιεραρχική και μη μορφή.
- Ανάκτηση των υπομνημάτων και των σχολίων συνοδευόμενα από τα τμήματα των κειμένων στα οποία αναφέρονται.
- Ανάκτηση της σύνδεσης των δεδομένων μεταξύ τους και αποτελεσμάτων προηγούμενων αναζητήσεων.

Οπτική Παρουσίαση (Visualisation)

Η δυνατότητα οπτικής παρουσίασης των επεξεργασιών και των αποτελεσμάτων της ανάλυσης ποιοτικού υλικού, συνίσταται στη δυνατότητα συμβολικής παρουσίασης όλων των αντικειμένων της ανάλυσης με διάφορους τρόπους (γραφήματα, καταλόγους, σχεδιαγράμματα, «δέντρα» κτλ). Τα αντικείμενα της ανάλυσης μπορεί να είναι οι κωδικοί, τα υπομνήματα, τα σχόλια, τμήματα κειμένων κτλ.

Οι δυνατότητες αυτές διαφέρουν από πρόγραμμα σε πρόγραμμα. Όταν είναι ικανοποιητικές και γίνονται με εύκολες και απλές εντολές, βοηθούν σε μεγάλο βαθμό στην οργάνωση της σκέψης, στο σχεδιασμό των παραπέρα βημάτων και ανάλυσης, στην επισήμανση παραλείψεων, στη συνοπτική εποπτεία της μέχρι

τότε πορείας της ανάλυσης, στην αναθεώρηση προηγούμενων ενεργειών κτλ.

Ποσοτικοποίηση (Quantification)

Η ποσοτικοποίηση αναφέρεται στις δυνατότητες μετατροπής των αποτελεσμάτων της ποιοτικής ανάλυσης σε ποσοτικά στοιχεία ή ταξινόμησης και παρουσίασής τους με ποσοτικό τρόπο (σε πίνακες κτλ) ή στις δυνατότητες σύνδεσης και μεταφοράς δεδομένων από το λογισμικό πακέτο ποιοτικής ανάλυσης σε άλλα λογισμικά πακέτα ποσοτικού χαρακτήρα πχ. στο Στατιστικό Πακέτο για τις Κοινωνικές Επιστήμες (Statistical Package for Social Sciences, SPSS).

Οι δυνατότητες ποσοτικοποίησης ποικίλουν από πρόγραμμα σε πρόγραμμα και τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούνται περιθωριακά και μόνο για απλούς λόγους παρουσίασης, αφού ο βασικός στόχος της ποιοτικής ανάλυσης είναι η ερμηνεία και η κατανόηση κοινωνικών διαδικασιών, σχέσεων και φαινομένων και όχι η αναγωγή τους σε μετρήσιμα μεγέθη.

Ομαδική Ανάλυση (Team Analysis and Work)

Οι δυνατότητες που προσφέρουν τα προγράμματα επεξεργασίας ποιοτικού υλικού για ομαδική ανάλυση, ποικίλλουν ανάλογα με τον τύπο του λογισμικού. Η ομαδική ανάλυση συνίσταται στη δυνατότητα διαφορετικών χρηστών να προβαίνουν ταυτόχρονα σε επεξεργασίες του ποιοτικού υλικού της ίδιας ερευνητικής προσπάθειας. Τα πλεονεκτήματα της ομαδικής ανάλυσης επικεντρώνονται κυρίως στην εξοικονόμηση χρόνου, στο σχηματισμό συνεκτικών πολυεπιστημονικών ή διεπιστημονικών ερευνητικών ομάδων και στην αμοιβαία αλληλεπίδραση δυο ή περισσότερων ερευνητών για την αντιμετώπιση κοινών θεμάτων και προβλημάτων ανάλυσης.

Κατασκευή Θεωρίας και Έλεγχος Υπόθεσης (Theory Building and Hypothesis Testing)

Τα προγράμματα ανάλυσης ποιοτικού υλικού δεν παρέχουν δυνατότητες αυτόματης κατασκευής θεωριών και ελέγχου ερευνητικών υποθέσεων. Αυτές τις δυνατότητες τις έχει μόνο ο ερευνητής ή η ερευνητική ομάδα.

Όμως οι προηγμένες δυνατότητες και διαδικασίες ταξινόμησης και πολλαπλής επεξεργασίας του ποιοτικού υλικού που προσφέρουν τα προγράμματα αυτά, βοηθούν στην οργάνωση και αποσαφήνιση εννοιολογικών πλαισίων, κατηγοριών, ερμηνειών και επεξεργασιών που είναι δυνατόν να οδηγήσουν είτε στην κατασκευή και διατύπωση νέων θεωρητικών σχημάτων, είτε στον έλεγχο υποθέσεων που έχουν τεθεί από πριν, είτε στη διάγνωση του βαθμού συμφωνίας ή διαφωνίας του εμπειρικού ερευνητικού υλικού με προϋπάρχοντα θεωρητικά και αναλυτικά πλαίσια.

5. Αντί Συμπερασμάτων: Βασικές Λειτουργίες του Λογισμικού Ποιοτικής Ανάλυσης

Συμπερασματικά, ομαδοποιούνται με συνοπτικό τρόπο οι κοινές και οι πρόσθετες λειτουργίες του λογισμικού ποιοτικής ανάλυσης, καθώς και οι πρόσφατες βελτιώσεις του.

Κοινές Λειτουργίες του Λογισμικού Ποιοτικής Ανάλυσης

- Τμηματοποίηση του υλικού (κειμένων, ακουστικού, οπτικού υλικού κτλ)
- Κωδικοποίηση επιλεγμένων τμημάτων του ποιοτικού υλικού για περιγραφικούς, εννοιολογικούς και ερμηνευτικούς λόγους
- Ανάκτηση επιλεγμένων τμημάτων του ποιοτικού υλικού
- Ανάκτηση επιλεγμένων κωδικοποιημένων τμημάτων του ποιοτικού υλικού
- Ελεύθερη και ιεραρχική κωδικοποίηση
- Αυτόματες και ημιαυτόματες αναζητήσεις δεδομένων όλων των τύπων
- Εκτύπωση όλων των τύπων των επεξεργασιών και αναλύσεων
- Σχολιασμός και υπομνηματοποίηση του ποιοτικού υλικού
- Αυτόματη και επιλεγμένη αποθήκευση όλων των διαδικασιών, επεξεργασιών και αναλύσεων
- Ομαδική ταυτόχρονη ανάλυση και επεξεργασία του ποιοτικού υλικού από απόσταση
- Εξαγωγή δεδομένων σε στατιστικά πακέτα, συνήθως στο SPSS
- Δυνατότητες πολυεπιστημονικής, διεπιστημονικής και πολυμεθοδολογικής ανάλυσης

Πρόσθετες Λειτουργίες του Λογισμικού Ποιοτικής Ανάλυσης

- Δυνατότητες γραφικής απεικόνισης σχέσεων μεταξύ τμημάτων του ποιοτικού υλικού, κωδικών, σχολίων, υπομνημάτων και άλλων πληροφοριών
- Δυνατότητες γραφικών απεικονίσεων υψηλής ποιότητας
- Δυνατότητες κωδικοποίησης ποιοτικού υλικού μη γραπτής μορφής
- Δυνατότητες σύνδεσης με το διαδίκτυο
- Αυξημένες δυνατότητες αναζήτησης πολλαπλών τύπων (συνώνυμων λέξεων, συνθετικές ή αλληλοαποκλειόμενες αναζητήσεις, αναζητήσεις ομοιότητας, συγγένειας κτλ)

Πρόσφατες Βελτιώσεις του Λογισμικού Ποιοτικής Ανάλυσης

- Ευκρινέστερες και πληροφοριακά πιο πλούσιες επιφάνειες εργασίας
- Αυξημένη ταχύτητα κωδικοποίησης και ανάκτησης δεδομένων
- Αυξημένες και πιο εκτεταμένες δυνατότητες υπομνηματοποίησης
- Πολλαπλοί τρόποι αναζήτησης
- Αυξημένες δυνατότητες σύνδεσης δεδομένων
- Δυνατότητες ανάλυσης κοινωνικών δικτύων (social network analysis)
- Δυνατότητες ταυτόχρονης ανάλυσης από πολλούς ερευνητές και από απόσταση
- Εκτεταμένες και αυξημένες δυνατότητες εξαγωγής δεδομένων σε στατιστικά ή ποσοτικά λογισμικά πακέτα
- Πληρέστερα ηλεκτρονικά και συμβατικά εγχειρίδια
- Περισσότερη «φιλικότητα» προς το χρήστη

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων από Barry 1998

Οι δυνατότητες και τα πλεονεκτήματα της χρήσης λογισμικού ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων αναδεικνύονται μέσα από την ευρεία εφαρμογή τους σε ερευνητικά εγχειρήματα. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε μερικές από τις δυνατότητες αυτές μέσα από ένα συγκεκριμένο ερευνητικό εγχείρημα. Το εγχείρημα αυτό αφορά στη χρήση του λογισμικού πακέτου NUD*IST για την ανάλυση συνεντεύξεων και άλλων δεδομένων με σκοπό τη διερεύνηση του φαινομένου της «κατάθλιψης μετά την γέννα» (postpartum depression) Αφροαμερικανίδων γυναικών (Amankwaa 2000). Και μέσα από τη συγκεκριμένη αυτή έρευνα μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής πλεονεκτήματα της χρήσης λογισμικού για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων:

- Την ταυτόχρονη οργάνωση, επεξεργασία και ανάλυση ετερογενούς υλικού (στη συγκεκριμένη περίπτωση συνεντεύξεων, σημειώσεων πεδίου fieldnotes και άρθρων από τον τύπο)
- Τη συνεχή χρήση σχολίων και υπομνημάτων για διάφορα τμήματα του ποιοτικού υλικού. Οι διευρυμένες δυνατότητες του λογισμικού για οργάνωση, παρουσίαση και ανάκτηση των σχολίων και των υπομνημάτων, βοηθά να μη «χαθεί ούτε μια ιδέα» του ερευνητή ή των ερευνητών κατά τη διαδικασία της ενασχόλησης με το ποιοτικό υλικό. Τις περισσότερες φορές οι ιδέες αυτές έχουν σημαντικότερη ερμηνευτική, αναλυτική και θεωρητική σημασία.
- Την αποτελεσματική κωδικοποίηση και επανακωδικοποίηση του ποιοτικού υλικού. Στη συγκεκριμένη έρευνα εφαρμόστηκε ιεραρχική και ελεύθερη κωδικοποίηση (164 κωδικοί σε επτά θεματικές περιοχές), χρησιμοποιήθηκε η δυνατότητα ορισμού κάθε κωδικού από τον ερευνητή και ταυτόχρονου σχολιασμού κάθε τμήματος του ποιοτικού υλικού που κωδικοποιήθηκε.
- Τη χρησιμοποίηση των δυνατοτήτων οπτικής παρουσίασης της ανάλυσης των δεδομένων σε διάφορα στάδιά της, ώστε να υπάρχει ολοκληρωμένη εικόνα της διαδικασίας και να σχεδιαστούν αποτελεσματικότερα τα επόμενα βήματα.

Τέλος θα ήταν χρήσιμο να επισημάνουμε δυο σημαντικές διαστάσεις της χρήσης λογισμικού ποιοτικής ανάλυσης:

- Το λογισμικό ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων, είτε χρησιμοποιείται αυτόνομα, είτε σε συνδυασμό με παραδοσιακές μεθόδους, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως εργαλείο ελέγχου και συστηματοποίησης του ποιοτικού υλικού και άρα η χρήση του να τίθεται στις πραγματικές της διαστάσεις.
- Το λογισμικό ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων προσφέρει σημαντικότερες δυνατότητες αύξησης της διαφάνειας (transparency) κατά τη διαδικασία της ανάλυσης, δηλαδή παρουσίασης όλης της πορείας επεξεργασίας, κατηγοριοποίησης και θεωρητικοποίησης του υλικού. Αυτή η δυνατότητα συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη αξιολόγηση και κριτική της διαδικασίας της ανάλυσης και τελικά στην ενίσχυση της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας.

Βιβλιογραφία - Πηγές

Ξενόγλωσση

- Amankwaa L., «Qualitative data analysis: using NUD*IST 4 in a preliminary investigation of postpartum depression among African-American women», *The Qualitative Report*, No 3&4, 2000. (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR4-3/amankwaa.html>)
- Barry C.A., «Choosing qualitative data analysis software: Atlas.ti and Nudist compared», *Sociological Research Online*, Τεύχος: 2:2, 1998. (<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/4.html>).
- Craib I., *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Eyles J., «Qualitative methods: a new revolution?», Eyles, J. (επίμ.) *Qualitative Approaches in Social and Geographical Research*. Occasional Paper No 26, London, 1986, Department of Geography and Earth Science, Queen Mary College, University of London.
- Ford K., Oberski I., Higgins S., «Computer-aided qualitative analysis of interview data: some recommendations for collaborative working», *The Qualitative Report*, No 3&4, 2000. (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR4-3/oberski.html>)
- Gaber J., Gaber S.L., «Utilizing mixed method research designs in planning: the case of 14th Street, New York City», *Journal of Planning Education and Research*, Τεύχος 17, 1997, σελ. 95-103.
- Johnston R.J., Gregory D., Pratt G., Watts M. (επίμ.) *The Dictionary of Human Geography*, 4th Edition, Blackwell, Oxford, 2001.
- Kelle U., «Theory building in qualitative research and computer programs for the management of textual data», στο *Sociological Research Online*, Τεύχος 2: 2, 1997. (<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/2/1.html>)
- Marshal H, *Rigour or Rigidity? The Role of CAQDAS in Qualitative Research*, School of Social Science and Planning, Melbourne, 1999. (<http://www.latrobe.edu.au /agr/offer/papers/Hmarshal.htm>).
- McKendrick J.H., *Multi Method Research in Population Geography: a Primer to Debate*, The University of Manchester, Manchester, 1995.

Weston C., Gandell T., Beauchamp J., McAlpine L., Wiseman C., Beauchamp C. «Analyzing interview data: the development and evolution of a coding system» στο *Qualitative Sociology*, Τεύχος 24(3), 2001, σελ. 381-400.

Ελληνόγλωσση

Ιωσηφίδης Θ., *Η Μέθοδος των Focus Groups στην Κοινωνική Έρευνα: η Περίπτωση του Ερευνητικού Προγράμματος MEDACTION*, Αθήνα, 2001. Εισήγηση στο «Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: Κοινωνικές Εξελίξεις στη Σύγχρονη Ελλάδα και Ευρώπη», Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ). Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο. 24-26 Μαΐου.

Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα., Αθήνα, 1999.

Λάζος Γ., *Το Πρόβλημα της Ποιοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.

Τάτσης Ν.Χ., *Κοινωνιολογία. Ιστορική Εισαγωγή και Θεωρητικές Θεμελιώσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.

Πηγές Διαδικτύου <http://www.scolari.co.uk>

(Ανάπτυξη και διάθεση ειδικού λογισμικού ποιοτικής ανάλυσης από τις Εκδόσεις Sage) <http://www.caqdas.soc.surrey>

(Στοιχεία και πληροφορίες για το λογισμικό ποιοτικής ανάλυσης) http://www.quarc.de/body_overview.html

(Συγκριτική παρουσίαση των δυνατοτήτων και των λειτουργιών τεσσάρων προγραμμάτων ανάλυσης και επεξεργασίας ποιοτικών δεδομένων) <http://sophia.smith.edu>

(Στοιχεία και πληροφορίες για το λογισμικό ποιοτικής ανάλυσης) <http://www.her.nsf.gov>

(Στοιχεία και πληροφορίες για το λογισμικό ποιοτικής ανάλυσης) <http://www.auckland.ac.nz>

(Στοιχεία και πληροφορίες για το λογισμικό ποιοτικής ανάλυσης)
Σημείωση: Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους κριτές της εργασίας αυτής, για τις εποικοδομητικές τους παρατηρήσεις

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Ταξική πάλη
και συλλογικές ταυτότητες

Editorial: Ο κατάσκοπος, ο γραμματέας, τα καθαρά χέρια και η χαμένη αθωότητα των μαζών. (Διεθνοποίηση του κρετινισμού την εποχή της παγκοσμιοποίησης)

Γιάννης Μηλιός: Ο ελληνικός καπιταλισμός, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Αριστερά

Κώστας Λαπαβίτσας: Παγκοσμιοποίηση και αναγκαιότητα του οικονομικού ελέγχου. Υπάρχουν ρυθμίσεις με σοσιαλιστικό περιεχόμενο;

Άκης Γαβριηλίδης: Αυτοκρατορία: η επιστροφή των «μεγάλων αφηγήσεων»

Θανάσης Αλεξίου: Από τις κοινωνικές τάξεις στις στρατηγικές ταυτότητας. Αναδιάρθρωση της παραγωγής και νέα κοινωνικά κινήματα

Σπύρος Λαπατσιώρας και Γιώργος Οικονομάκης: Εις Μνήμην

Ειρήνη Αβραμοπούλου και Λεωνίδα Καρακασάνης: Διαδρομές της ταυτότητας: Από τη Δυτική Θράκη στο Γκάζι. Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων

Παναγιώτης Σωτήρης: Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Πέρα από την μεταφυσική και τον επιστημονισμό. Ο «διεπιστημονικός υλισμός» του Max Horkheimer (Βιβλιοκριτική)

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2002

79

Η πληροφορική στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον που υπαγορεύει η κοινωνία της πληροφορίας

Μάρκος Τσουκαλάς*, Χαράλαμπος Σταχτέας**

Περίληψη

Η εξέλιξη της πληροφορικής διεθνώς δημιούργησε αντίστοιχες ανάγκες για εκπαίδευση σε αυτήν, καθώς και για την χρήση της όπως και σε άλλους τομείς στον τομέα της εκπαίδευσης. Η εξέλιξη της που θα είναι δραματική κατά τα προσεχή έτη ωθεί και την εκπαιδευτική τεχνολογία να ακολουθήσει παρόμοιο δρόμο. Η παρούσα εργασία διερευνά την εισαγωγή της πληροφορικής ως μέσου ενίσχυσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία παράλληλα θα μειώσει το έλλειμμα διείσδυσης της πληροφορικής στην κοινωνία και θα βοηθήσει την ενεργό συμμετοχή του σημερινού μαθητή και αυριανού πολίτη στην κοινωνία της πληροφορίας. Επίσης υπογραμμίζει την αναμενόμενη αλματώδη ανάπτυξη του πεδίου αυτού τα προσεχή έτη.

1. Εισαγωγή

Αν κάθε εποχή δικαιούται να έχει το δικό της χαρακτηρισμό, τότε ο 21ος αιώνας είναι η εποχή της πληροφορικής. Η εξέλιξη των νέων τεχνολογιών που λαμβάνει χώρα με ρυθμούς μοναδικής ταχύτητας τα τελευταία χρόνια και η διείσδυσή τους σε όλες σχεδόν τις φάσεις της ζωής, αναδεικνύει την κοινωνία της πληροφο-

* Λέκτορας Πληροφορικής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

** MSc Πληροφορικής - Υποψ. Διδάκτωρ Π.Θ.

ρίας σε κεντρικό πυλώνα ανάπτυξης στο άμεσο μέλλον, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Σχεδόν όλοι αναγνωρίζουν την αξία της εκπαίδευσης στην πληροφορική και διαβλέπουν ότι στο μέλλον θα πρέπει να είναι σε θέση να χρησιμοποιούν πληκτρολόγια και οθόνες. Ευνόητο είναι ότι τέτοιες στοιχειώδεις ικανότητες διευκολύνουν σημαντικά τις καθημερινές δραστηριότητες. Αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός ότι από πολύ νωρίς και στην Ελλάδα (Αποστολάτος 1972) τονίστηκε ότι η άγνοια τέτοιων βασικών ικανοτήτων χρήσης Η/Υ δημιουργεί στο άτομο το συναίσθημα ότι ζει σ' ένα ξένο κόσμο με σοβαρές επιπτώσεις επί της νευροψυχικής κατάστασής του και της απόδοσής του εντός της κοινωνίας. Πρόκειται γι' αυτό που σήμερα αποκαλούμε πληροφορικό αναλφαβητισμό. Συνεπώς, δεν μπορεί να υπάρξει αντίρρηση για την εισαγωγή της πληροφορικής στην εκπαίδευση.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταδειχθεί η σχέση της πληροφορικής με την κυοφορούμενη κοινωνία της πληροφορίας, η αξία της στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνει η ψηφιακή εποχή και η θέση της σ' ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον που στοχεύει στη μετάβαση από την κοινωνία της πληροφορίας σ' ένα περισσότερο προηγμένο στάδιο, που είναι η κοινωνία της γνώσης. Και τονίζεται εξ αρχής ότι στην κοινωνία της γνώσης που αποτελεί επέκταση της κοινωνίας της πληροφορίας, το άτομο επιβάλλεται να είναι ικανό όχι μόνο να αναζητά, να εντοπίζει και να επιλέγει την κατάλληλη κάθε φορά πληροφορία, αλλά να είναι σε θέση να επεξεργάζεται συνθετικά τις πληροφορίες και να τις μετασχηματίζει σε νέα γνώση, μέσα από μία αδιάλειπτη διαδικασία δια βίου μάθησης (Σολομωνίδου 2001).

Ειδικότερα, η εργασία στοχεύει να δείξει ότι με δεδομένο το γεγονός ότι η κοινωνία έχει εισέλθει σε μια εποχή ωριμότητας της πληροφορικής, με μεγάλα όμως ακόμα περιθώρια ανάπτυξης, επιβάλλεται ο εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος με προοπτική ο σημερινός μαθητής και αυριανός πολίτης της ψηφιακής εποχής να αποδεχθεί πρόθυμα και να εκμεταλλευτεί αποτελεσματικά την πληροφορική τεχνολογία.

2. Πληροφορική και κοινωνία της πληροφορίας

Η Πληροφορική, αυτή η πανάρχαια δραστηριότητα συστηματι-

κής συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων, αναδείχθηκε μέσα από τα μαθηματικά σε ανεξάρτητο εφαρμοσμένο επιστημονικό κλάδο και αργότερα με την υποστήριξη της μικροηλεκτρονικής και την εξάπλωση του ηλεκτρονικού υπολογιστή (Η/Υ) αυτονομήθηκε ως επιστήμη.

Πάντως, στην Ελλάδα ο όρος «Πληροφορική» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε επίσημο έγγραφο, στο υπ' αριθμόν 421/75 Προεδρικό Διάταγμα περί συστάσεως και λειτουργίας του πρωτοπόρου για την εποχή του, μεταπτυχιακού προγράμματος με τον τίτλο: «Επαγγελματικό Ενδεικτικό Πληροφορικής και Επιχειρησιακής Έρευνας» από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η χρησιμότητα της πληροφορικής για τη διευκόλυνση της εργασίας αλλά και της καθημερινής ζωής είναι πασιφανής και δηλωτική των χαρακτηριστικών της σύγχρονης και μελλοντικής κοινωνίας που προσδιορίστηκε πλέον ως «Κοινωνία της Πληροφορίας». Αυτός ο όρος, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1993 από τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής J. Delor, αναφέρεται σε μια μορφή ανάπτυξης όπου η απόκτηση, αποθήκευση, επεξεργασία, αποτίμηση, μεταβίβαση και διάχυση πληροφοριών οδηγεί στη δημιουργία γνώσης, στην παραγωγή πλούτου και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής (Υψηλάντης 1999).

Κυρίαρχα στοιχεία του μετασχηματισμού της προϋπάρχουσας βιομηχανικής κοινωνίας σε κοινωνία της πληροφορίας (Bell 1973), που συντελείται και στις μέρες μας, είναι:

- α. η αδιάλειπτη μετάβαση από την οικονομία της παραγωγής αγαθών σε μία οικονομία παροχής υπηρεσιών,
- β. η ενίσχυση της σπουδαιότητας που έχει η θεωρητική γνώση ως πηγή οικονομικής μεγέθυνσης,
- γ. η συνεχώς διευρυνόμενη στήριξη στην επεξεργασία δεδομένων και την παραγωγή πληροφοριών.

Σε μια τέτοια κοινωνία δεν είναι παρακινδυνευμένο να διατυπωθεί ότι η γνώση θα είναι η κινητήρια δύναμη του συστήματος (Tietenberg 1998). Τούτο το τελευταίο σημαίνει ότι η αξία της εκπαίδευσης θα αυξάνεται με το χρόνο, όχι μόνο επειδή θα προσαρμοστεί ώστε να προσφέρει ειδικευμένη εργασία, αλλά και επειδή θα λειτουργεί –όπως εξάλλου συνάδει με το σκοπό ύπαρξής της– ως μία αστείρευτη πηγή ιδεών που θα δίνουν ώθηση στη πρόοδο και στην ανάπτυξη. Σ' αυτή την κοινωνία όμως, τη μεγαλύτερη ομάδα του εργατικού δυναμικού φαίνεται ότι θα την

αποτελούν οι –λεγόμενοι– εργάτες πληροφορικής. Έτσι ονομάζονται οι εργαζόμενοι που κερδίζουν το εισόδημά τους κυρίως με το χειρισμό συμβόλων ή πληροφοριών με τη βοήθεια Η/Υ (Porat 1977).

Είναι φυσικό, κάθε επιστήμονας να είναι πεπεισμένος ότι η ειδικότητά του συμβάλλει αποφασιστικά στην ανέλιξη της ανθρωπότητας. Γι' αυτό, λοιπόν, δραστηριοποιείται προκειμένου να πείσει και τους υπόλοιπους ανθρώπους. Στην περίπτωση της χρήσης της πληροφορικής, η κοινή γνώμη έχει ήδη πειστεί. Η κοινωνία της πληροφορίας περιμένει μελλοντικά από τον καθένα να έχει γνώσεις υπολογιστών, κι αυτό το έχουν αποδεχθεί όλοι. Όποιος επιθυμεί, στο πλαίσιο της προσωπικής και επαγγελματικής του δραστηριότητας, να εκμεταλλεύεται τις τεχνικές ευκολίες που προσφέρει ο πολιτισμός μας, επιβάλλεται να γνωρίζει βασικά στοιχεία πληροφορικής.

Έτσι, ο χειρισμός υπολογιστών και η εκμετάλλευση των δυνατοτήτων της πληροφορικής για συγκεκριμένο σκοπό, εξελίσσεται σε βασική πολιτιστική τεχνική, όπως η ανάγνωση, η γραφή και η αριθμητική. Υπ' αυτό το πρίσμα, μπορεί να χαρακτηριστεί σοφή η τακτική της επίσημης πολιτείας, έτσι ώστε η προσφερόμενη εισαγωγική πληροφορική γνώση στο σχολείο να είναι όσο γίνεται ουσιώδης, δίνοντας έμφαση στις αρχές της επιστήμης που διακρίνονται για τη μεγαλύτερη διαχρονική τους αξία.

Το τραγικό είναι ότι η κοινωνία της πληροφορίας περικλείει μέσα της μία αντίφαση που επιβεβαιώνεται από τη μέχρι σήμερα εμπειρία. Η ευρεία διάδοση των πληροφοριών, που όλοι με λαχτάρα περίμεναν, δείχνει να ετοιμάζει τον κόσμο για μια κοινωνία πιο κλειστή και απρόσιτη (Ανδριανόπουλος 1997). Η ριζική ανασύνταξη της εκπαίδευσης και η αναθεώρηση της σημασίας που έχουν οι ανθρωπιστικές επιστήμες είναι, ίσως, η μοναδική μέθοδος προσφοράς ουσιαστικής υπηρεσίας στη σημερινή νεολαία που θα βιώσει εξολοκλήρου την ψηφιακή εποχή. Γιατί η παιδεία και συνεπώς η εκπαίδευση, δεν μπορεί και δεν πρέπει να ανήκουν στις δυνάμεις της ελεύθερης οικονομίας, ίσως ούτε ακόμη και στην αναδυόμενη κοινωνία της πληροφορίας, αλλά μόνο στην κοινωνία των πολιτών, δηλαδή, ουσιαστικά στην επιδιωκόμενη κοινωνία της γνώσης.

Από τα προηγούμενα φαίνεται ξεκάθαρα ότι η πληροφορική θα κυριαρχήσει στη ζωή μας. Αλλά τι είναι πληροφορική; Από διαφορετικές οπτικές γωνίες, προσφέρεται και μια άλλη δυνατότητα για τον ορισμό της. Ένας συνθετικός ορισμός στο πλαίσιο της κοινωνίας της Πληροφορίας θα μπορούσε να ήταν κι ο εξής:

Πληροφορική ονομάζουμε την επιστήμη της λογικής επεξεργασίας και μετάδοσης των πληροφοριών με αυτόματα μέσα, για την υποστήριξη των γνώσεων του ανθρώπου και των επικοινωνιών στον τεχνικό, τον οικονομικό, και γενικά τον κοινωνικό τομέα.

Στην κοινωνία της πληροφορίας η ορολογία της πληροφορικής διαπερνά σταδιακά το σύνολο του κοινωνικού ιστού και καθιστά καταλυτική την παρουσία της σε όλο το φάσμα των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Μελλοντικά, ίσως ο ρυθμός ανάπτυξης θα καθορίζεται με βάση τα «κατά κεφαλήν bits», δηλαδή πόση πληροφορία έχουμε στη διάθεσή μας κατά κεφαλήν. Αυτός θα είναι πιθανώς ο πιο κρίσιμος δείκτης που θα χαρακτηρίζει την κοινωνία της πληροφορίας.

3. Ενθάρρυνση της καινοτομίας

Σήμερα, όπου κι όταν γίνεται αναφορά στην κοινωνία της πληροφορίας, συνειδητά ή όχι, ο καθένας υπονοεί και την επέκτασή της, που είναι η κοινωνία της γνώσης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ανακοίνωσε στις 8/12/2000 το πρόγραμμα δράσης e-Europe που έχει σκοπό –όπως δηλώθηκε– την «κοινωνία της πληροφορίας για όλους». Το πρόγραμμα περιλαμβάνει συγκεκριμένα μέτρα και στόχους που θα υλοποιηθούν τα προσεχή χρόνια και θα αλλάξουν τη ζωή όλων των κοινωνικών ομάδων. Πολλά από τα μέτρα αυτά αφορούν μαθητές, φοιτητές, δασκάλους, καθηγητές, σχολεία, πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα. Η πρωτοβουλία e-Learning (ηλεκτρονική μάθηση) υπάγεται στο πρόγραμμα e-Europe και ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως «η χρήση της τεχνολογίας της πληροφορίας και της επικοινωνίας, συμπεριλαμβανομένου και του Internet, στη διδασκαλία και τη μάθηση».

Πιο συγκεκριμένα, η πρωτοβουλία e-Learning, η οποία υιοθετήθηκε από όλα τα κράτη-μέλη, αποσκοπεί να προσαρμόσει τα υπάρχοντα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ώστε να είναι σε θέση ν' αντιμετωπίσουν οι αυριανοί πολίτες τις προκλήσεις της κοινωνίας της πληροφορίας. Οι επιμέρους στόχοι της πρωτοβουλίας μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

- Γενίκευση και βελτίωση της πρόσβασης όλων των ατόμων σε υλικό εξοπλισμό, λογισμικό και δίκτυα πληροφοριών και επικοινωνίας.

- Βελτίωση της ικανότητας των μαθητών να χρησιμοποιούν υπολογιστές, αρχικά στη μάθηση και αργότερα στην εργασία.
- Ανάπτυξη της συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών.
- Συγκέντρωση και ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με τις καλύτερες πρακτικές στην εκπαίδευση με Η/Υ.
- Παροχή σε όλους τους πολίτες ευκολότερης πρόσβασης σε ποιοτική κατάρτιση.
- Προώθηση της καινοτομίας, της τεχνογνωσίας και της εμπειρογνωμοσύνης.

Από τα προηγούμενα, εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση υποστηρίζει και ενθαρρύνει τη χρήση της πληροφορικής στο σύγχρονο σχολείο που θα προετοιμάσει τους αυριανούς πολίτες της κοινωνίας της πληροφορίας.

Για την προώθηση της Κοινωνίας της Πληροφορίας στην Ελλάδα με τρόπο συνεκτικό και ολοκληρωμένο, έχει ενταχθεί ένα ξεχωριστό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΕΠΚτΠ) στο 3ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Το ΕΠΚτΠ έχει καινοτόμο και οριζόντιο χαρακτήρα, διαπερνώντας διαφορετικές κυβερνητικές υπηρεσίες. Στόχος του είναι να εφαρμοστούν τα σημαντικότερα σημεία της Λευκής Βίβλου της ελληνικής κυβέρνησης με τίτλο «Η Ελλάδα στην Κοινωνία της Πληροφορίας: Στρατηγική και Δράσεις» του 1999 και, παράλληλα, να επιτευχθούν οι στόχοι που τέθηκαν στο πλαίσιο του προαναφερόμενου προγράμματος e-Europe και του Σχεδίου Δράσης e-Europe 2002 που εγκρίθηκε στο Συμβούλιο Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης τον Ιούνιο 2000 στο Φέιρε. Για τη διευκόλυνση της υλοποίησης συστάθηκε, μάλιστα, από το ελληνικό κράτος η εταιρία με τον τίτλο: «Κοινωνία της Πληροφορίας ΑΕ» που έχει παρουσία και στην περιφέρεια.

4. Πληροφορική και σχολείο

Σήμερα αποτελεί κοινό τόπο, ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία εξέλιξη των επιστημών και της τεχνολογίας και ότι η επιστημονική και η τεχνολογική πρόοδος επιδρούν καταλυτικά στην οικονομική και κοινωνική ζωή, στις εργασιακές σχέσεις, στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό.

Αναντίρρητη διαπίστωση αποτελεί το γεγονός ότι στην κοινωνία της γνώσης που διαμορφώνεται, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να αντλούν πληροφορίες από πολλές πηγές, οι οποίες είναι,

πολλές φορές, πιο επίκαιρες και πιο έγκυρες από εκείνες που περιέχονται στα σχολικά βιβλία. Από το άλλο μέρος, ο ρόλος του εκπαιδευτικού μεταβάλλεται συνεχώς στην εκπαιδευτική διαδικασία. Από αποκλειστική πηγή μετάδοσης γνώσης μετατρέπεται σιγά-σιγά, και κυρίως με τη χρήση του Η/Υ, σε «διαμεσολαβητή», διευκολύνοντας τους μαθητές να προσεγγίζουν διερευνητικά τη γνώση και να την κατακτούν αυτοδύναμα.

Ωστόσο, πρωταρχικός στόχος του σύγχρονου σχολείου παραμένει η συμβολή του «στην ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών» μέσα από τη διαμόρφωση του κατάλληλου παιδαγωγικού περιβάλλοντος, το οποίο μπορεί και πρέπει να προστατεύσει το μαθητή από την «πληροφοριακή ρύπανση» που προκαλείται όχι μόνο από την ανεξέλεγκτη χρήση Η/Υ, αλλά και από ποικίλες εξωσχολικές πηγές.

Είναι δεδομένο, λοιπόν, ότι η χρήση υπολογιστών θα γίνεται ολοένα και περισσότερο καθημερινή συνήθεια στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Αλλά για να είναι αποτελεσματικός ο αυριανός πολίτης της κοινωνίας της πληροφορίας, δεν χρειάζεται να διδάσκεται λεπτομέρειες για τη λειτουργία του υπολογιστή, όπως ακριβώς ένας καλός οδηγός αυτοκινήτου δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζει σε βάθος πώς λειτουργεί αυτό. Το ότι οι μαθητές πρέπει να μάθουν προγραμματισμό για να μπορούν αργότερα να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες των Η/Υ δεν φαίνεται να έχει καθολική ισχύ. Σήμερα, σχεδόν όλο το εμπορικό λογισμικό εφαρμογών δεν απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις πληροφορικής. Έτσι, ο προγραμματισμός, αυτός καθ' αυτός, ήταν, είναι και θα παραμείνει δουλειά των ειδικών επιστημόνων.

Όμως δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η μεθοδική σκέψη που προσφέρει η ενασχόληση με τους Η/Υ κάνει τους ανθρώπους περισσότερο δεξιότεχνες στην επίλυση των πολυσύνθετων προβλημάτων με τα οποία τους εφοδιάζει η πολυδαίδαλη κοινωνία της πληροφορίας. Ισχυρίζονται ότι ο εξασκημένος άνθρωπος σε τέτοιου είδους σκέψη, τακτοποιεί τους συλλογισμούς του σε μία σειρά βημάτων, αποσαφηνίζει τι είναι δεδομένο και τι ζητούμενο και ελέγχει αν όλα τα βήματα μιας δραστηριότητας είναι εφικτό να πραγματοποιηθούν. Επιπλέον, δίνει ξεκάθαρες οδηγίες σχετικά με διάφορους χειρισμούς, και τα επιχειρήματά του περιέχουν λογικές και σαφείς σειρές συλλογισμών.

Η αλήθεια είναι ότι η μεθοδική σκέψη ωφελεί όλους γενικά τους ανθρώπους, επειδή βοηθά, όπως προαναφέρθηκε, στην ορ-

γάνωση των συλλογισμών και των ενεργειών τους. Όμως, σε αυτού του είδους τη σκέψη ο μαθητής εξασκείται μέσα από τα μαθηματικά και τα άλλα θετικά μαθήματα και συμπληρωματικά μπορεί να εξασκηθεί, σε ένα κατώτερο επίπεδο βέβαια, και μέσα από τη χρήση λογισμικού εφαρμογών. Υπ' αυτή την έννοια, κρίνεται άσκοπο η διδασκαλία του μαθήματος της πληροφορικής να επικεντρωθεί αποκλειστικά στον προγραμματισμό.

Αλλά ποιος είναι ο ρόλος του σχολείου μέσα στην κοινωνία της πληροφορίας; Να μεταδώσει στη νέα γενιά πολιτιστικά αγαθά που θα βοηθήσουν τον κάθε μαθητή να αντεπεξέλθει στη ζωή και να συμβιώσει αρμονικά με τους συνανθρώπους του, ή να την προετοιμάσει για τον επαγγελματικό στίβο; Τούτο είναι ένα θέμα εκπαιδευτικής πολιτικής, στο οποίο ένας δημοκρατικός συμβιβασμός σίγουρα θα εξυπηρετούσε και τους δύο στόχους.

Πάντως, αν ο αυριανός πολίτης μαθαίνει ήδη από τα νεανικά του χρόνια, πώς λειτουργούν γενικά οι υπολογιστές και ότι αυτοί δεν μπορούν να σκέπτονται, θα έχει ήδη συντελεστεί ένα σημαντικό έργο. Συνεπώς, κατά το σχεδιασμό των αναλυτικών προγραμμάτων θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι μέσα από το μάθημα της πληροφορικής, αλλά και μέσα από άλλα μαθήματα που η ύλη προσφέρεται, είναι απαραίτητο να ικανοποιείται ο προηγούμενος στόχος.

Κατά καιρούς πραγματοποιήθηκαν ενδιαφέρουσες συζητήσεις στις οποίες διατυπώθηκαν αξιοσημείωτες απόψεις, ως αποτέλεσμα ενός πολυδιάστατου προβληματισμού σχετικά με τη χρήση των Η/Υ στην εκπαίδευση. Έτσι, αποσαφηνίστηκαν ως προς το περιεχόμενό τους δύο θεμελιώδεις σχετικές έννοιες. Όταν αναφερόμαστε στην «εκπαίδευση στους υπολογιστές» εννοούμε τη διδασκαλία ενός νέου γνωστικού αντικείμενου, αυτού της πληροφορικής. Όταν αναφερόμαστε στην «εκπαίδευση με υπολογιστές» εννοούμε τη χρήση των υπολογιστών ως εργαλείων που βελτιστοποιούν τη διδασκαλία και τη μάθηση. Τελικά, η προσφορά της πληροφορικής στην εκπαίδευση βρίσκεται πολύ μακρύτερα από τον προγραμματισμό, τους υπολογισμούς και τις εξελίξεις της τεχνολογίας. Βρίσκεται στο νόημα της ίδιας της εκπαίδευσης, της μάθησης, της διδασκαλίας, της παιδαγωγικής.

5. Βασικά ερωτήματα με κοινωνικές προεκτάσεις

Για τον επιστήμονα της πληροφορικής, είναι σίγουρα συναρπαστική η πρόκληση να εφεύρει μία αυτόματη μηχανή που να μπορεί να κάνει όλα όσα κάνει ένας εκπαιδευτικός. Οι αυτόματες μηχανές είναι ευπρόσδεκτες όταν πρόκειται να αναλάβουν εργασίες βρώμικες, επικίνδυνες ή βαριές. Αλλά η διδασκαλία των μαθητών δεν παρουσιάζει κανένα απ' αυτά τα χαρακτηριστικά. Απεναντίας, πρόκειται για μια ενασχόληση ανωτέρου επιπέδου, απ' αυτές στις οποίες ο άνθρωπος θα δινόταν ολοκληρωτικά, εάν ήταν δυνατό να απαλλαγεί από άλλες ανιαρές δραστηριότητες (Roszak 1986). Ο προηγούμενος είναι ένας θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με την εκπαίδευση με υπολογιστές. Από πολλούς όμως, ειδικούς και μη, τίθενται και άλλα πιο πρακτικά ερωτήματα, τα οποία κρίνουμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε κωδικοποιημένα στη συνέχεια. Τα ερωτήματα αυτά διατυπώθηκαν από ένα δείγμα 100 ατόμων στα οποία συμμετείχαν 50 καθηγητές, 30 γονείς και 20 μαθητές. Στα συγκεκριμένα άτομα δόθηκε μία λευκή κόλλα και τους ζητήθηκε να γράψουν με μορφή ερωτήσεων τον προβληματισμό τους σε σχέση με τη χρήση των Η/Υ στην εκπαίδευση. Τελικά, τα ερωτήματα κατηγοριοποιήθηκαν και αναδιατυπωμένα είναι τα εξής:

- Ποιες εκπαιδευτικές ανάγκες επιβάλλουν τη χρήση υπολογιστών;
- Ποιες είναι οι μέχρι σήμερα εμπειρίες από την εφαρμογή υπολογιστών στην εκπαίδευση σε άλλες χώρες;
- Ποια επιστημονικά αποτελέσματα προέκυψαν από τη σύγκριση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με υπολογιστή και χωρίς υπολογιστή;
- Ποια είναι η φύση της σχέσης ανθρώπου-μηχανής και με ποιο τρόπο οι αυτόματες μηχανές επηρεάζουν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων;
- Υπάρχουν κοινωνικές αντιστάσεις στη χρήση ή στην προσπάθεια χρήσης υπολογιστή;
- Μπορεί ο Η/Υ να συμβάλει στο βάθεμα των δημοκρατικών κατακτήσεων μιας κοινωνίας;
- Χρειάζονται προσαρμογές του εκπαιδευτικού συστήματος και ποιες, για να ενσωματωθεί σωστά η πληροφορική στην εκπαιδευτική διαδικασία;
- Η χρήση συστημάτων αυτοματοποιημένης εκμάθησης ή ελέγ-

χου γνώσεων συμβάλλει στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου; Αναπτύσσει ή καταπνίγει τη δημιουργικότητα των μαθητών;

- Ποιος θα είναι ο νέος ρόλος των δασκάλων και των καθηγητών; Θα είναι υποβαθμισμένος ή όχι;
- Πώς θα επιδράσει ο υπολογιστής στο εργασιακό καθεστώς των εκπαιδευτικών;
- Ποιο είναι το κόστος της όλης προσπάθειας σε χρήματα και χρόνο;

Δεν είναι εύκολο να δοθούν εμπεριστατωμένες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Η διεθνής εμπειρία δεν είναι πολύ διαφωτιστική σε αυτά, γιατί είναι νωρίς ακόμη για να γίνει συνολική αξιολόγηση και οι μέχρι τώρα μερικές εκτιμήσεις αποκλίνουν. Προφανώς, από την τοποθέτηση σ' αυτά τα ερωτήματα θα προκύψει η μορφή που θα πάρει το αυριανό σχολείο. Θα 'ναι «το παλιό» εκσυγχρονισμένο ή θα 'ναι «το νέο» σχολείο, αυτό που έχει ανάγκη η κοινωνία της πληροφορίας;

Υπάρχουν έρευνες που δείχνουν ότι η υπεροχή του Η/Υ στη διδασκαλία και τη μάθηση, ιδίως μέσα από ποιοτικές πολυμεσικές εφαρμογές, είναι αναμφισβήτητη (Schak 1993, Woolf-Hall 1995). Από την άλλη, στα περισσότερα επιχειρήματα εγείρεται ένας εξίσου τεκμηριωμένος αντίλογος (Rowntree 1992). Η συζήτηση γύρω από την εκπαίδευση με Η/Υ έχει μεγάλο εύρος και ολοένα περισσότεροι μελετητές εμπλέκονται τα τελευταία χρόνια. Θα λέγαμε ότι έχουν αναπτυχθεί ισοβαρώς όλων των ειδών οι απόψεις, τόσο υπέρ όσο και κατά της χρήσης της σύγχρονης εκπαιδευτικής τεχνολογίας (Schwier 1994, Race 1999). Τελικά, η εκπαίδευση με υπολογιστές παρουσιάζει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Αυτά που εντοπίζουν οι περισσότεροι, ξένοι και ντόπιοι ερευνητές παρουσιάζονται στη συνέχεια:

Πλεονεκτήματα

- Αυτενέργεια του μαθητή
- Συγκέντρωση προσοχής
- Αποτελεσματική απόκτηση και εμπέδωση της ύλης
- Συνεχής έλεγχος της μάθησης και της επίδοσης
- Ικανοποίηση εσωτερικών κινήτρων μάθησης
- Εξατομίκευση της διδασκαλίας
- Οικονομία χρόνου

Μειονεκτήματα

- Μονοτονία
- Προσφορά Ξερών γνώσεων
- Έμφαση και εκλογίκευση της γνωστικής διαδικασίας
- Κατάργηση παιδαγωγικής σχέσης
- Ύπαρξη διαρκών εξετάσεων
- Περιορισμένες δυνατότητες του εκπ/κού λογισμικού
- Υψηλό κόστος

Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι επικρατεί σε όλες τις χώρες του κόσμου πολυγλωμία σχετικά με το πολυδιάστατο πρόβλημα της εκπαίδευσης με Η/Υ. Αλλά σχεδόν όλοι, ακόμη κι εκείνοι που έχουν αντίθετη άποψη, αναγνωρίζουν ότι κάθε αντίδραση τελικά είναι μάταιη (Βαϊνάς 2000). Γι' αυτό και σήμερα στα σχολεία όλων των προηγμένων χωρών του κόσμου, στην αρχή δειλά, αργότερα πιο συντονισμένα, χρησιμοποιούνται λιγότερο ή περισσότερο, έτσι ή αλλιώς, υπολογιστές. Και στην Ελλάδα δεν μπορούμε να πούμε ότι αργήσαμε πολύ να εισάγουμε τη διδασκαλία της πληροφορικής στα σχολεία (Παπάς 1989), αλλά σε ό,τι αφορά τη χρήση της πληροφορικής στην υποβοήθηση της διδασκαλίας των άλλων μαθημάτων, υστερούμε αφάνταστα σε σχέση τόσο με τις άλλες προηγμένες χώρες, όσο και με την ίδια την ψηφιακή εποχή.

6. Η γενικότερη στάση των εκπαιδευτικών

Όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν ότι η οδήγηση και η κυκλοφορία του αυτοκινήτου είναι κάτι επικίνδυνο για τη ζωή του ανθρώπου, αλλά αυτό δεν εμποδίζει τα αυτοκίνητα που κυκλοφορούν να αυξάνονται με ταχύτατο ρυθμό. Το ίδιο συμβαίνει και θα συνεχίσει να συμβαίνει και στο μέλλον με τον Η/Υ (Bouvier 1987). Οπότε το βασικό ερώτημα που ανακύπτει στη συνέχεια, σχετίζεται με τις στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στη σύγχρονη εκπαιδευτική τεχνολογία.

Σε πρόσφατη σχετική έρευνα που πραγματοποιήθηκε (Διαμαντάκη-Ντάβου- Πανούσης 2001) αποτυπώθηκε η αμφιθυμική στάση των ελλήνων εκπαιδευτικών. Τούτο φάνηκε από τα αποτελέσματα της έρευνας στα οποία εντοπίζονται δύο αντιφάσεις. Η πρώτη αντίφαση εστιάζεται στο γεγονός ότι η γενικά θετική στάση των εκπαιδευτικών συνοδεύεται και από προσδοκίες αρνητικών συνεπειών σε επί μέρους τομείς. Αυτή η διαπίστωση εξηγείται σε

πολλές περιπτώσεις από το γεγονός ότι δεν έχουν διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη άποψη για τις εκπαιδευτικές χρήσεις των νέων μέσων.

Η δεύτερη αντίφαση εντοπίζεται στο επίπεδο της συμπεριφοράς, καθώς η σπουδαιότητα που προσδίδουν στην επιμόρφωση και την απόκτηση γνώσης και ικανοτήτων σχετικά με τους υπολογιστές έρχεται σε αντίθεση με την απροθυμία τους να συμμετέχουν σε προγράμματα επιμόρφωσης, ιδιαίτερα όταν αυτό μεταφράζεται, είτε σε μια ανάγκη δαπάνης περισσότερου χρόνου, είτε σε μια αποσταθεροποίηση του κυρίαρχου ρόλου του διδάσκοντος μέσα στην τάξη.

Η διαπίστωση ότι η αντίδραση των εκπαιδευτικών στο επίπεδο της συμπεριφοράς είναι επιφυλακτικότερη απ' ό,τι στο επίπεδο της γνωστικής παραμέτρου της στάσης, επιτρέπει τη διατύπωση επιφυλάξεων σχετικά με την ετοιμότητα των εκπαιδευτικών να εμπλακούν σε μια διαδικασία εξοικείωσης με τη νέα τεχνολογία. Ωστόσο, σε άλλη έρευνα που έγινε με πρωτοβουλία της ΠΕΚΑΠ (Πανελλήνια Ένωση Καθηγητών Πληροφορικής Β/βάθμιας Εκπαίδευσης), οι διαθέσεις των ελλήνων καθηγητών για επιμόρφωση στη σύγχρονη εκπαιδευτική τεχνολογία αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ενδιαφέρον	Ποσοστό
Βασικά στοιχεία Η/Υ	0,45%
Λειτουργικά συστήματα-Περιβάλλοντα Η/Υ	6,36%
Γλώσσες προγραμματισμού-Βάσεις δεδομένων	8,18%
Πολυμέσα και ανάπτυξη σχετικών εφαρμογών	35,91%
Δίκτυα Η/Υ-Internet	30,91%
Ο Η/Υ στη διδασκαλία της σχολικής ύλης	7,73%
Θέματα Hardware	6,59%
Κάτι άλλο	3,86%

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των καθηγητών ενδιαφέρεται να επιμορφωθεί στα πολυμέσα και το Internet. Σε συζήτηση που έγινε μεταξύ καθηγητών, όπου τους ζητήθηκε να σχολιάσουν τα αποτελέσματα της έρευνας, διατυπώθηκε ως κυρίαρχη άποψη ότι μάλλον από περιέργεια και σκοπιμότητα, ώστε να φαίνεται ότι συμβαδίζουν με την εποχή τους, οι καθηγητές που συμμετείχαν στην έρευνα επέλεξαν επιμόρφωση στα συγκεκριμένα αντικείμενα. Θα ανέμενε κανείς μεγαλύτερο ενδια-

φέρον των καθηγητών σε επιμόρφωση πάνω σε θέματα σχετικά με τη χρήση των Η/Υ στη διδασκαλία των μαθημάτων της ειδικότητάς τους. Τούτο το τελευταίο, επιβεβαιώνει το συμπέρασμα της έρευνας που αναφέρθηκε αρχικά (Διαμαντάκη-Ντάβου-Πανούσης 2001), η οποία αποφαινεται περί της ανυπαρξίας κατανόησης – από μέρους των καθηγητών – της σημασίας της εκπαίδευσης με υπολογιστές.

Ίσως τα πράγματα να ήταν καλύτερα, αν υπήρχε διορατικός εκπαιδευτικός σχεδιασμός. Δυστυχώς, όμως, η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα στην οποία στις πανεπιστημιακές σχολές εκπαίδευσης καθηγητών δεν προβλέφθηκε η προσφορά μαθημάτων εξοικείωσης με τη χρήση του Η/Υ ως εργαλείου βελτιστοποίησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Υποδειγματική εξαίρεση αποτελεί το παράδειγμα της ΣΕΛΕΤΕ, η οποία πρωτοπορώντας προσαρμόστηκε γρήγορα στις απαιτήσεις της ψηφιακής εποχής. Το παρήγορο είναι ότι τα παιδαγωγικά τμήματα Δημοτικής και Προσχολικής Εκπαίδευσης που διαθέτουν στο πρόγραμμα σπουδών τους αντίστοιχα μαθήματα, μπορούν να λειτουργήσουν πιλοτικά και έτσι να διευκολύνουν την αναδιάρθρωση των προγραμμάτων σπουδών των λεγομένων καθηγητικών σχολών. Ελπιδοφόρος φαίνεται και η πρωτοβουλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου να υλοποιήσει το πρόγραμμα «Η προετοιμασία του Δασκάλου στην Κοινωνία της Πληροφορίας» με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

7. Η διείσδυση της πληροφορικής στην κοινωνία

Σύμφωνα με δειγματοληπτική έρευνα που πραγματοποίησε η γνωστή εταιρία δημοσκοπήσεων VPRC, η διείσδυση της νέας τεχνολογίας στην κοινωνία προχωρά με γοργό ρυθμό, αλλά όχι αρκετό για να καλύψει την απόσταση που τη χωρίζει από την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση στην οποία συμμετέχει. Τα αποτελέσματα της έρευνας, που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Βιομηχανίας στο πρώτο εξάμηνο του έτους 2001, σε δείγμα 6095 ατόμων απ' όλη την επικράτεια και δημοσιεύθηκαν στα μέσα Νοεμβρίου στον ημερήσιο εθνικό τύπο, ήταν αποκαλυπτικά.

Το ποσοστό χρηστών Η/Υ και Internet που χρησιμοποιήθηκε ως ποσοτικό μέτρο της εκτίμησης της διείσδυσης των νέων τεχνολογιών στην ελληνική κοινωνία, στο πρώτο εξάμηνο του 2001 ξεπέ-

ρασε για πρώτη φορά το όριο του 10%, τη στιγμή που το ίδιο ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση ανέρχεται στο 34,3%. Σημειώνεται ότι ανασταλτικό παράγοντα στην προσέγγιση του παραπάνω ποσοστού από την πλευρά της Ελλάδας, θα διαδραματίσει η ιδιαίτερα μεγάλη αναλογία ατόμων του πληθυσμού (37 άτομα στα 100) με κατώτερο μορφωτικό επίπεδο. Το προηγούμενο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σημαντική μερίδα των συγκεκριμένων ατόμων (86%) έχει ηλικία άνω των 45 ετών, άρα με την πάροδο των ετών το ενδιαφέρον τους για εμπλοκή με τη νέα τεχνολογία βαίνει συνεχώς μειούμενο, λειτουργεί ενισχυτικά στην προαναφερόμενη διαπίστωση.

Στη συνέχεια φαίνονται με τη μορφή γραφημάτων δύο βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν τη διείσδυση της νέας τεχνολογίας στην ελληνική κοινωνία, τα οποία είναι το οικογενειακό εισόδημα και το μορφωτικό επίπεδο.

Μία προσεχτική μελέτη των γραφημάτων καταδεικνύει την αναγκαιότητα προσαρμογής της εκπαίδευσης στην άρση των κοινωνικών ανισοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο το οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα θα συνεισφέρει σημαντικά τόσο στη μείωση του ελλείμματος διείσδυσης που παρατηρήθηκε, όσο και στην καθιέρωση της επιδιωκόμενης ομοιογένειας στο πλαίσιο της ενιαίας Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προφανώς, για να επιτευχθεί ή τόσο αναγκαία διείσδυση της πληροφορικής στην ελληνική κοινωνία δεν αρκεί μόνο να γενικευθεί και να συστηματικοποιηθεί η διδασκαλία αυτής καθαυτής της πληροφορικής. Είναι ίσως περισσότερο ωφέλιμο να ληφθεί πρόνοια ώστε ο μαθητής από πολύ νωρίς να μυηθεί στη χρήση των υπολογιστών με τη χρήση των Η/Υ στη διδασκαλία των άλλων μαθημάτων, καθώς επίσης και με την ενθάρρυνσή του από το σχολικό περιβάλλον να χρησιμοποιήσει την πληροφορική για τη διεκπεραίωση άλλων δραστηριοτήτων (π.χ. συνθετικές εργασίες, έκδοση σχολικής εφημερίδας, περιβαλλοντική εκπαίδευση, αγωγή υγείας, αγωγή καταναλωτή κ.λ.π.).

8. Το παράδειγμα της Αμερικής

Συμπληρωματικά, και με σκοπό την άντληση της απαραίτητης εκπαιδευτικής εμπειρίας και τεχνογνωσίας που θα οδηγήσει στη μείωση του ελλείμματος διείσδυσης της πληροφορικής στην κοινωνία της ενωμένης Ευρώπης, αλλά κυρίως της Ελλάδας, κρίνε-

ται ιδιαιτέρως χρήσιμο να δούμε τι γίνεται σε μια προηγμένη τεχνολογικά χώρα, όπως στις Η.Π.Α. Διότι, η κυοφορούμενη κοινωνία της πληροφορίας που στοχεύει στη δημιουργία της κοινωνίας της γνώσης, θα ήταν ωφέλιμο να είχε για την ανάπτυξη της εκπαιδευτικής τεχνολογίας σαν σημείο αναφοράς ή τουλάχιστο άντλησης τεχνογνωσίας, τις προσπάθειες που γίνονται στην κατ' εξοχήν τεχνολογική χώρα, τις Η.Π.Α.

Στις Η.Π.Α. πραγματοποιείται, όπως θα αναμέναμε, μεθοδική εργασία για την εφαρμογή της νέας τεχνολογίας σε όλο το φάσμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι ερευνητές συνεχίζουν να υποστηρίζουν ότι περισσότερη έρευνα χρειάζεται σχετικά με το πώς οι εκπαιδευτικοί ενσωματώνουν τη νέα τεχνολογία στη διδασκαλία τους. Επιπλέον, από τη συστηματική έρευνα εντοπίστηκαν παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη κοινωνικών και αναλυτικών δεξιοτήτων, όπως τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό, την επί της εργασίας συμπεριφορά, τη συνεργασία μεταξύ των μαθητών, τα αυξημένα μαθησιακά επιτεύγματα, τη διάθεση προς την επιστήμη, την παιδαγωγική προσέγγιση του δασκάλου, την ενσωμάτωση της τεχνολογίας στο πρόγραμμα σπουδών.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι οι τελευταίες εξελίξεις στους διάφορους τομείς της εκπαιδευτικής τεχνολογίας παρουσιάζονται με ιδιαίτερα χρηστικό τρόπο στις παρακάτω επιστημονικές εκδόσεις που έχουν αναπτυχθεί από την Ένωση για την Προώθηση των Υπολογιστών στην Εκπαίδευση (AACE): Για τις τελευταίες εξελίξεις σε εφαρμογές intranets και web το περιοδικό WebNet Journal: Internet Technologies, Applications & Issues. Για τη διδασκαλία με χρήση υπολογιστών το περιοδικό Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching (JCMST). Για τη διδασκαλία και το σχεδιασμό συστημάτων, όπως virtual reality, παιχνίδια προσομοίωσης, κατανεμημένων συστημάτων εκπαίδευσης, συστημάτων εκπαιδευτικής έρευνας κλπ, το περιοδικό Journal of Interactive Learning Research (JILR). Για τη χρήση πολυμέσων στην εκπαίδευση, το περιοδικό Journal of Educational Multimedia and Hypermedia (JEMH) Έρευνα για τη χρήση των υπολογιστών και γενικά των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση των δασκάλων και καθηγητών σε περιοχές όπως πρόγραμμα σπουδών και εκπαίδευση, διοίκηση της εκπαίδευσης, εκπαιδευτική τεχνολογία και εκπαιδευτικό λογισμικό, παρουσιάζεται στο περιοδικό Journal of Technology and Teacher Education (JTATE). Πρωτοποριακή έρευνα για τη χρήση των τηλεπικοινωνιακών συστημά-

των στην εκπαίδευση που θα επιφέρει μεγάλες αλλαγές στον μελλοντικό τρόπο διδασκαλίας και στην κουλτούρα της εκπαίδευσης, παρουσιάζεται στο περιοδικό *International Journal of Educational Telecommunications (IJET)*. Συνεπώς, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μία συστηματική προσπάθεια και έρευνα για την εφαρμογή των διαφόρων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, καλύπτοντας όλους τους πιθανούς τομείς με μεθοδικότητα και επαγγελματισμό υψηλού επιπέδου, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα που παρέχει η τεχνολογία.

9. Η τάση της αγοράς

Από ιστοσελίδες, όπως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και άλλες, (<http://www.pi-schools.gr/>, <http://www.aace.org>) βλέπουμε ότι το ενδιαφέρον για την πληροφορική στην εκπαίδευση βαίνει συνεχώς αυξανόμενο. Οι τομείς που εξετάζονται είναι ποικίλοι και δείχνουν τη σε βάθος ενασχόληση με το θέμα. Παράλληλα η ανάπτυξη του κλάδου της πληροφορικής είναι ραγδαία. Στην Ελλάδα οι επιχειρήσεις κάνουν τζίρο περίπου 763.000.000 ευρώ ανά έτος, ενώ ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης του κλάδου φτάνει το 20% ανά έτος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η δαπάνη για την Πληροφορική στην χώρα μας, ως ποσοστό του ΑΕΠ, υπολογιζόταν κατά το 1994 σε ποσοστό 0,48%, σε σύγκριση με αντίστοιχη εκτίμηση της τάξεως του 1,7% για τον μέσο όρο παγκοσμίως (στοιχεία IDC/Strategic International).

Ακόμα περισσότερο, τα παραπάνω ποσοστά ανέρχονταν κατά το 1990 σε 0,49% και 1,45% αντίστοιχα, γεγονός που υποδηλώνει ότι η χώρα μας, αντί να πλησιάζει τους διεθνείς ανταγωνιστές της σε δείκτες παραγωγικότητας, υπολείπεται, σε βαθμό που θα πρέπει να μας κρούσει τον κώδωνα του κινδύνου. (www.sepe.gr). Σ' αυτό το σημείο ενδεικτικά αναφέρεται ότι η γνωστή εταιρία κατασκευής Η/Υ IBM (www.ibm.com) αύξησε τα έσοδά της από 64,7 δις \$ το 1991 σε 88,3 δις. \$ το 2000. Δηλαδή σε μια περίοδο δέκα χρόνων βλέπουμε μια αύξηση 36%. Μία άλλη επιχείρηση Η/Υ, η Hewlett Packard (www.hp.com) αύξησε τα έσοδά της από το 1996 έως το 2000 κατά 54%.

Όλα τούτα, μας υποδηλώνουν το πόσα περιθώρια για ανάπτυξη υπάρχουν στην Ελλάδα και πόσο γρήγορα αυξάνονται παγκόσμια οι επενδύσεις για πληροφορική, με συνέπεια την αύξηση των αναγκών για αντίστοιχη εκπαίδευση.

10. Η διδασκαλία της ίδιας της πληροφορικής

Αν κι όπως προαναφέρθηκε, ο κάθε μαθητής δεν χρειάζεται να μάθει προγραμματισμό Η/Υ, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο είναι παντελώς άχρηστο στο σχολείο της κοινωνίας της πληροφορίας. Το αντίθετο, είναι αφάνταστα χρήσιμο, αλλά όπως επίσης προαναφέρθηκε, αποτελεί εξειδικευμένη πληροφορική δραστηριότητα.

Για την εκπαίδευση των μαθητών στην ίδια την πληροφορική προβλέπονται συγκεκριμένα μαθήματα στο πρόγραμμα σπουδών. Επειδή όμως, με τη ραγδαία ανάπτυξη της πληροφορικής τα σχετικά μαθήματα στα σχολεία περιλαμβάνουν ύλη που συχνά απαιτώνεται γρήγορα, επιβάλλεται να εκσυγχρονίζονται και να ανανεώνονται με γοργούς ρυθμούς, ώστε να συμβαδίζουν πάντα με την καλπάζουσα νέα τεχνολογία. Οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ότι είναι άσκοπο να περιμένουν από όλους τους μαθητές να προχωρήσουν με τον ίδιο ρυθμό σε ένα μάθημα όπως η πληροφορική, που απαιτεί ιδιαίτερο ταλέντο, αφοσίωση και διανοητικές ικανότητες. Στοιχειώδης ανάγκη είναι η προσπάθεια των εκπαιδευτικών και της κοινωνίας να επικεντρώνεται με τρόπο ώστε να επιτευχθεί ο ζητούμενος σκοπός εκεί που θα αποδώσει περισσότερο.

Με απώτερο στόχο την προετοιμασία εξειδικευμένων στελεχών με αυξημένες παραγωγικές ικανότητες, χρειάζεται να δοθεί έμφαση στην εξοικείωση των δεκτικών μαθητών στις θετικές επιστήμες με τις αρχές και τις έννοιες του προγραμματισμού. Τούτο, μπορεί να επιτευχθεί με την εισαγωγή μαθημάτων επιλογής στα συμβατικά σχολεία και βέβαια με τη δημιουργία ειδικευμένων σχολείων, αν όχι αποκλειστικά στην πληροφορική, τουλάχιστον με κατεύθυνση τις θετικές σπουδές, κατά το πρότυπο των μουσικών και καλλιτεχνικών σχολείων.

Στον επιστήμονα της κοινωνίας της πληροφορίας, αλλά και στο μηχανικό, πολλές φορές θα εμφανιστεί η ανάγκη να προγραμματίσει μια εφαρμογή χρησιμοποιώντας μια ειδικευμένη γλώσσα (script language). Για παράδειγμα, θα του χρειαστεί να προγραμματίσει λογισμικό εφαρμογών γενικής χρήσης (π.χ. Excel, Access), ένα στατιστικό πακέτο (π.χ. SPSS, SAS, GAMS κλπ) ή ακόμα και εργαλεία παρουσίασης πληροφοριών στο Internet (π.χ. HTML, XML κλπ). Ασφαλώς, αρχίζοντας κανείς από την κατασκευή απλών προγραμμάτων είναι δυνατό να εισαχθεί αποτελεσματικά στον προγραμματισμό που σε προχωρημένο επίπεδο απαιτεί εκτός από ιδιαίτερες ικανότητες και συστηματική άσκηση.

Σημειώνεται ότι για το ανώτερο προσωπικό ενός δημοσίου ή ιδιωτικού οργανισμού χρειάζονται γνώσεις προγραμματισμού για την αποτελεσματική χρήση των διαφόρων εργαλείων που παρέχονται. Επίσης, οι ανάγκες καλής προγραμματιστικής ικανότητας θα είναι αυξημένες στο μέλλον, όταν η χρήση της πληροφορικής παντού θα είναι μεγαλύτερη. Ακόμα, οι πιο πολυσύνθετες ανάγκες που θα παρουσιάζονται δε θα καλύπτονται πάντα από τις υπάρχουσες εμπορικές εφαρμογές, οπότε θα πρέπει να ικανοποιηθούν με προγραμματισμό. Επιπρόσθετα, ακόμα και τα έτοιμα πρότυπα του φωνητικού προγραμματισμού σίγουρα θα υστερούν σε σχέση με την ευελιξία που παρέχει μια γλώσσα προγραμματισμού για την ακριβή επίλυση προβλημάτων.

Η διδασκαλία του προγραμματισμού σε επιλεγμένο σύνολο μαθητών και η ομαλή εισαγωγή τους από νωρίς στις έννοιες του προγραμματισμού, θα τους κάνει ικανούς να έχουν φυσική ευχέρεια στη χρήση των διαφόρων προγραμματιστικών εργαλείων που θα κυριαρχούν στην κοινωνία της πληροφορίας. Γενικά, σαν αποτέλεσμα της με κάθε τρόπο αναβάθμισης του μαθήματος της πληροφορικής στην εκπαίδευση, αναμένεται και μέσω της μεθόδου των συγκοινωνούντων δοχείων, η αναβάθμιση της χρήσης πληροφορικής τεχνολογίας και σε όλο το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του σχολείου.

11. Συμπεράσματα

Είναι αναντίρρητη η συνεχής ανάπτυξη της πληροφορικής και η προσπάθεια που καταβάλλεται διεθνώς για την εφαρμογή των σχετικών τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Εξαρχής πρέπει μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην αποφυγή δημιουργίας λειτουργικού πληροφορικού αναλφαβητισμού. Γιατί δεν αποκλείεται σε λίγα χρόνια οι πολίτες να γνωρίζουν τη βασική χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, αλλά να μην είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν την πληροφορική προκειμένου να αποκτήσουν νέα γνώση.

Αν και η πολιτεία εναρμονιζόμενη πλήρως με τις οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενθαρρύνει την καινοτομία, διαπιστώνεται σχετική απροθυμία των εκπαιδευτικών να χρησιμοποιήσουν τη νέα τεχνολογία προς όφελος της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με τη χρήση των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, το σχολείο γίνεται

λιγότερο ιδρυματικό, οι μαθητές περισσότερο ενεργητικοί και οι εκπαιδευτικοί πιο πολύ δραστήριοι. Επιπλέον, ο στόχος της εκπαίδευσης στην κοινωνία της πληροφορίας λαμβάνει ουσιαστικότερο περιεχόμενο. Αποβλέπει, πλέον, στο να δημιουργεί την υποδομή, ώστε οι αυριανοί πολίτες να θεωρούν αυτονόητη τη διαρκή αυτομόρφωσή τους και να αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως ενδιαφέρον τμήμα της καθημερινής τους ζωής. Και αυτό πρέπει με ευθύνη του επίσημου κράτους να γνωστοποιηθεί στους εκπαιδευτικούς, στους οποίους επιβάλλεται να δοθούν τα κατάλληλα κίνητρα, ώστε να το αποδεχθούν και να το υπηρετήσουν πρόθυμα.

Η διείσδυση της πληροφορικής στην κοινωνία κρίνεται γενικά χαμηλή και απ' ό,τι φαίνεται, ειδικά στην Ελλάδα, θα παραμείνει έτσι για πολλά χρόνια ακόμη. Για τη βελτίωση της κατάστασης, στα πλαίσια του εκπαιδευτικού σχεδιασμού κρίνεται απαραίτητο η πολιτεία, η εκπαιδευτική κοινότητα και η κοινωνία γενικότερα να προωθήσει συστηματικά και μεθοδευμένα την εφαρμογή της σύγχρονης εκπαιδευτικής τεχνολογίας στο σχολείο που θα προετοιμάζει τους πολίτες της κοινωνίας του μέλλοντος. Πριν απ' όλα όμως, χρειάζεται οι σχετικοί φορείς να φροντίσουν ιδιαίτερα την ειδική προς τούτο επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Την απαραίτητη εκπαιδευτική εμπειρία και τεχνογνωσία μπορούμε να την αντλήσουμε από προηγμένες τεχνολογικά χώρες, όπως οι ΗΠΑ, και να την αναπτύξουμε σε συνεργασία με τους εταίρους μας στην Ευρώπη.

Η τάση της αγοράς δείχνει ότι η χρήση της πληροφορικής θα βαίνει συνεχώς αυξανόμενη, συνεχώς θα απαιτούνται εξειδικευμένες εφαρμογές και γι' αυτό η αξία του προγραμματισμού δεν μπορεί να θεωρηθεί άνευ σημασίας στην κοινωνία της πληροφορίας. Οι σημερινοί μαθητές και αυριανοί πολίτες επιβάλλεται να εξοικειωθούν με τις νέες τεχνολογίες όχι μόνο μέσα από τα μαθήματα πληροφορικής που προσφέρονται στο σχολικό περιβάλλον, αλλά κυρίως με τη βοήθεια που μπορεί να προσφέρει η πληροφορική στη διδασκαλία των άλλων μαθημάτων. Τούτο το τελευταίο είναι κάτι στο οποίο υστερεί παντελώς η πατρίδα μας και πρέπει να απασχολήσει ιδιαίτερω εκείνους που χαράσσουν πολιτική και λαμβάνουν αποφάσεις.

Βιβλιογραφία

- Atkin M. J., «Evaluating interactive Technologies for learning»,
Journal of Curriculum studies, No 25, σελ: 333-342, 1993.

- Barker P. -Yeates H., «Introducing Computers Assisted Learning», Prentice/Hall International.
- Bell D., «The Coming of the Post-Industrial Society: A venture in social forecasting», New York: Basic Books, 1973.
- Binder S. - Ledger B., «Preschool computer project report», Ontario, Canada:Sherian College, 1985.
- Bouvier A., «Μάθηση, διδασκαλία και επιμόρφωση στα Μαθηματικά», Εισήγηση στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Μαθηματικής Παιδείας της ΕΜΕ, Δεκέμβριος 1987, Αθήνα, 1987.
- Brown E., «That's edutainment», Osborne:Mc Graw Hill, 1995.
- Clements D., «Computers and young children-A review of research», Young Children, No 43(1), σελ: 34-44, 1987.
- Gates D., «Lettering for Reproduction», New York: Watson-Guptill Publications, 1973.
- Chinien C. - Hlynka D., «Formative Evaluation of prototypical products: from expert to connoiseur», Educl. Training Technol. Int., 1993.
- Dejoy J. K. - Mills H. H., «Criteria for evaluating interactive instructional materials for adults self-directed learners», Educl. Technol., 1989.
- Duchastel P.C., «Structures and methodologies for the evaluation of educational software» In «Studies in Educational Evaluation», 1987.
- Evaluating Learning Technology Innovation, «Guidelines», The Articulate project, 1992.
- Hofmeister J., «The birth of HyperSchool», in S.Ambron, K. Hooper, Apple Computer Inc. (eds) «Learning with Interactive Multimedia», Washington: Microsoft Press, σελ: 199-221, 1990.
- Johnson J., «Characteristics of preschoolers interested in micro-computers», Journal of Educational Research, No 78, 1985.
- Machell J. - Saunders M., «MEDA: an evaluation tool for training software», Center for Study of Evaluation and Training, Univ. of Lancaster, 1991.
- Makrakis V., «Computers in education, studies in International and Comparative Education», Stockholm of International Education, 1988.
- Mason R., «Using Communications Media in Open and Flexible Learning», London: Kogan Page, 1995.
- Papert S., «Mindstorms: Children, Computers & Powerful Ideas», New York: Basic Books, 1980.
- Papert S., «The Children's Machine, Rethinking School in age of the Computer», New York: Basic Books, 1993.

- Poole B. J., «Education for an Information age Teaching in the computerized classroom», USA: Mc Grow-Hill, 1997.
- Porat M., «The Information of Economy: Defenition and Measurement», Washington: Department of Commerce-Office of Telecommunications, 1977.
- Race Ph., «Το Εγχειρίδιο της ανοιχτής εκπαίδευσης», Μεταίχμιο, Αθήνα, 1999.
- Rechenberg P., «Εισαγωγή στην Πληροφορική», Κλειδάριθμος, Αθήνα, 1991.
- Rozsak Th., «Der Verlust des Denkens. Über die Mythen des Computer-Zeitalters», Droemer-Knaur, Munchen, 1986.
- Rowtree D., «Exploring Open and Distance Learning», Kogan Page, London, 1992.
- Scaife J. - Wellington J., «Information Technology in Science and Technology Education», Open University Press, Philadelphia, 1993.
- Schak R. C., «Learning via multimedia computers», Communication ACM, No 35 , σελ: 54-55, 1993.
- Schwier R., «Contemporary and Emerging Interactive Technologies for Distance Education» in B. Williw (ed) «Distance Education Strategies and Tools», Educational Technology Publications, Englewood Cliffs, N.J., 1994.
- Shade D. - Nida R. - Lipinski J. - Watson J., «Microcomputers and preschoolers-Working Together in a classroom setting», Computers in the schools, No 3, σελ: 53-61, 1986.
- Skinner B.F., «Teaching Machines», W.H.Freeman and Company, σελ: 267-274, 1961.
- Software Evaluation, Council of Ministers of Education, Canada
- Bitter G.G - Wighton G., «The most important criteria used by the educational software evaluation consortium», Computing Teacher, 1987.
- Tietenberg T. , «Οικονομική του Περιβάλλοντος και των Φυσικών Πόρων», Τόμος Β, Gutenberg, Αθήνα, 1998.
- Underwood J., «Computer Based Learning», David Fulton Publishers.
- Willem J. Pelgrum - Tjeerd Plomp. «The IEA Study of Computers in Eduvation»,. Pergamon Press, 1993.
- Woolf B. - Hall W., «Multimedia Pedagogues», Computer (IEEE Computer Society), No 28, σελ: 74-80, 1995.
- Voogt J., «Courseware Evaluation by Teachers: an implementation Perspective», Computers and Education, 1990.
- Ανδριανόπουλος Α., «Δημοκρατικός Καπιταλισμός και Κοινωνία της Γνώσης», Libro, Αθήνα, 1997.

- Αποστολάτος Ν. , «Αριθμητικοί Υπολογισταί», Αθήνα, 1972.
- Βαϊνάς Δ., «Ανάλυση της διδακτικής των Μαθηματικών στην Ελλάδα», Γρηγόρης, Αθήνα, 2000.
- Διαμαντάκη Κ. - Ντάβου Μπ. - Πανούσης Γ., «Νέες Τεχνολογίες και παλιοί φόβοι στο σχολικό σύστημα», Παπαζήση, Αθήνα, 2001.
- ΕΠΥ (), «Η Πληροφορική στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», Πρακτικά Δημερίδας, Αθήνα, 1997.
- Κόλλιας Α., «Οι Υπολογιστές στη διδασκαλία και τη Μάθηση», ΕΚΚΓΜ, Αθήνα, 1999.
- Κοντογιαννοπούλου Γ., «Οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές διαστάσεις της χρήσης νέων τεχνολογιών στο σχολείο», Σύγχρονα θέματα, Αθήνα, Νο 46-47, 1992.
- Κόκκος Α. - Λιοναράκης Α. - Ματραλής Χ. - Παναγιωτακόπουλος Χ., «Ανοιχτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση», Τόμος Γ, Ε.Α.Π., Πάτρα, 1999.
- Κόμης Β., «Ανάλυση και ανασχηματισμός των αναπαραστάσεων των μαθητών από 9 μέχρι 12 ετών πάνω στις νέες τεχνολογίες Πληροφορικής», Σύγχρονη Εκπαίδευση, Νο 27, 1994.
- Μπακογιάννης Σ. - Γεωργιάδης Π., «Χαρακτηριστικά εκπαιδευτικού λογισμικού αλληλεπιδραστικής μάθησης», Πρακτικά ΕΠΥ «Η Πληροφορική στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», σελ: 159-167 Αθήνα, 1997.
- Ντολιοπούλου Ε., «Ο Η/Υ στην προσχολική τάξη», Παιδαγωγική Επιθεώρηση, Νο 27, σελ: 97-115, 1998.
- Παπάς Γ., «Η πληροφορική στο σχολείο», Συμewών, Αθήνα, 1989 50. Σολομωνίδου Χ. - Σταυρίδου Ε., «Σύγχρονη Εκπαιδευτική Τεχνολογία: Δυνατότητες και προοπτικές για την επίλυση προβλημάτων της εκπαίδευσης», Παιδαγωγική Επιθεώρηση, Νο 20, σελ: 69-91, 1994.
- Ράπτης Α. - Ράπτη Α., «Πληροφορική και Εκπαίδευση», Αθήνα, 1999.
- Σολομωνίδου Χ., «Σύγχρονη Εκπαιδευτική Τεχνολογία», Κώδικας, Θεσ/νίκη, 2001.
- Σταχτέας Χ., «Η συμβολή της Πληροφορικής στη Διδασκαλία άλλων μαθημάτων», Αλγόριθμος, Νο 2, σελ: 8-9, 1996.
- Σταχτέας Χ., «Προεκτάσεις της εκπαίδευσης στην κοινωνία της πληροφορίας», Δημόσιος Τομέας, Νο 180, σελ: 32-33, 2002.
- Σταχτέας Χ., «Τηλεκπαίδευση: Μία ειδικής μορφής τηλεργασία», Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων, Νο 25, σελ: 83-89, 2002.
- Υψηλάντης Π., «Ψηφιακή οικονομία και επιχειρήσεις», ΤΕΙ/Λ, Λάρισα, 1999.

Το βήμα των μεταπτυχιακών φοιτητών

Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης: Μια αγνοημένη προβληματική

Ευστάθιος Φακιολάς*

Περίληψη

Το άρθρο επιδιώκει να αξιολογήσει τις κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, από την οπτική γωνία της προβληματικής των επιπέδων ανάλυσης του διεθνούς συστήματος και του κράτους. Η κεντρική θέση του άρθρου είναι ότι οι επεξηγηματικές ανεπάρκειες των υπό εξέταση προσεγγίσεων συνδέονται με την εμμονή τους να δίνουν έμφαση σ' ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης. Το πρόβλημα της σύνδεσης των επιπέδων ανάλυσης έχει ελάχιστα απασχολήσει την υπάρχουσα ακαδημαϊκή συζήτηση. Εξαίρεση αποτελεί η κυοφορούμενη μεταθεωρητική-κριτική σχολή σκέψης στις διεθνείς και ευρωπαϊκές σπουδές, η αξιοποίηση της οποίας από τις υπάρχουσες κυρίαρχες θεωρίες μπορεί να οδηγήσει σε καλύτερα ερμηνευτικά σχήματα της ολοκλήρωσης, στη βάση της σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης.

Εισαγωγή

Το άρθρο επιδιώκει την περιδιάβαση των κυριότερων θεωριών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσα από την προβληματική του επιπέδου ανάλυσης, όπως αυτή έχει αναπτυχθεί στον κλάδο των διεθνών σχέσεων.¹ Παρά την πληθώρα θεωρητικών αναλύσεων σε διεθνές επίπεδο, η ελληνική βιβλιογραφία των διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών τείνει να αγνοεί αυτή την προβληματική.² Είναι

* Υποψήφιος διδάκτωρ στο Department of War Studies, King's College, London.

ακριβώς απ' αυτή τη σκοπιά, που το άρθρο προσπαθεί να διευρύνει τον ορίζοντα του διαλόγου μεταξύ των Ελλήνων ερευνητών, αφού επιχειρεί να διαβάσει τις υπό εξέταση θεωρίες από μια διαφορετική οπτική γωνία, φιλοδοξώντας να αναδείξει, παρά να επιλύσει θεωρητικά προβλήματα.

Οι θεωρίες γενικότερα μπορούν να ταξινομηθούν με δύο κριτήρια: α) σε ποια σχολή σκέψης ανήκουν και β) σε ποιο από τα επίπεδα ανάλυσης επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σχετικά με τους προσδιοριστικούς παράγοντες των φαινομένων που μελετούν. Διακινδυνεύοντας μια απλοϊκή σχηματοποίηση, με βάση τις αξιωματικές υποθέσεις που υιοθετούν, διακρίνουμε τις θεωρίες σε εκείνες που ανήκουν στο ρεαλισμό και σε εκείνες που ανήκουν στον πλουραλισμό.³ Έτσι, η ανάλυση των θεωριών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αντλεί μέρος των επιχειρημάτων της από το διάλογο μεταξύ ρεαλιστών και νεοφιλελευθέρων.⁴ Το κεντρικό επιχείρημα που προτάσσει το άρθρο, είναι ότι οι υπό εξέταση θεωρίες έχουν σημαντικές επεξηγηματικές αδυναμίες που συνδέονται με την εμμονή τους να δίνουν έμφαση σ' ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης. Βέβαια, αν και ορισμένες απ' αυτές επιχειρούν να συνδυάσουν τα επίπεδα ανάλυσης, ωστόσο, χαρακτηρίζονται από μια μάλλον αθροιστική λογική, με την έννοια ότι δεν εξηγούν πώς και γιατί οι μεταβλητές των διαφορετικών επιπέδων διαπλέκονται. Βασική συνέπεια αυτής της ανεπάρκειας είναι η αδυναμία των θεωριών αυτών να εξηγήσουν τις φάσεις προώθησης και στασιμότητας του γίνεσθαι της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης.

2. Η προβληματική του επιπέδου ανάλυσης στις διεθνείς σχέσεις

Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης στις διεθνείς σχέσεις πηγάζει από το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ενιαία θεωρία διεθνούς πολιτικής. Σύμφωνα με τον Lakatos, οι θεωρίες ταξινομούνται σ' ένα κοινό επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα ή, αλλιώς, σε μια κοινή σχολή σκέψης, με κριτήριο έναν σκληρό πυρήνα αξιωματικών υποθέσεων και εννοιολογικών κατηγοριών. Στο εσωτερικό του ερευνητικού προγράμματος οι ξεχωριστές θεωρίες αντιπροσωπεύουν την 'προστατευτική ζώνη' των βοηθητικών υποθέσεων εργασίας.⁵ Αν και προέρχονται από τον ίδιο σκληρό πυρήνα, οι θεωρίες μπορεί να διαφέρουν όχι μόνο γιατί θεμελιώνονται σε

διαφορετικό τρόπο ανάλυσης και απαντούν σε διαφορετικά ερωτήματα, αλλά και διότι προσεγγίζουν το ίδιο ερώτημα από διαφορετική οπτική γωνία.

Το παράδοξο είναι ότι θεωρίες που ανήκουν στο ίδιο πρόγραμμα καταλήγουν συχνά σε αντίθετα συμπεράσματα. Αυτό συμβαίνει διότι αποδίδουν καθοριστικό ρόλο σε παράγοντες που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, ενώ ταυτόχρονα δεν ενσωματώνουν στην ανάλυσή τους παράγοντες από άλλα επίπεδα ανάλυσης. Πάντως, παρά το γεγονός ότι οι θεωρίες εστιάζουν την προσοχή τους σε διαφορετικούς παράγοντες, στην πραγματικότητα υπάρχουν μεταξύ των παραγόντων αυτών διασυνδέσεις. Φαινομενικά ανταγωνιστικές θεωρίες δεν αντιπροσωπεύουν παρά διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα με αναφορά σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Στην περίπτωση αυτή, λόγω της πολυπλοκότητας των φαινομένων, το αίτημα είναι η σύζευξη θεωριών που ανάγονται σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, προκειμένου να συγκροτήσουν μια ενιαία θεωρία με καλύτερη επεξηγηματική ικανότητα.

Γενικότερα, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης στις διεθνείς σχέσεις αφορούσε αρχικά τη διάκριση μεταξύ διεθνούς συστήματος και κράτους και περιορίστηκε στην προβληματική, κατά πόσο η συμπεριφορά των κρατών συγκροτεί το διεθνές σύστημα ή αντίστροφα το τελευταίο διαμορφώνει τη συμπεριφορά των πρώτων. Στη συνέχεια, ο προβληματισμός επεκτάθηκε και, πλέον, γίνεται αποδεκτό ότι δεν υπάρχουν δύο μόνο επίπεδα ανάλυσης. Ο Waltz θεωρεί ότι υπάρχει ένα τρίτο επίπεδο ανάλυσης, το επίπεδο του ατόμου.⁶ Οι Hollis και Martin προσθέτουν ένα τέταρτο επίπεδο, εκείνο των γραφειοκρατικών δομών μεταξύ κράτους και ατόμου.⁷ Συνολικά, αν και κάθε επίπεδο μπορεί να υποδιαιρεθεί σε επιμέρους επίπεδα,⁸ η κρατούσα άποψη είναι ότι τα επίπεδα ανάλυσης είναι βασικά τρία: άτομο, κράτος και σύστημα. Είναι αλήθεια, πάντως, ότι έμφαση δίνεται στα δύο τελευταία.

Ειδικότερα, με επιστημολογικούς όρους το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης εκφράστηκε μέσω της συζήτησης σχετικά με την 'ολιστική'/'συστημική' και 'ατομικιστική'/'μειωτική' προσέγγιση.⁹ Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης θέτει το ερώτημα κατά πόσο η προσέγγιση ενός αντικειμένου έρευνας πρέπει να ξεκινήσει από πάνω προς τα κάτω, δηλαδή να υιοθετήσει την ολιστική επιστημολογική προσέγγιση ή να ξεκινήσει από κάτω προς τα πάνω, δηλαδή να χρησιμοποιήσει την ατομικιστική επιστημολογική προσέγγιση. Το ερώτημα αυτό αφορά το επιστημολογικό αντικείμενο της

κάθε θεωρίας, δηλαδή από ποιές μεταβλητές και γεγονότα ξεκινά και, συνεπώς, δεν πρέπει να συγχέεται με το ζήτημα της επιλογής του επαγωγικού ή απαγωγικού τρόπου ανάλυσης, που σχετίζεται με το πώς η θεωρία παράγεται στην πράξη. Έτσι, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης είναι ένα δίλημμα έρευνας, που έχει και τη θετική του πλευρά.

Η τελευταία έχει δύο πτυχές: α) η εξέταση της πραγματικότητας διευκολύνεται, γιατί η έρευνα προσανατολίζεται προς ένα συγκεκριμένο πλαίσιο για την ανίχνευση των μεταβλητών και των γεγονότων που συγκροτούν το υπό εξέταση αντικείμενο, β) φανερώνει ότι υπάρχουν περισσότερες από μία πηγές εξήγησης της διεθνούς πολιτικής.¹⁰ Το δίλημμα έρευνας εκφράζεται με τον ακόλουθο τρόπο.¹¹ Αν δεχτούμε ότι η ανάλυση χρειάζεται να προχωρήσει από πάνω προς τα κάτω, πρέπει να αποδεχτούμε ότι τα κράτη συμπεριφέρονται όπως το σύστημα επιτάσσει. Η παραδοχή αυτή συνεπάγεται ότι τα κράτη δε διαθέτουν αυτονομία δράσης. Αν όμως δεχτούμε ότι η ανάλυση χρειάζεται να προχωρήσει από κάτω προς τα πάνω, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η αθροιστική συμπεριφορά των κρατών διαμορφώνει το διεθνές σύστημα. Το συμπέρασμα αυτό υποδηλώνει ότι το σύστημα δε διαθέτει δική του αυτόνομη δυναμική, γεγονός που παραγνωρίζει την ιστορική του διάσταση, καθώς και τους περιορισμούς και τις ευκαιρίες που θέτει. Στο πλαίσιο αυτό, η ατομικιστική προσέγγιση συνδέεται με τη μειωτική προσέγγιση, ενώ η ολιστική προσέγγιση ταυτίζεται με τη συστημική. Οι όροι 'ολιστική' και 'συστημική', καθώς και οι αντίστοιχοι 'ατομικιστική' και 'μειωτική', χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι.¹²

Η μειωτική προσέγγιση επικεντρώνει την προσοχή της σε μεταβλητές που βρίσκονται στο εθνικό ή υπο-εθνικό επίπεδο ανάλυσης. Πρεσβεύει ότι τα κράτη προσδιορίζουν το σύστημα και ότι οι εσωτερικές διεργασίες καθορίζουν τις διεθνείς εξελίξεις. Είναι μια θεώρηση της συμπεριφοράς των μερών, που εξηγείται με βάση τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Το κύριο αντικείμενο έρευνας είναι ποιες εθνικές ή υπο-εθνικές μονάδες, τι πολιτική ακολουθούν. Το διεθνές σύστημα ως σύνολο γίνεται αντιληπτό μέσα από τα γνωρίσματα και τις διαδράσεις των επιμέρους διακριτών μονάδων του. Τα επιχειρήματα αφορούν τις επιπτώσεις που έχει η συμπεριφορά και οι διαδράσεις των μονάδων, η διαδικασία λήψης αποφάσεων και τα χαρακτηριστικά τους στο σύστημα, παρά το ανάποδο, δηλαδή ποιές είναι οι συνέπειες του συστήματος πάνω στις μονάδες. Αντίθετα, η συστημική προσέγγιση εστιάζει

το ενδιαφέρον της στο σύστημα. Προσπαθεί να δείξει πώς ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται και διασυνδέονται μεταξύ τους οι μονάδες επηρεάζει τη συμπεριφορά τους. Εξηγεί πώς η οργάνωση του χώρου λειτουργεί περιοριστικά πάνω στις διαδραζόμενες μονάδες, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να συμπεριφέρονται όμοια, παρά τις διαφορές τους, και να παράγουν εξελίξεις που κινούνται σε μια προβλεπόμενη κλίμακα. Η διεθνής πολιτική, συνεπώς, είναι προϊόν μεταβλητών του διεθνούς συστήματος. Αυτό δε σημαίνει, όμως, ότι οι εσωτερικές συνθήκες δεν είναι απαραίτητες για την εξήγηση, ιδιαίτερα για τον τρόπο με τον οποίο οι μονάδες αντιμετωπίζουν τις συνθήκες του διεθνούς περιβάλλοντος. Απλώς σημαίνει ότι οι συστημικοί παράγοντες έχουν σχετικά μεγαλύτερη βαρύτητα.

Ωστόσο, υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για το κατά πόσο η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος είναι επιστημολογικές και όχι οντολογικές προσεγγίσεις και, συνεπώς, αν ταυτίζονται με τη συστημική και μειωτική προσέγγιση, αντίστοιχα. Σύμφωνα μ' αυτές, η ατομικιστική και ολιστική προσέγγιση αντανακλούν ξεχωριστές οντολογικές προσεγγίσεις της σχέσης του ανθρώπου με το κοινωνικό του περιβάλλον μέσα στην ολότητα της πραγματικότητας. Η πρώτη αντιλαμβάνεται την ολότητα ως το σύνολο των χαρακτηριστικών και των διασυνδέσεων των επιμέρους μερών. Η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι τα μέρη, ενώ η εξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή το αντικείμενο έρευνας, η ολότητα. Η δεύτερη προσέγγιση συλλαμβάνει την ολότητα ως το σύστημα των διαταγμένων σχέσεων μεταξύ των μερών της. Η ολότητα είναι κάτι περισσότερο από το σύνολο των μερών, με την έννοια ότι τα τελευταία διαμορφώνονται από τις δομές του συστήματος των διασυνδέσεών τους. Η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι η ολότητα ως σύστημα, ενώ η εξαρτημένη μεταβλητή είναι τα μέρη.

Ουσιαστικά, η σχετική συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα, κατά πόσο το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης συνδέεται με το πρόβλημα της δομής και του δρώντος.¹³ Οι Hollis και Smith υποστηρίζουν ότι τα δύο αυτά προβλήματα είναι αλληλένδετα, γιατί σε κάθε επίπεδο ανάλυσης τίθεται πρόβλημα προσδιορισμού της δομής και των δρώντων. Η επιλογή του επιπέδου ανάλυσης προϋποθέτει την υιοθέτηση αντίστοιχης οντολογικής τοποθέτησης, διότι η επικέντρωση στο ρόλο του συστήματος ή του κράτους ως μονάδες που πρέπει να αναλυθούν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, απαιτεί προηγουμένως τη θεωρητική σύλληψη του κράτους ή του συστήματος. Κάθε θέση για το επίπεδο ανά-

λυσης προϋποθέτει μια θέση σχετικά με τη δομή και το δρώντα. Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης, δηλαδή, παραπέμπει όχι μόνο στο ζήτημα της εξήγησης της πραγματικότητας και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και στο τι ακριβώς σημαίνουν οι έννοιες του δρώντος και της δομής. Αυτό δε σημαίνει ότι η οντολογία προηγείται της επιστημολογίας, διότι ενώ η οντολογική τοποθέτηση επηρεάζει την επιστημολογική προσέγγιση, το αντίθετο είναι εξίσου αληθινό και, επομένως, η επιστημολογία δεν είναι δευτερεύουσα. Στην πραγματικότητα, αν και η οντολογική τοποθέτηση εμφανίζεται ως επιλογή μεταξύ ατομικιστικής και ολιστικής προσέγγισης, εντούτοις δεν μπορεί να διακριθεί από την επιλογή μεταξύ μειωτικής και συστημικής προσέγγισης, γιατί δε διαθέτουμε αυταπόδεικτο τρόπο για να συλλάβουμε τις οντότητες της διεθνούς πολιτικής και τις μεταξύ τους σχέσεις. Υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι για να συλλάβουμε τους δρώντες και τις δομές, που είναι η κατανόηση-ερμηνεία και η εξήγηση.¹⁴ Μ' άλλα λόγια, η επιλογή της 'ατομικιστικής οντολογικής' προσέγγισης συνεπάγεται ότι η έρευνα πρέπει να εστιαστεί επιστημολογικά στα μέρη για να συλλάβει την ολότητα, δηλαδή να υιοθετήσει τη 'μειωτική επιστημολογική' προσέγγιση. Κατ' αναλογία, η επιλογή της 'ολιστικής οντολογικής' προσέγγισης συνεπάγεται ότι η έρευνα πρέπει να ξεκινήσει από τις διασυνδέσεις των μερών, προκειμένου να συλλάβει την ολότητα στο σύνολό της, δηλαδή να υιοθετήσει τη 'συστημική επιστημολογική' προσέγγιση.

Ορισμένοι ερευνητές, όμως, όπως ο Wendt, τονίζουν ότι τα δύο αυτά προβλήματα διακρίνονται. Η ολιστική και η ατομικιστική προσέγγιση είναι οντολογικές, που αφορούν τη δομή και το δρώντα και όχι το επίπεδο ανάλυσης. Η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος προσπαθούν να απαντήσουν σε προβλήματα οντολογίας, δηλαδή αν τα γνωρίσματα και η συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης σ' ένα επίπεδο ανάλυσης, μπορούν να 'μειωθούν' ή να αποδοθούν στα γνωρίσματα και τη συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης ενός άλλου επιπέδου ανάλυσης. Δηλαδή, η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος έχουν να κάνουν με τη συσχέτιση της δομής με το δρώντα, με τη διαπίστωση κατά πόσο οι μονάδες ανάλυσης είναι στην πραγματικότητα δρώντες. Αντίθετα, το επίπεδο ανάλυσης σχετίζεται με τον προσδιορισμό εκείνου του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή του κράτους ή του συστήματος, που εξηγεί καλύτερα τη συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης. Οι τελευταίες, που είναι οι εξαρτημένες μεταβλητές, παραμένουν σταθερές στις διάφορες προσεγγίσεις. Η παράμετρος που συνεχώς αλλάζει είναι

το επίπεδο ανάλυσης, ανάλογα με το βάρος που αποδίδεται στις ανεξάρτητες μεταβλητές που ανήκουν στα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικών συνόλων. Το πρόβλημα ανάλυσης είναι πρόβλημα εξήγησης της συμπεριφοράς των μονάδων ανάλυσης, που είναι σταθερές σε κάθε επίπεδο ανάλυσης μέσω της αξιολόγησης της σχετικής σημασίας που έχουν οι απιώδεις παράγοντες των διαφορετικών επιπέδων κοινωνικών συνόλων. Συνοπτικά, η επιλογή μεταξύ μειωτικής και συστημικής προσέγγισης δεν προϋποθέτει συγκεκριμένη οντολογική τοποθέτηση για το πώς οι δρώντες και οι δομές συγκροτούνται. Δεν υπάρχει ταύτιση μεταξύ των δύο προβλημάτων. Αντιθέτως, μπορεί κάποιος να υιοθετήσει την ολιστική προσέγγιση, όπου το επίπεδο ανάλυσης είναι το εθνικό και αντιστρόφως.¹⁵

Η συζήτηση σχετικά με τη διάκριση μεταξύ του προβλήματος του επιπέδου ανάλυσης, που είναι επιστημολογικό ζήτημα, και του προβλήματος της δομής και του δρώντος, που είναι οντολογικό θέμα, φανερώνει δύο πράγματα. Πρώτον, είναι δύσκολο να υιοθετήσει κανείς μια επιστημολογική θέση σε σχέση με την επιλογή των επιπέδων ανάλυσης, χωρίς η τελευταία να μην υποκρύπτει μια συγκεκριμένη οντολογική θεώρηση. Έτσι, το πρόβλημα των επιπέδων ανάλυσης δεν είναι εντελώς ξεχωριστό από το πρόβλημα μεταξύ δρώντων και δομής. Δεύτερον, η επιλογή μεταξύ των επιπέδων ανάλυσης οδηγεί από τη φύση της σε οντολογικούς δογματισμούς και θεωρητικούς ντετερμινισμούς: α) από τη στιγμή που το επίπεδο του κράτους διαχωρίζεται από το επίπεδο του συστήματος, υπονοείται ότι το κράτος διαφοροποιείται από το διεθνές σύστημα, δηλαδή το υποκείμενο και το αντικείμενο συνιστούν δύο μη αλληλένδετες οντότητες, β) η δομή, που είναι προϊόν των διαδράσεων των κρατών, μετεξελίσσεται, μετά τη σύστασή της σ' αυθύπαρκτη και αυτόνομη οντότητα, σε προσδιοριστικό παράγοντα της συμπεριφοράς των κρατών, με αποτέλεσμα τα τελευταία να μην αποτελούν πλέον προσδιοριστικούς παράγοντες του διεθνούς συστήματος και γ) ότι το κράτος ή το διεθνές σύστημα αποτελούν τους –σε τελευταία ανάλυση– προσδιοριστικούς παράγοντες της διεθνούς πολιτικής.

Για να μην παγιδευτούμε σε δογματικές οντολογικές θέσεις, επιβάλλεται η σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης για μια πιο εμπειριστατωμένη εξήγηση της διεθνούς πολιτικής. Απαιτείται ειδικότερα, να ξεφύγουμε από τη στενή λογική της θετικιστικής επιστημολογίας, που μέσω του διαχωρισμού του υποκειμένου από το αντικείμενο κατηγοριοποιεί τα φαινόμενα προκειμένου να παράγει

αντικειμενική γνώση.¹⁶ Η διαφορετική αυτή τοποθέτηση προϋποθέτει τη μη-αποδοχή της διάκρισης μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/μειωτικής προσέγγισης.

3. Ρεαλισμός

Οι θεωρίες του ρεαλισμού δεν είναι εύκολο να ταξινομηθούν με αναφορά το επίπεδο ανάλυσης πάνω στο οποίο οικοδομούνται.¹⁷ Επιπλέον, οι θεωρητικοί του δεν έχουν ασχοληθεί εκτεταμένα με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Αυτό δεν είναι παράδοξο, αν σκεφτούμε τη ρεαλιστική θέση για τον πρωτεύοντα ρόλο των κρατών και την περιορισμένη σημασία των θεσμών στη διεθνή πολιτική.

3.1. Χαρτογράφηση Βασικών Θέσεων

Αν και οι πρώτες διανοητικές της ρίζες ανατρέχουν στην ελληνική αρχαιότητα, στο Θουκυδίδη,¹⁸ η ρεαλιστική σχολή σκέψης άρχισε να σχηματίζεται σε σύγχρονη θεώρηση των διεθνών σχέσεων, με αφετηρία το έργο του Carr¹⁹, ως αντίδραση στην κυρίαρχη ιδεαλιστική σκέψη του μεσοπολέμου. Το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και η μετέπειτα έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση του ρεαλισμού ως κυρίαρχο επιστημονικό πρόγραμμα. Το έργο που σημάδεψε την περίοδο αυτή ήταν εκείνο του Morgenthau.²⁰ Οι πρώτες αναλυτικές κατηγορίες του κλασικού ρεαλισμού ήταν εκείνες του άναρχου διεθνούς συστήματος και του ορθολογικού κρατικού δρώντος που αναζητά την αύξηση της δύναμης και του εθνικού συμφέροντος. Οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν την πρωταρχική ύλη για τη σχηματοποίηση υποθέσεων εργασίας, πάνω στις οποίες διαμορφώθηκαν αντικρουόμενες θεωρίες. Το κοινό γνώρισμα των τελευταίων, ήταν ότι απέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στο ρόλο του κράτους παρά στο διεθνές σύστημα ως προσδιοριστικοί παράγοντες της διεθνούς πολιτικής.

Το έργο που σηματοδότησε τη μετατόπιση της προσοχής στο επίπεδο του συστήματος, ήταν αυτό του Watzl.²¹ Ο τελευταίος, με τις θέσεις του δημιούργησε ένα νέο ρεύμα προβληματισμού, που ονομάστηκε δομικός ή νέος ρεαλισμός. Σε σχέση με τον κλασικό

ρεαλισμό, η διαφοροποίησή του δεν έγκειται μόνο στην αναγωγή της δομής του συστήματος ως τη σημαντικότερη σε σχέση με το κράτος αιτία, αλλά και στην υιοθέτηση μιας διαφορετικής αξιωματικής υπόθεσης. Αυτή είναι ότι τα κράτη δεν επιθυμούν να αυξήσουν τη δύναμή τους, αλλά επιδιώκουν να επιβιώσουν και γι' αυτό αναζητούν –πρωταρχικά– ασφάλεια. Έτσι, ο δομικός ρεαλισμός πρεσβεύει ότι η δομή του άναρχου διεθνούς συστήματος διαδραματίζει μεγαλύτερο ειδικό βάρος στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των κρατών. Οι πιέσεις και οι περιορισμοί που ασκεί η κατανομή ισχύος μεταξύ των σημαντικότερων μεγάλων δυνάμεων, που αποτελούν τους πόλους του συστήματος, είναι οι παράγοντες που προσδιορίζουν περισσότερο τη σταθερότητα της διεθνούς πολιτικής, παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι διαδράσεις των κρατών. Οι βασικές υποθέσεις εργασίας είναι οι ακόλουθες: α) η προσδοκόμενη κλίμακα της κρατικής συμπεριφοράς και των διεθνών εξελίξεων είναι η συνεχής δημιουργία ισορροπιών δύναμης μεταξύ των κρατών. Η ισορροπία δύναμης δημιουργείται από τις ασυντόνιστες ενέργειες των κρατών που συμπεριφέρονται, συνειδητά ή ασυνείδητα, κατά τέτοιο τρόπο, που οδηγεί στην εγκαθίδρυση ισορροπίας μεταξύ τους, β) το διπολικό σύστημα είναι περισσότερο σταθερό από το πολυπολικό, γ) όσο πιο συνεκτικοί είναι οι πόλοι, τόσο πιο μεγάλη σταθερότητα υπάρχει στο διεθνές σύστημα, δ) η προοπτική της διακρατικής συνεργασίας είναι μικρότερη σε σύγκριση με τις πιθανότητες ανταγωνισμού, ε) οι διεθνείς οργανισμοί είναι δημιουργήματα των κρατών, που αντανakλούν το διεθνή συσχετισμό δύναμης και έχουν περιορισμένες δυνατότητες επιρροής στη συμπεριφορά των κρατών, και στ) μεταβολές στο εσωτερικό σύστημα των κρατών δεν οδηγούν σε αντίστοιχες μεταβολές είτε της άναρχης φύσης, είτε της δομής του διεθνούς συστήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, η κύρια ρεαλιστική θεωρία που έχει διατυπωθεί για να εξηγήσει την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση είναι η θεωρία του θεσμικού διακυβερνητισμού.²² Η Ε.Ε. εξυπηρετεί την ανάγκη των κρατών-μελών να επιβιώσουν και να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις προκλήσεις και τις πιέσεις της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Τονίζει την αυτονομία του κράτους-μέλους και την κυριαρχία του εθνικού συμφέροντος στην εξέλιξη της ολοκλήρωσης. Η τελευταία εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το βαθμό σύγκλισης των προτιμήσεων των κρατών. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ε.Ε. δεν είναι προορισμένη να αλλάξει την άναρχη φύση του διεθνούς συστήματος. Τρεις είναι οι βασικές αρχές που διέ-

που τη λειτουργία και οργάνωση της Ένωσης: α) ο διακυβερνητισμός, που υποδηλώνει ότι οι μεγάλες πρωτοβουλίες ξεκινούν και υλοποιούνται σε αποφάσεις από τις εθνικές κυβερνήσεις, μέσω του Συμβουλίου Υπουργών και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Οι προτιμήσεις που εκφράζονται κατά τις διακυβερνητικές διεργασίες είναι προϊόν της εσωτερικής πολιτικής, β) ο ελάχιστος κοινός-παρανομαστής διαπραγματεύσεων, που σημαίνει ότι η δύναμη και επιρροή των μεγάλων κρατών-μελών της Ε.Ε. συγκλίνουν στο ελάχιστο κοινό σημείο, και γ) η προστασία της εθνικής κυριαρχίας, που σημαίνει ότι οι διακυβερνητικές ζυμώσεις – προσδιορισμένες από τις κυβερνήσεις – δεν ξεπερνούν όρια μετάβασης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων στα υπερεθνικά όργανα της Ε.Ε.

3.2. Κριτική Αξιολόγηση

Αν και οι ρεαλιστικές θεωρίες δεν είναι εύκολο να ταξινομηθούν με κριτήριο το επίπεδο ανάλυσης, εντούτοις αρκετοί ρεαλιστές τονίζουν τη διαχωριστική γραμμή θέσεων μεταξύ του δομικού και του κλασικού ρεαλισμού.²³ Η προσοχή της κριτικής πάντως επικεντρώνεται στις θεωρητικές ανεπάρκειες του δομικού ρεαλισμού. Ο τελευταίος κατηγορείται ότι δεν είναι αρκετά δομικός, γιατί, αφενός, θεωρεί ότι η δομή ταυτίζεται με την κατανομή υλικών ικανοτήτων, αφετέρου, λαμβάνει υπόψη του μόνο τις επιπτώσεις της δομής στην κρατική συμπεριφορά. Αγνοεί ότι η δομή είναι κοινωνικά προσδιορισμένη και αποτελείται από τρία στοιχεία: γνώση, υλικούς πόρους και πρακτικές.²⁴ Επίσης, υποστηρίζεται ότι ο δομικός ρεαλισμός δεν έχει ξεκάθαρη άποψη για τις επιπτώσεις της δομής στο καθεστώς συνεργασίας μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Από τη μια μεριά, πρεσβεύει ότι στο διπολικό σύστημα, ο ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων είναι οξύτερος σε σύγκριση με το πολυπολικό, ενώ από την άλλη, τονίζει ότι στο διπολισμό οι ευκαιρίες για συνεργασία μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων είναι περισσότερες. Η κριτική αυτή συγχέει τη σταθερότητα με τη συνεργασία. Το επιχείρημα της θεωρίας είναι ότι το διπολικό σύστημα είναι περισσότερο σταθερό, η αλληλεξάρτηση μεταξύ των πόλων χαλαρή και ότι η σύγκρουση συμφερόντων παραμένει ισχυρή, παρά το γεγονός ότι η προσδοκία της χρήσης στρατιωτικής δύναμης για την επίλυσή τους είναι περιορισμένη. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η άναρχη δομή του διεθνούς συστήματος δεν έχει αλλάξει και είναι απίθανο να αλλάξει. Οι όποιες αλλαγές είναι δομικές αλλαγές και ξεκινούν από το επίπεδο κράτους, δηλαδή οι

όποιες αλλαγές δεν είναι πραγματικά συστημικές.²⁶

Συνολικότερα, οι περισσότερες θεωρήσεις του ρεαλισμού ενσωματώνουν μεταβλητές τόσο από το επίπεδο του διεθνούς συστήματος όσο και από το επίπεδο του κράτους. Η πρωταρχική θεωρητική ανεπάρκεια συνίσταται στο γεγονός ότι δεν προσδιορίζουν με σαφήνεια και δεν εξηγούν πώς οι παράμετροι του συστήματος και του κράτους αλληλεξαρτώνται. Η σύνθεση κράτους και συστήματος, όταν επιχειρείται, αντανακλά μια ευθύγραμμη, αθροιστική λογική, που απλώς υπογραμμίζει τη σημασία των επιπέδων ανάλυσης, χωρίς, όμως, να ορίζει την αιτιώδη σχέση που διέπει τη μεταξύ τους σύζευξη. Η αιτία είναι δυνατό να εντοπιστεί στην αρχική υπόθεση οντολογίας που υιοθετεί, ότι δηλαδή το υποκείμενο διαχωρίζεται σαφώς από το αντικείμενο και, κατ' επέκταση, το κράτος από το σύστημα.

Το πρόβλημα αυτό υποκρύπτεται, ουσιαστικά, πίσω από τα κύρια σημεία κριτικής στη ρεαλιστική σχολή σκέψης, που αν ειδωθούν από την οπτική γωνία του επιπέδου ανάλυσης, είναι σε σημαντικό βαθμό ορθά. Πιο συγκεκριμένα, ο ρεαλισμός χαρακτηρίζεται ως μηχανιστικός και ντετερμινιστικός, γιατί αγνοεί τις ιστορικές συνθήκες της διεθνούς πολιτικής και αποτυγχάνει να προσδιορίσει την αρχή και το τέλος των φαινομένων που μελετά.²⁷ Αν και διεκδικεί καθολική εφαρμογή σ' ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί κατά πόσο οι θέσεις του είναι έγκυρες σ' όλες τις ιστορικές εποχές ή αντανακλούν καταστάσεις της περιόδου του εθνικού κράτους.²⁸ Ακόμη και αν ισχύει μόνο το τελευταίο, η ιστορία της γέννησης του σύγχρονου εθνικού κράτους δε φαίνεται να επιβεβαιώνει τη ρεαλιστική θεωρία για το σύγχρονο διεθνές σύστημα.²⁹ Διαπιστώνεται, εξάλλου, ότι το ρεαλιστικό μοντέλο του κράτους των Βεσφαλιών, που θεωρεί ότι το κράτος στηρίζεται στις αρχές της αυτονομίας και της εδαφικότητας, δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως στην πραγματικότητα.³⁰

Επιπλέον, επισημαίνεται ότι ο ρεαλισμός δεν είναι συνεκτικός, αφού δεν προσδιορίζει με επάρκεια πώς η θεωρία λειτουργεί. Για παράδειγμα, από τη μια μεριά, δεν έχει ξεκάθαρη άποψη κατά πόσο τα κράτη υποκινούνται από τα απόλυτα ή τα σχετικά οφέλη, ενώ από την άλλη, υποστηρίζει ότι το βάρος της απόδειξης ότι οι διεθνείς θεσμοί ασκούν σημαντική επιρροή στη συμπεριφορά των κρατών, πέφτει σ' εκείνους που θέλουν να το αποδείξουν.³¹ Η κριτική επεκτείνεται στην αντιφατικότητα των θέσεων του ρεαλισμού όσον αφορά τις συνέπειες της αναρχίας στο διεθνές σύ-

στημα. Ειδικότερα, ο ρεαλισμός ορίζει την αναρχία ως την έλλειψη υπερεθνικής κεντρικής εξουσίας, που συνεπάγεται ένα σύστημα αυτο-βοήθειας και μια κατάσταση ισορροπίας δύναμης. Αν, όμως, στον ορισμό αυτό προστεθεί μια από τις πιο βασικές έννοιες του ρεαλισμού, η χρήση δύναμης, τότε αναρχία είναι τόσο η έλλειψη κεντρικής εξουσίας όσο και τα μέσα που τα κράτη διαθέτουν για να πετύχουν τους σκοπούς τους. Όταν η χρήση δύναμης δεν είναι στην ημερήσια διάταξη, η αναρχία δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη ισορροπία δύναμης και, συνεπώς, η θέση του ρεαλισμού δεν είναι πάντοτε έγκυρη.³²

Εξάλλου, η αξιωματική υπόθεση της αναρχίας έχει οδηγήσει τους ρεαλιστές σε δύο αντιφατικές υποθέσεις εργασίας, που με τη σειρά τους θεμελιώνουν διαφορετικές συστημικές θεωρήσεις της διεθνούς συνεργασίας.³³ Η πρώτη υπόθεση είναι ότι η αναρχία αναγκάζει τα κράτη να αναζητούν την αύξηση των απόλυτων κερδών. Το κριτήριο αυτό είναι ο προσδιοριστικός παράγοντας της συνεργασίας. Η άλλη υπόθεση εργασίας είναι ότι η αναρχία οδηγεί τα κράτη στην αναζήτηση σχετικών ωφελειών και η συνεργασία πραγματοποιείται μόνο όταν έχει επιτευχθεί ισορροπημένη κατανομή τους.³⁴ Έτσι, υποστηρίζεται ότι η αξιωματική υπόθεση της αναρχίας δεν εξηγεί ικανοποιητικά το φαινόμενο της συνεργασίας μεταξύ των κρατών. Τα κράτη επιδιώκουν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές τόσο σχετικά όσο και απόλυτα οφέλη. Η αναρχία είναι συνεχής και όταν οι διεθνείς συνθήκες περιορίζουν την αίσθηση τρωτότητας ενός κράτους, τότε η ανησυχία για τα σχετικά οφέλη είναι περιορισμένη, παρά την ύπαρξη της αναρχίας, και αντιστρόφως. Η αναρχία δεν οδηγεί στη μία ή στην άλλη κατάσταση. Ο πρωταρχικός προσδιοριστικός παράγοντας της ανησυχίας των κρατών για τα σχετικά και απόλυτα κέρδη και της επιθυμίας τους για συνεργασία, είναι η εσωτερική πολιτική. Η τελευταία είναι απαραίτητη για την κατανόηση της διεθνούς συνεργασίας για τρεις λόγους: α) δείχνει πώς τα εθνικά συμφέροντα διαμορφώνονται, β) εξηγεί τις στρατηγικές που τα κράτη υιοθετούν, και γ) φανερώνει ότι τα κράτη συμμετέχουν σε συμφωνίες συνεργασίας, όταν οι εσωτερικοί δρώντες έχουν αποδεχτεί τους όρους διαπραγμάτευσης.³⁵

Άλλοι ερευνητές έχουν προχωρήσει ακόμη περισσότερο την κριτική, θέτοντας το ερώτημα πώς συλλαμβάνεται θεωρητικά η αναρχία. Στην άποψη του ρεαλισμού και, κυρίως, του Waltz ότι τα εκ των προτέρων εγωιστικά κράτη παράγουν στο πλαίσιο της αναρχίας το σύστημα αυτο-βοήθειας, η δομή του οποίου παράγει

αναπότρεπτα συνθήκες ανταγωνισμού, έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές θέσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι τα κράτη με τα κοινωνικά προσδιορισμένα συμφέροντα και ταυτότητες παράγουν την αναρχία. Τα συμφέροντα και οι ταυτότητες των κρατών είναι προσδιοριστικοί παράγοντες των συστημικών συνεπειών της αναρχίας. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα αυτο-βοήθειας δεν είναι χαρακτηριστικό της αναρχίας, αλλά ένα είδος αναρχίας.³⁶ Η άλλη θέση πρεσβεύει ότι η αναρχία, το σύστημα αυτο-βοήθειας και ο ανταγωνισμός είναι προϊόντα του ανταγωνισμού των ομάδων για θετική κοινωνική ταυτότητα μέσα στην αναρχία. Εφαρμόζοντας τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, που υποστηρίζει ότι το εγώ και το άλλο εγώ ανταγωνίζονται το ένα το άλλο, και ότι οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονται στη βάση της ομάδας και, συνεπώς, τείνουν να κάνουν διακρίσεις σε βάρος των μελών άλλων ομάδων, τονίζεται ότι ο ανταγωνισμός των κρατών προέρχεται από την κατηγοριοποίηση και τη σύγκριση, καθώς και από την ανάγκη για διάκριση και θετική κοινωνική ταυτότητα. Η μορφή του ανταγωνισμού είναι κοινωνικά δομημένη και μπορεί να είναι συνεργασιακή ή εξαναγκαστική. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ομάδων οδηγεί στην προτίμηση, αφενός, για σχετικά οφέλη, όταν διεξάγεται σε σχέση με τους έξω, αφετέρου, για απόλυτα κέρδη, όταν αφορά τα μέλη της ομάδας. Απ' αυτή την οπτική γωνία, η Ε.Ε. δεν αντιπροσωπεύει μεταβολή των συνθηκών της αναρχίας με τη δημιουργία ενός συστήματος αλληλοβοήθειας. Αντιθέτως, ανυψώνει το πρόβλημα της αναρχίας και του συστήματος αυτο-βοήθειας σ' υψηλότερο επίπεδο, διευρύνοντας την εσωτερική ομάδα και αλλάζοντας τον αριθμό των μονάδων του διεθνούς συστήματος. Έτσι, μπορεί τα κράτη-μέλη της Ένωσης να έχουν δρομολογήσει διαδικασίες στο πλαίσιο της συσσωμάτωσης για να ξεπεράσουν τις εγωϊστικές τους ταυτότητες στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά αυτό δεν υποδηλώνει ότι η κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν θα είναι εγωϊστική απέναντι σ' άλλα κράτη-μη-μέλη. Αυτό συμβαίνει, διότι δεν είναι δυνατό οι άνθρωποι να ταυτίζονται κοινωνικά με μια ομάδα, αν δεν πιστεύουν και δεν επιθυμούν να διαφοροποιούνται από άλλες ομάδες.³⁷

Επίσης, τονίζεται ότι η θεωρία του θεσμικού διακυβερνητισμού αποτελεί —εκ των υστέρων— διαπιστωτικό υπόδειγμα της οργάνωσης και της λειτουργίας της Ε.Ε., ενώ ταυτόχρονα αντανάκλα μια μονολιθική εικόνα της ευρωπαϊκής πραγματικότητας, με τις εθνικές κυβερνήσεις να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη λήψη των αποφάσεων, που απαιτούν συναίνεση στη βάση του χα-

μηλότερου κοινού παρονομαστή.³⁸ Γενικά, η αδυναμία του διακυβερνητισμού έγκειται σε δύο σημεία: α) ενώ δίνει έμφαση μόνο στα κίνητρα και στις προτιμήσεις των κρατών, δεν εξηγεί γιατί σε συγκεκριμένη στιγμή οι πολιτικές προτιμήσεις των κρατών-μελών συγκλίνουν ή αποκλίνουν όσον αφορά την πορεία της ολοκλήρωσης, και β) δε διευκρινίζει γιατί η σύγκλιση των προτιμήσεων συμβάλλει θετικά στη διαδικασία της συσσωμάτωσης και δεν οδηγεί απλώς σε διακυβερνητικό συντονισμό ή σε μονομερείς ενέργειες.³⁹ Εξάλλου, η πρακτική του διακυβερνητισμού δεν αποκλείει την προσήλωση των κρατών σ' ένα οριοθετημένο πλέγμα κανόνων συμπεριφοράς.⁴⁰

Επιπρόσθετα, ο διακυβερνητισμός δίνοντας έμφαση στο ρόλο των κρατών και στη συμβολή των πολιτικών ηγετών, προβλέπει δύο μόνο διαφορετικές διαπραγματευτικές εκβάσεις δεσμευτικών αποφάσεων. Η πρώτη στηρίζεται στον ελάχιστο κοινό παρονομαστή μεταξύ των τριών μεγάλων δυνάμεων, ενώ η δεύτερη αντιπροσωπεύει μια ελάχιστη αύξηση πάνω από το χαμηλό μέσο όρο. Μ' αυτό τον τρόπο, δεν είναι σε θέση να εξηγήσει μια τρίτη διαπραγματευτική έκβαση, αυτή της τμηματικής έκβασης, που συνέβη για πρώτη φορά στο Μάαστριχτ και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Σύμφωνα μ' αυτή, κάποια κράτη-μέλη εφαρμόζουν τις δεσμευτικές αποφάσεις που βασίζονται στον ελάχιστο κοινό παρονομαστή και τα υπόλοιπα μέλη διαπραγματεύονται ένα ξεχωριστό σύνολο τροποποιημένων υποχρεωτικών κανόνων. Παρά το γεγονός ότι η τελική συμφωνία-πακέτο είναι υποχρεωτική για όλα τα κράτη, εντούτοις το περιεχόμενο των αποφάσεων δεν εφαρμόζεται ομοίωμα σε κάθε κράτος-μέλος.⁴¹

Συνοπτικά, η πιο πάνω συζήτηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πρωταρχική θεωρητική αδυναμία του ρεαλισμού έγκειται στο μη προσδιορισμό του τρόπου σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης, που έχει ως συνέπεια οι διάφορες θεωρίες να τείνουν να δίνουν περισσότερη έμφαση είτε στο διεθνές σύστημα είτε στο κράτος.⁴² Το αποτέλεσμα είναι ότι αδυνατεί να εξηγήσει σημαντικές πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ιδιαίτερα ορισμένες νέες εξελίξεις που ξεκίνησαν με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και συνεχίζονται με τις Συνθήκες του Άμστερνταμ και της Νίκαιας.⁴³ Ειδικότερα, ένα από τα εμπειρικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ρεαλισμός και, κυρίως, η νεο-ρεαλιστική εκδοχή, είναι γιατί τα κράτη-μέλη αποφάσισαν να προχωρήσουν στη νομισματική ολοκλήρωση, που συνεπάγεται ευρεία μετατόπιση εθνικών εξουσιαστικών αρμοδιοτήτων στα υπερεθνικά όργανα της Ένωσης. Στο ερώτημα αυ-

τό επιχειρεί να δώσει απάντηση ένας από τους επιφανέστερους σύγχρονους εκπροσώπους του ρεαλισμού, ο Grieco. Θα αναφερθούμε συνοπτικά στην πρόσφατη συμβολή του.⁴⁴

Η νομισματική ενοποίηση θέτει τέσσερα προβλήματα στη θεωρία του ρεαλισμού, που συνοψίζονται στη σύγκρουση μεταξύ των αξιωματικών του υποθέσεων και των υποθέσεων εργασίας για τους διεθνείς θεσμούς. Πιο συγκεκριμένα:

1. έρχεται σε αντίφαση με την αξιωματική υπόθεση ότι τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες και την υπόθεση εργασίας ότι τα κράτη δεν αποδίδουν μεγάλη σημασία στους διεθνείς θεσμούς. Αν δεχτούμε την αξιωματική υπόθεση, αναγνωρίζουμε ότι η νομισματική ενοποίηση αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια των κρατών-μελών να επεκτείνουν τις ικανότητες της Ένωσης. Αν η διαπίστωση αυτή είναι σωστή, πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι θεσμοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για τα κράτη. Αν όμως δεχτούμε αυτή την υπόθεση εργασίας, προκειμένου να εξηγηθεί, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η απόφαση των κρατών να προχωρήσουν στο στάδιο της νομισματικής ενοποίησης αντιπροσωπεύει μια μη-ορθολογική συμπεριφορά,
2. έρχεται σε αντίφαση με την υπόθεση εργασίας ότι η αναρχία δεν ευνοεί τη συνεργασία και ότι η Ε.Ε. είναι προϊόν του διπολικού συστήματος,
3. έρχεται σε αντίφαση με την υπόθεση εργασίας ότι τα κράτη υιοθετούν στρατηγική εξισορρόπησης έναντι πιο ισχυρών κρατών. Από τη μια μεριά, η νομισματική ενοποίηση επιβεβαιώνει την υπόθεση αυτή στο βαθμό που τα κράτη-μέλη θέλησαν να ενωθούν υπό την αιγίδα της Ε.Ε. με σκοπό να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη οικονομική δύναμη της Ιαπωνίας. Από την άλλη, όμως, η υπόθεση αυτή δεν είναι έγκυρη σε σχέση με τη στάση της Γαλλίας και της Ιταλίας απέναντι στη Γερμανία. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί η Γαλλία και η Ιταλία στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη δύναμη της Ιαπωνίας δέχτηκαν, μέσω ενός ισχυρότερου ευρωπαϊκού οικονομικού συνασπισμού, να αναλάβουν το ρίσκο να ενωθούν στενότερα με έναν ισχυρότερο και εν δυνάμει ηγεμονικό εταίρο, τη Γερμανία,
4. τέταρτον, οι υποθέσεις εργασίας θεωριών που ανήκουν σε άλλες σχολές σκέψης, φαίνονται πιο πειστικές. Για παράδειγμα, αυτές που τονίζουν το ρόλο της διάχυσης ή αυτές που δίνουν έμφαση στο ρόλο των προσωπικοτήτων και στη σύγκλιση των συμφερόντων, προκειμένου να επιλυθεί σ' ευρωπαϊκό επίπεδο το πρόβλημα του πληθωρισμού.

Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, ο Grieco προτείνει την τροποποίηση του δομικού ρεαλισμού με την αποδοχή μιας υπόθεσης εργασίας, που, αφενός, δε θα έρχεται σε σύγκρουση με τις αξιωματικές υποθέσεις του ρεαλισμού και, αφετέρου, θα ενσωματώνει μεταβλητές του επιπέδου του κράτους. Η νέα υπόθεση εργασίας στηρίζεται στο επιχείρημα της 'ευκαιρίας φωνής' (voice opportunity) και ξεκινάει από την παραδοχή ότι οι κανονιστικές διατάξεις παρέχουν στα αδύνατα κράτη-μέλη τη δυνατότητα να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και να εκφράζουν την άποψή τους. Η παραδοχή αυτή παράγει την εξής υπόθεση εργασίας για τα κράτη και τους διεθνείς θεσμούς: αν τα κράτη έχουν κοινό συμφέρον να διαπραγματευτούν μια συμφωνία συνεργασίας, τότε οι πιο αδύνατοι εταίροι θα επιδιώξουν να διαμορφώσουν τους κανόνες που θα διέπουν τη συμφωνία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να τους δίνονται επαρκείς ευκαιρίες να εκφράζουν τις ανησυχίες και τα συμφέροντά τους και, έτσι, να αποφεύγουν ή να μετριάζουν την κυριαρχία των ισχυρότερων εταίρων. Μ' άλλα λόγια, στο πλαίσιο της αναρχίας τα κράτη, ως ορθολογικοί δρώντες που ενδιαφέρονται για την ασφάλεια και την ανεξαρτησία τους, επιδιώκουν τη θεσμοποίηση της συνεργασίας με ένα ισχυρότερο κράτος, προκειμένου να αποκτήσουν αμοιβαία οφέλη και να αποφύγουν να γίνουν μαριονέττες στα χέρια του ισχυρότερου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η νέα αυτή υπόθεση εργασίας καλύπτει σημαντικές θεωρητικές αδυναμίες του ρεαλισμού σε σχέση με την εξήγηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αν και λαμβάνει ως δεδομένη την επίδραση του διεθνούς συστήματος, δεν προσδιορίζει πώς ακριβώς η τελευταία συντελείται και πώς το επίπεδο του συστήματος διαπλέκεται με το επίπεδο του κράτους. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ως ένα βαθμό η συμβολή του Grieco εστιάζει την προσοχή της στα κίνητρα, στις προτιμήσεις και στη συμπεριφορά των κρατών, χωρίς να δείχνει πώς αυτά επηρεάζουν και ταυτόχρονα διαμορφώνονται από τις πολυεπίπεδες διεργασίες της συσσωμάτωσης. Πάντως, συμβάλλει σημαντικά στον εμπλουτισμό του προβληματισμού της ρεαλιστικής σχολής σκέψης.

4. Πλουραλισμός

4.1. Χαρτογράφηση Βασικών Θέσεων

Η πλουραλιστική σχολή σκέψης ξεκίνησε ως ρεύμα κριτικού προβληματισμού και συνδέθηκε με την προσπάθεια ανάλυσης των διεργασιών ολοκλήρωσης στη δυτική Ευρώπη, την παγκοσμιοποίηση των οικονομικών συναλλαγών και την εξάπλωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Προοδευτικά, μέσα από τη διαμόρφωση διαφορετικών από το ρεαλισμό αξιωματικών υποθέσεων, μετεξελήχθηκε σε αυτόνομο επιστημονικό πρόγραμμα, που επιδιώκει να προσφέρει μια εναλλακτική θεώρηση του προβλήματος της ειρήνης και του πολέμου.

Οι πρωτεργάτες του πλουραλισμού υπογραμμίζουν ότι η προσέγγισή τους στηρίζεται στην τροποποίηση του δομικού ρεαλισμού.⁴⁵ Η διεθνής πολιτική βρίσκεται σε μετάβαση, διότι η αλληλεξάρτηση και η αύξηση του αυτόνομου ρόλου των διεθνών οργανισμών και καθεστώτων, ενισχύουν τις μορφές συνεργασίας και μεταλλάσσουν τον άναρχο χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος. Το στίγμα του πλουραλισμού δίνεται από την έμφαση που αποδίδει στο ρόλο των θεσμών, που έχουν τη δυνατότητα να ασκούν ανεξάρτητη επιρροή στη συμπεριφορά των κρατών, ενισχύοντας τη συνεργασία και βοηθώντας τους να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα της συλλογικής δράσης. Οι αξιωματικές υποθέσεις που δέχεται είναι οι ακόλουθες: α) το διεθνές σύστημα είναι άναρχο, αλλά η φύση του μεταβάλλεται, β) τα κράτη είναι οι πρωταρχικοί δρώντες, γ) η σημασία των μη-κρατικών δρώντων συνεχώς αυξάνεται, και δ) τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες, που δεν επιθυμούν ούτε τη μεγέθυνση της δύναμής τους, ούτε την αύξηση της ευημερίας τους. Γενικά, οι πλουραλιστικές θεωρίες, πολλές από τις οποίες έχουν προκύψει ή είναι συμβατές με αντίστοιχες προσεγγίσεις της συγκριτικής πολιτικής,⁴⁶ διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το ποιοι είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σ' αντίθεση με εκείνες του ρεαλισμού, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν, σε αναφορά με το επίπεδο ανάλυσης. Αυτές που δίνουν έμφαση στο επίπεδο του κράτους και του ατόμου, μπορούμε να τις αποκαλέσουμε θεωρίες της ολοκλήρωσης ή υπερεθνικές, ενώ εκείνες που δίνουν έμφαση στο διεθνές σύστημα, θεωρίες της αλληλεξάρτησης και των διεθνών καθεστώτων.

4.1.1. Θεωρίες Ολοκλήρωσης

Οι θεωρίες αυτές εστιάζουν στην εσωτερική πολιτική των κρατών, στο ρόλο μη-κρατικών δρώντων και στο σύστημα λήψης αποφάσεων για συμφωνίες-πακέτα. Ανάγουν την εσωτερική αυτή δυναμική σε καθοριστικό αίτιο της διαδικασίας συσσωμάτωσης. Τείνουν να αντιμετωπίζουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως αποτέλεσμα των εσωτερικών πολιτικών δομών των μελών, όπου η εθνική κοινοτική πολιτική κάθε κυβέρνησης είναι στην πραγματικότητα μέρος της εσωτερικής πολιτικής, δηλαδή οι κυβερνήσεις συμβιβάζουν την ευρωπαϊκή τους πολιτική με τις εσωτερικές τους προτιμήσεις.⁴⁷ Υπάρχουν ποικίλλες παραλλαγές θεωρήσεων του κοινοτικού φαινομένου.⁴⁸ Οι σημαντικότερες είναι οι ακόλουθες:

4.1.1.1. Λειτουργισμός

Η λειτουργική θεωρία⁴⁹ πρεσβεύει ότι η ολοκλήρωση προχωρεί μέσα από διακλαδώσεις, όπου η εσωτερική ανάγκη των κρατών να συνεργαστούν μεταξύ τους για να αντιμετωπίσουν κοινά τους προβλήματα σ' έναν τεχνικό τομέα, δημιουργεί την πίεση για επέκταση παρόμοιων μορφών συνεργασίας σ' άλλους τομείς. Η εκκίνηση της διαδικασίας συσσωμάτωσης, μέσω επιτευγμάτων σε τεχνικούς και οικονομικούς τομείς, αντιπροσωπεύει συνειδητή, στρατηγική επιλογή των κρατών, διότι σ' αυτούς τους τομείς οι εθνικές αντιθέσεις ή διαφοροποιήσεις είναι περιορισμένες. Η δυναμική της λειτουργικής αυτής διασύνδεσης δημιουργεί μακροπρόθεσμα προϋποθέσεις μεταφοράς της λαϊκής πίστης από το κράτος σ' έναν υπερεθνικό φορέα εξουσίας, που μπορεί να αποτελέσει το θεμέλιο λίθο μιας νέας πολιτικής ένωσης.

4.1.1.2. Νεο-Λειτουργισμός

Η νεο-λειτουργική⁵⁰ θεωρία προσπαθεί να αντιμετωπίσει την κυριότερη αδυναμία του λειτουργισμού, που έγκειται στην αντίληψη ότι η δυναμική των διακλαδώσεων προσδιορίζει αυτόματα τη διαδικασία ολοκλήρωσης. Αντικαθιστά την έννοια των διακλαδώσεων με εκείνη της διάχυσης ή εκχείλισης λειτουργιών. Σε συμφωνία με τη λειτουργική θεωρία, τονίζει ότι η ολοκλήρωση ξεκινάει για να αντιμετωπίσει τεχνικής φύσης προβλήματα και ότι η εμπειρία που προκύπτει σ' ένα στάδιο συσσωμάτωσης δημιουργεί την ανάγκη να επεκταθεί η ολοκλήρωση σ' άλλες περιοχές πολιτικής. Εάν η ολοκλήρωση σ' ένα πεδίο δραστηριοτήτων εμποδίζεται από τη μη-ολοκλήρωση σ' ένα άλλο πεδίο, τότε οι προσπάθειες να ξεπεραστούν τα εμπόδια δημιουργούν δυναμική περαιτέ-

ρω συσσωμάτωσης. Ωστόσο, η διάχυση της κρατικής εξουσίας και η μετάβαση σε μια υπερεθνική οντότητα δε γίνεται αυτόματα, αλλά είναι αποτέλεσμα της δραστηριότητας των ελίτ που υποστηρίζουν την ολοκλήρωση, γιατί αναμένουν περισσότερα οφέλη σε σχέση με την απλή διακυβερνητική συνεργασία. Η διάχυση των λειτουργιών και των κυριαρχικών αρμοδιοτήτων, που δημιουργεί προοδευτικά σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των εθνικών συστημάτων, στηρίζεται στη σύγκλιση των συμφερόντων των κυριότερων ελίτ των κρατών-μελών και της κοινής πολιτικής τους δέσμευσης για επιτάχυνση της διαδικασίας ολοκλήρωσης.⁵¹

Μια παραλλαγή του νεο-λειτουργισμού είναι η θεωρία του διαλεκτικού λειτουργισμού, που προσπαθεί να εξηγήσει, μέσω της διαλεκτικής ερμηνείας στη βάση του σχήματος θέση - αντίθεση - σύνθεση, τις φάσεις εξέλιξης και στασιμότητας της ολοκλήρωσης. Σ' αντίθεση με το νεο-λειτουργισμό, υποστηρίζει ότι η διάχυση λειτουργιών δεν οδηγεί αμέσως σε περαιτέρω βήματα ολοκλήρωσης, γιατί οι ομάδες πίεσης που θίγονται σ' έναν τομέα ολοκλήρωσης πιέζουν τις κυβερνήσεις τους να διασφαλίσουν τις αρμοδιότητές τους σε παρεμφερείς λειτουργικούς τομείς. Όταν η συσσωμάτωση προχωρήσει σε μια περιοχή δραστηριοτήτων, τα κράτη παρεμβαίνουν σε άλλες περιοχές με σκοπό να διατηρήσουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα. Η παρεμβατική δράση των κρατών οδηγεί σε στασιμότητα. Προοδευτικά, όμως, ενδυναμώνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των κρατών, που αυξάνει το κόστος της παρέμβασης. Όταν το τελευταίο φθάσει σε οριακό σημείο, οι κυβερνήσεις συνειδητοποιούν ότι η παρέμβασή τους είναι αντιπαραγωγική και αναζητούν με τη βοήθεια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής λύσεις που συμβάλλουν στην προώθηση της ολοκλήρωσης. Συνοπτικά, η ερμηνεία της διάχυσης είναι διαλεκτική, διότι η απόφαση για ολοκλήρωση (δράση) σ' ένα πεδίο δραστηριοτήτων οδηγεί σε αυξημένη παρέμβαση σ' άλλα πεδία (αντίδραση), που με τη σειρά της δημιουργεί την ανάγκη για περαιτέρω ολοκλήρωση (σύνθεση). Το επιχείρημα είναι λειτουργικό, γιατί η ολοκλήρωση στηρίζεται στις λειτουργικές διασυνδέσεις μεταξύ των πεδίων πολιτικής και εξυπηρετεί τα ωφελιμίστικα συμφέροντα των κρατών-μελών.⁵²

Μια άλλη παραλλαγή είναι η προσέγγιση εκείνη που δίνει έμφαση στις διαπραγματεύσεις που διεξάγονται τόσο μεταξύ των οικονομικών ελίτ όσο και μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων στις Διακυβερνητικές Διασκέψεις.⁵³ Οι τελευταίες, που αντιπροσωπεύουν στάδια περαιτέρω προώθησης της ολοκλήρωσης, περιγράφονται ως ιεραρχία διπλωματικών διεργασιών, όπου η Επιτροπή, οι

ελίτ και οι κυβερνήσεις είναι οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες. Το κεντρικό επιχείρημα αντλείται από την εμπειρία της ολοκλήρωσης της ενιαίας αγοράς το 1992. Υποστηρίζεται ότι το χαλαρό διπολικό σύστημα και οι αλλαγές ισχύος στην παγκόσμια οικονομία, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για νέες επιλογές των ελίτ και των κρατών. Οι μεταβολές στις τεχνολογικές, βιομηχανικές και οικονομικές ικανότητες των κρατών-μελών, υποχρέωσαν τα τελευταία να επανεξετάσουν τους οικονομικούς και πολιτικούς τους στόχους, καθώς και τα μέσα για την επίτευξή τους. Οι διεθνείς εξελίξεις ήταν απαραίτητη συνθήκη για την αναζωογόνηση της ολοκλήρωσης, με την έννοια ότι έθεσαν το πλαίσιο και τα προβλήματα, αλλά δεν αποτέλεσαν την επαρκή συνθήκη εφόσον δεν υπαγόρευαν στρατηγικές επιλογές. Οι τελευταίες, προήλθαν μέσα από εσωτερικές πολιτικές διεργασίες, διακυβερνητικές διαβουλεύσεις, και συμφωνίες μεταξύ οικονομικών ελίτ. Η Επιτροπή άσκησε την επιρροή της για τη διαμόρφωση μιας διεθνικής συμμαχίας υπέρ της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Πρότεινε λύσεις και αγωνίστηκε να τις προωθήσει. Οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ κατέληξαν σε συμφωνία σε βασικά σημεία σύγκλισης των συμφερόντων τους και άσκησαν πίεση στις κυβερνήσεις τους, με σκοπό την υλοποίηση των στόχων τους μέσω της προώθησης της ολοκλήρωσης.

4.1.1.3. Φεντεραλισμός και Νεο-Φεντεραλισμός

Η ομοσπονδιακή θεωρία πρεσβεύει ότι η Ε.Ε. μπορεί να οργανωθεί με βάση τις αρχές της ομοσπονδίας, που θα υπερκεράσει την εθνική κυριαρχία. Υποστηρίζει ότι η εξέλιξη πρέπει να γίνει σε ένα μόνο στάδιο, που εξαρτάται από την πολιτική βούληση των κρατών-μελών να υιοθετήσουν ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα και να αναγνωρίσουν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τα μέλη του οποίου θα εκλέγονται με άμεση καθολική ψηφοφορία, τις εξουσιαστικές αρμοδιότητες συντακτικής συνέλευσης.

Η νεο-ομοσπονδιακή θεωρία παραμένει προσηλωμένη στο σκοπό της ομοσπονδίας. Σ' αντίθεση, όμως, με το φεντεραλισμό τονίζει ότι η εξέλιξη αυτή πρέπει να συντελεστεί σταδιακά με την προοδευτική εφαρμογή σε κοινοτικό επίπεδο του κανονιστικού πλαισίου που διέπει τα ομοσπονδιακά κράτη και τη βαθμιαία εξάλειψη του δημοκρατικού ελλείματος.⁵⁴

4.1.1.4. Συναινετική Συνομοσπονδία

Η συναινετική συνομοσπονδία, αντλώντας επιχειρήματα από τη θεώρηση της συναινετικής δημοκρατίας, προσπαθεί να εξηγήσει

τη δυναμική της ολοκλήρωσης μέσω της θεωρητικής σύλληψης της πολιτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ δημοκρατίας και ενοποίησης.⁵⁵ Ως θεσμική έκφραση της Ε.Ε. παραπέμπει, αφενός, στα δομικά γνωρίσματα της οργανωτικής υπόστασής της, που σε σχέση με την ομοσπονδία στερείται Σύνταγμα και Δήμο, αφετέρου, στη διαδικασία λήψης δεσμευτικών αποφάσεων και επίλυσης συγκρούσεων, που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας και από την εμπλοκή διαφορετικών επιπέδων διακυβέρνησης. Στηρίζεται στη διπλή νομιμοποίηση του κράτους-μέλους και της Ένωσης, που βρίσκονται σε μια κατάσταση συμβίωσης και συνδιάθεσης. Η τελευταία υποδηλώνει ότι η επιβίωση του ενός μέρους εξαρτάται από την ύπαρξη του άλλου και ότι τα δύο μέρη ασκούν από κοινού τα κυριαρχικά δικαιώματα που έχουν παραχωρήσει οικειοθελώς τα κράτη-μέλη, προκειμένου να υλοποιηθούν προκαθορισμένοι στόχοι. Αντανακλά ένα θεσμικά ελεγχόμενο πλουραλιστικό σύστημα, που συνθέτει συναινετικά διαμπλεκόμενα συμφέροντα και συγκρουόμενες ταυτότητες. Το σύστημα αυτό, που μπορεί να γίνει αντιληπτό είτε ως μια ιδιόμορφη ενοποιητική διαδικασία μεταξύ ανεξάρτητων κρατών, είτε ως μια ιδιαίτερα ξεχωριστή διαπολιτειακή οργάνωση, καθοδηγείται από μια συμμαχία ή φόρουμ κορυφής κυρίαρχων εθνικών ηγετικών ομάδων, που επιλέγει στρατηγικές προώθησης ή επαναπροσανατολισμού της συσσωμάτωσης με τις πρακτικές της 'ανατρέψιμης διαφωνίας' και της 'αρνησικυρίας διευθέτησης'. Αντιπροσωπεύει, ουσιαστικά, ένα είδος συναινετικής διαχείρισης του Κοινοτικού συστήματος, όπου τα κράτη-μέλη, που διατηρούν την πολιτιστική τους ταυτότητα και τη δημοκρατική τους αυτονομία, αν και χάνουν μέρος της κυριαρχίας τους, κατορθώνουν όχι μόνο να αποκομίζουν σημαντικά οφέλη, αλλά και να επιτελούν τις λειτουργίες τους αποτελεσματικότερα, μέσω της εναρμόνισης των συμφερόντων τους και του –αμοιβαία– επωφελούς συμβιβασμού των διαφορών τους.

4.1.2. Θεωρίες Αλληλεξάρτησης και Διεθνών Καθεστώτων

Οι θεωρίες αυτές επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στον τρόπο με τον οποίο η θεσμική ρύθμιση των διεθνών σχέσεων επηρεάζει την κρατική συμπεριφορά. Η βασική αναλυτική κατηγορία που χρησιμοποιούν είναι η διαδικασία αλληλεξάρτησης, που είναι αποτέλεσμα της φιλελευθεροποίησης των εμπορικών ανταλλαγών, της διεθνοποίησης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών και της τεχνολογικής επανάστασης στις επικοινωνίες και μεταφορές. Η αλληλεξάρτηση είναι μια κατάσταση αμοιβαίας διασύνδε-

σης των διεθνών πολιτικών και οικονομικών σχέσεων, που διαβρώνει την κυριαρχία του κράτους και ενοποιεί τις κοινωνίες σε μια ομοιογενή διεθνή κοινωνία. Υποδηλώνει, επίσης, την αυξανόμενη πύκνωση και διεύρυνση των δικτύων διάδρασης μεταξύ κρατικών και μη-κρατικών δρώντων.

Η αλληλεξάρτηση υπάρχει μεταξύ των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών όταν πληρούνται οι παρακάτω προϋποθέσεις: α) πολλαπλά κανάλια διπλωματικών διαδράσεων απ' όλα τα είδη δρώντων της διεθνούς πολιτικής, β) έλλειψη ιεράρχησης των διεθνών ζητημάτων και γ) περιορισμένη χρησιμότητα της στρατιωτικής δύναμης. Αν και περιορίζει την έκταση και την ένταση των συγκρούσεων, η αλληλεξάρτηση δε συνεπάγεται την εξάλειψή τους, γιατί ακόμη και σε συνθήκες αμοιβαίας επωφελούς συνεργασίας, προκύπτουν συγκρούσεις σε σχέση με την κατανομή των κερδών.⁵⁶ Η αύξηση της αλληλεξάρτησης, γενικότερα, περιορίζει τις εξουσιαστικές αρμοδιότητες των κρατών, διότι σε κάθε υψηλότερο επίπεδο διαδράσεων ασκούνται λειτουργικές πιέσεις για επέκταση της ολοκλήρωσης. Μ' αυτόν τον τρόπο, η αλληλεξάρτηση επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία και οργάνωση της διεθνούς πολιτικής. Μια απ' αυτές είναι η δημιουργία διεθνών καθεστώτων, που αποτελούν θεσμοποίηση της διαδικασίας αλληλεξάρτησης σ' ένα συγκεκριμένο πεδίο δραστηριοτήτων. Ακριβώς επειδή τα κράτη, αφενός, προσπαθούν να ελέγξουν τις σχέσεις αλληλεξάρτησης προς όφελος τους, αφετέρου, δεν μπορούν να διαχειριστούν από μόνα τους τα αυξανόμενα δίκτυα διαδράσεων, αποκτούν το κίνητρο να οργανώνουν καθεστώτα συνεργασίας. Σε σύγκριση με τους θεσμούς, που αντιπροσωπεύουν ένα ευρύτερο κανονιστικό πλαίσιο διαχείρισης δραστηριοτήτων, τα διεθνή καθεστώτα είναι πιο ειδικευμένες συμφωνίες στη βάση συγκεκριμένων πεδίων πολιτικής και γεωγραφικών περιοχών, που μπορούν να καλύπτονται ή να μην καλύπτονται τυπικά από το πλέγμα νομικών διατάξεων ενός διεθνούς οργανισμού.

Ειδικότερα, η πλουραλιστική εκδοχή της θεωρίας των διεθνών καθεστώτων⁵⁷ προσβέυει ότι τα διεθνή καθεστώτα αποτελούν απάντηση των κρατών στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης. Τα κράτη δημιουργούν διεθνή καθεστώτα για να αντιμετωπίσουν, μέσω της συνεχούς ροής πληροφοριών και της ύπαρξης σαφώς προσδιορισμένου κανονιστικού πλαισίου, τις συνέπειες του άναρχου διεθνούς συστήματος. Τα κράτη συμμορφώνονται με τους κανόνες που θέτουν τα διεθνή καθεστώτα για τρεις λόγους: α) θεωρούν ότι είναι προς το συμφέρον τους η λειτουργία τους, β)

η συμμόρφωση γίνεται με την πάροδο του χρόνου συνήθεια, και γ) πιστεύουν ότι έχουν υποχρέωση να συμμορφώνονται.⁵⁸ Δηλαδή, η αλληλεξάρτηση γεννά την ανάγκη της δημιουργίας διεθνών καθεστώτων, που με τη σειρά τους οριοθετούν την έκταση των συγκρούσεων και των συμβιβασμών, ενώ παράλληλα προσδιορίζουν τη μορφή και τη φύση των συμφωνιών. Απ' αυτή την άποψη, το εγχείρημα της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης είναι ένα επιτυχημένο παράδειγμα μετατροπής μιας κατάστασης αλληλεξάρτησης σε διεθνές καθεστώς, που περαιτέρω επιδιώκει να μετεξελιχθεί σε πολιτική ένωση. Η Ε.Ε. πρέπει να γίνει κατανοητή με όρους τόσο διεθνών οργανισμών όσο και διεθνών καθεστώτων.⁵⁹

Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, έχουν αναπτυχθεί δύο πιο ειδικευμένες θεωρήσεις, που έχουν ως αφετηρία προβληματισμού το κοινοτικό εγχείρημα. Αυτές είναι:

4.1.2.1. Νεο-Φιλελευθερισμός

Η νεο-φιλελεύθερη θεωρία (Liberal Institutionalism)⁶⁰ πρεσβεύει ότι η συνεργασία είναι εφικτή, όταν τα κράτη έχουν κοινά συμφέροντα, και ότι η θεσμική οργάνωση των διεθνών σχέσεων είναι προορισμένη να μειώσει τις πιθανότητες έκρηξης πολέμων. Δεν προσπαθεί να εξηγήσει τόσο πώς αποτρέπονται οι συγκρούσεις, όσο κάτω από ποιες συνθήκες είναι δυνατή η συνεργασία μεταξύ των κρατών. Τονίζει ότι το κύριο εμπόδιο είναι η ανησυχία κάθε κράτους ότι η συνεργασία θα οδηγήσει σε αύξηση των πλεονεκτημάτων των άλλων κρατών. Υποστηρίζει ότι το δίλημμα αυτό επιλύουν αποτελεσματικά οι θεσμοί, διότι οι κανονιστικές διατάξεις που ενσωματώνουν, επιφέρουν αλλαγές στο διεθνές σύστημα για τέσσερις λόγους: α) αυξάνουν τον όγκο των πληροφοριών, β) αυξάνουν τον όγκο των συναλλαγών, γ) μειώνουν το κόστος των συναλλαγών, και δ) αυξάνουν τα δίκτυα διαδράσεων, συνδέοντας μεταξύ τους διαφορετικά πεδία δραστηριοτήτων.⁶¹ Ο νεο-φιλελευθερισμός, γενικότερα, προσπαθεί να δείξει όχι μόνο πότε και πώς οι θεσμοί, ως ανεξάρτητες οντότητες, συμβάλλουν στον έλεγχο της δύναμης, αλλά και πότε και πώς, ως εξαρτημένες μεταβλητές, ο βαθμός επίδρασής τους στις διεθνείς εξελίξεις καθορίζεται από την ένταση της δύναμης και την έκταση των κρατικών συμπεριόντων.

4.1.2.2. Σύστημα Συλλογικής Ασφάλειας

Η θεωρία του συστήματος συλλογικής ασφάλειας⁶² προσπαθεί να απαντήσει στο πρόβλημα της αποτροπής του πολέμου. Αποδέχεται την αξιωματική υπόθεση ότι η στρατιωτική δύναμη διαδρα-

ματίζει σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια των κρατών να διασφαλίσουν έναντι εχθρών ή εν δυνάμει αντιπάλων. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι μεγαλύτερη ασφάλεια μπορεί να επιτευχθεί με την υιοθέτηση του θεσμικού συστήματος συλλογικής ασφάλειας, που προϋποθέτει την αποδοχή τριών βασικών κανόνων από τα συμμετέχοντα κράτη: α) να απορρίψουν την ιδέα να εκμεταλλεύονται τη δύναμή τους, προκειμένου να αλλάξουν την υπάρχουσα κατάσταση, β) να εμπιστεύονται το ένα το άλλο, και γ) να αντιμετωπίζουν από κοινού κάθε κράτος που παραβιάζει τους πιο πάνω κανόνες. Η βασική θέση είναι ότι το σύστημα συλλογικής ασφάλειας παρέχει μεγαλύτερη προστασία και πιο αποτελεσματική εξισορρόπηση έναντι των επιτιθέμενων, μειώνοντας τις πιθανότητες ανταγωνισμού και προάγοντας τη συνεργασία.

Απ' αυτή την οπτική γωνία, πιστεύεται ότι το κονσέρτο δύναμης (*concert of power*) είναι παραλλαγή του συστήματος συλλογικής ασφάλειας.⁶³ Όμως, όπως τονίζει ο Mearsheimer, το κονσέρτο δύναμης δεν έχει καμιά σχέση με το σύστημα συλλογικής ασφάλειας. Το κονσέρτο δύναμης αντανακλά τη διεθνή ισορροπία ισχύος και αντιπροσωπεύει ένα είδος συμφωνίας μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων σε συγκεκριμένες αρχές, με σκοπό το συντονισμό της δράσης τους σε εκ των προτέρων προσδιορισμένες σφαίρες επιρροής. Τέσσερις παράγοντες, από μόνοι τους ξεχωριστά ή σε συνδυασμό, συντελούν στη δημιουργία του: α) οι μεγάλες δυνάμεις δεν έχουν κανένα στρατιωτικό όφελος να επιτεθούν η μια στην άλλη, δεδομένου της ισορροπίας δύναμης, β) οι μεγάλες δυνάμεις έχουν συμφέρον να διατηρήσουν την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, γ) οι ηγεμονικοί πόλεμοι είναι εξαιρετικά δαπανηροί και, συνεπώς, οι μεγάλες δυνάμεις έχουν κάθε συμφέρον να τους αποφύγουν, και δ) οι μεγάλες δυνάμεις συνεργάζονται για να κερδίσουν από κοινού έναν ηγεμονικό πόλεμο.⁶⁴ Συνολικά, το κονσέρτο δύναμης επιτελεί δύο λειτουργίες: α) διατηρεί το ισότιμο καθεστώς μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και β) συμβάλλει στην από κοινού διαχείριση των διεθνών συγκρούσεων. Το αντικείμενο των δύο λειτουργιών είναι κοινό: να κατοχυρωθεί η ασφάλεια και να διατηρηθεί η υπάρχουσα ισορροπία ισχύος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων.

4.2. Κριτική Αξιολόγηση

Ο πλουραλισμός δε διακρίνεται για το συνθετικό του χαρακτήρα. Η θέση ότι οι οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες θα οδη-

γούσαν στη δημιουργία θεσμών και πολιτικών στο επίπεδο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δεν επιβεβαιώνεται από την εμπειρία της Ε.Ε. Η τελευταία έδειξε ότι η εθνικότητα των συμμετεχόντων στις ομάδες εργασίας της Ε.Ε., όπου οι διαπραγματεύσεις υποτίθεται ότι έχουν υπερεθνικό χαρακτήρα, παίζει σημαντικό ρόλο στη λήψη των τελικών αποφάσεων.⁶⁵ Γενικά, η πρωταρχική θεωρητική ανεπάρκεια έγκειται στο γεγονός ότι οι πλουραλιστικές θεωρίες εστιάζουν την προσοχή τους σε μεταβλητές ενός μόνο επιπέδου ανάλυσης.

4.2.1. Θεωρίες Ολοκλήρωσης

Κοινή τους αδυναμία είναι ότι αντιμετωπίζουν την ολοκλήρωση μόνο ως παράγοντα αλλαγής τους διεθνούς συστήματος και όχι ταυτόχρονα ως προϊόν του τελευταίου. Δίνουν έμφαση μόνο στις διεργασίες προόδου της συσσωμάτωσης, αγνοώντας ότι πολλές θετικές αποφάσεις δεν εφαρμόζονται, και ότι η ενοποίηση έχει περάσει από πολλές φάσεις στασιμότητας.⁶⁶ Εξάλλου, οι Σύνοδοι Κορυφής και η διαδικασία λήψης αποφάσεων στα υψηλόβαθμα θεσμικά όργανα της Ένωσης, μπορούν να οδηγήσουν την ολοκλήρωση σε αποτελμάτωση.⁶⁷

Ειδικότερα, οι λειτουργικές θεωρίες διέπονται από μια τελεολογική φιλοσοφία με την έννοια ότι, αν και δεν θεωρούν τα κράτη και τα άτομα ως άβουλες δυνάμεις, τείνουν να αποδίδουν μεγάλη σημασία στην επίδραση των τεχνολογικών και οικονομικών παραγόντων.⁶⁸ Ο νεο-λειτουργισμός, με τη σειρά του, χαρακτηρίζεται από την ίδια τελεολογία, γιατί τείνει να αποδίδει μια 'φυσική' τάση στην ικανότητα των ανθρώπων να προσαρμόζονται μέσω της ανακατανομής της εξουσίας στις επιταγές που θέτουν οι υπερεθνικοί θεσμοί.⁶⁹ Χαρακτηρίζεται από αντιφατικότητα στο μέτρο που, από τη μια μεριά, πρεσβεύει την προοδευτική κατάργηση του κράτους και, από την άλλη, αποδέχεται το τελευταίο ως πρότυπο και αντιμετωπίζει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως διαδικασία οικοδόμησης ενός νέου έθνους σε υψηλότερο επίπεδο.⁷⁰ Επίσης, δεν μπορεί να εξηγήσει τόσο τις διαφορετικές δυναμικές που περικλείουν οι πολυεπίπεδοι θεσμοί της Ένωσης όσο και την εξάρτηση σε σημαντικό βαθμό της διάχυσης αρμοδιοτήτων και της εκχείλισης λειτουργιών από τη συμπεριφορά των κρατών-μελών.⁷¹ Εξάλλου, αν η διαδικασία της διάχυσης λειτουργούσε χωρίς προβλήματα, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα είχε ήδη πραγματοποιηθεί και θα είχε φθάσει στον τελικό της προορισμό.⁷² Όπως

αναγνωρίζει ο θεμελιωτής της θεωρίας, η εμπειρία έχει δείξει ότι η διάχυση των οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών δεν οδηγεί αυτόματα στη δημιουργία μιας νέας υπερεθνικής πολιτικής οντότητας.⁷³ Επιπλέον, θεωρώντας ότι η ολοκλήρωση είναι προϊόν αποκλειστικά της πολιτικής συμφωνίας των ελίτ, ο νεο-λειτουργισμός αδυνατεί να εξηγήσει τα προβλήματα αμφισβήτησης που αντιμετώπισε η επικύρωση των Συνθηκών του Μάαστριχτ, του Άμστερνταμ και της Νίκαιας. Τέλος, δεν μπορεί να εξηγήσει τις περιπτώσεις εκείνες όπου δεν υπάρχει σύγκλιση των προτιμήσεων και συμφερόντων των ελίτ.

Γενικότερα, οι θεωρητικές αδυναμίες του νεο-λειτουργισμού ενοποιούνται στα εξής σημεία:⁷⁴ α) η διάχυση των λειτουργιών και η αυτόματη εσωτερική λογική της συσσωμάτωσης δεν εξηγούν τις φάσεις στασιμότητας και προώθησης της ολοκλήρωσης, β) δεν μπορεί να εξηγήσει τη χρονική απόσταση που χωρίζει την ανάληψη πρωτοβουλίας της Επιτροπής για νομοθετική ρύθμιση, από την τελική αποδοχή της τελευταίας από το Συμβούλιο Υπουργών. Η καθυστέρηση αυτή αντιμετωπίζεται ως προϊόν γραφειοκρατικών καθυστερήσεων στο επίπεδο του κράτους, χωρίς να εξετάζεται γιατί τα κράτη αρχικά αντιστέκονται στην ολοκλήρωση σε τομείς δραστηριοτήτων που λειτουργικά συνδέονται με υπάρχουσες ευρωπαϊκές πολιτικές και τελικά συμφωνούν με μεγάλη χρονική καθυστέρηση, γ) παραγνωρίζει τη δύναμη των κρατών. Έχοντας ως δεδομένο ότι η διαδικασία ενοποίησης οδηγεί νομοτελειακά στην κατάργηση των κρατών-μελών, δεν μπορεί να εξηγήσει πώς τα τελευταία διατηρούν σημαντικότερο μέρος των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων και γιατί εξακολουθούν να επιθυμούν εθνικές παρεμβάσεις,⁷⁵ και δ) η έμφαση που αποδίδει στις ομάδες συμφερόντων και στις ελίτ δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, γιατί τα κράτη είναι περισσότερο αυτόνομα απ' ό,τι πιστεύεται.

Όσον αφορά τις φεντεραλιστικές και νεο-φεντεραλιστικές θεωρίες, εύστοχα επισημαίνεται ότι αποτελούν αντιστροφή του διακυβερνητικού υποδείγματος, όπου το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι το κυρίαρχο νομοθετικό σώμα, το Συμβούλιο Υπουργών διαδραματίζει δευτερεύοντα νομοθετικό ρόλο και η Επιτροπή εκτελεί αρμοδιότητες ομοσπονδιακής κυβέρνησης.⁷⁶ Ο φεντεραλισμός όχι μόνο διακρίνεται από τελεολογικό πνεύμα, αλλά αποδέχεται το μοντέλο του κράτους ως οργανωτικό πρότυπο ομοσπονδίας.⁷⁷ Η θέση των θεωριών αυτών ότι πρώτα θα επιβληθούν 'από πάνω' τα ομοσπονδιακά θεσμικά όργανα και στη συνέχεια θα επιτευχθεί η

οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ομοιογενοποίηση, αποδεικνύεται ανεδαφική από την εμπειρία της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Τέλος, η προσέγγιση της συναινετικής συνομοσπονδίας αντιμετωπίζει πρόβλημα εννοιολογικής ακρίβειας. Επισημαίνεται ότι ο όρος συναινετική συνομοσπονδία δεν είναι ακριβής από δύο απόψεις. Πρώτον, ο όρος συναίνεση δεν μπορεί να εφαρμοστεί σ' όλα τα επίπεδα της Ένωσης, ιδιαίτερα στους τομείς της ΚΕΠΠΑ, της δικαιοσύνης και των εσωτερικών υποθέσεων. Δεύτερον, ο όρος συνομοσπονδία δεν αντανακλά την πραγματικότητα της Ένωσης, γιατί παραγνωρίζει την κοινοτική της διάσταση.⁷⁸

4.2.2. Θεωρίες Αλληλεξάρτησης και Διεθνών Καθεστώτων

Οι θεωρίες της αλληλεξάρτησης παραβλέπουν ότι η αλληλεξάρτηση έχει διαφορετικές συνέπειες για χώρες με διαφορετική θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος. Η θέση ότι τα διεθνή καθεστώτα, ως θεσμοποιημένη έκφανση της αλληλεξάρτησης, επιφέρουν αλλαγή της αναρχίας, δεν επιβεβαιώνεται πάντοτε. Στην πραγματικότητα υπάρχει αμφίδρομη σχέση μεταξύ των διεθνών καθεστώτων και της δομής του διεθνούς συστήματος. Υποστηρίζεται ότι η φύση και η μορφή των διεθνών καθεστώτων προσδιορίζεται από τη δομή του συστήματος και τα κρατικά συμφέροντα,⁷⁹ και ότι τα καθεστώτα αποτελούν παρεμβάλλουσες μεταβλητές μεταξύ της κρατικής συμπεριφοράς και του διεθνούς συστήματος.⁸⁰ Η άποψη αυτή θεωρείται ότι έχει τέσσερις θεωρητικές ανεπάρκειες: α) υπερβάλλει ως προς το βαθμό που τα διεθνή καθεστώτα προσδιορίζονται από τη δομή του διεθνούς συστήματος και τα κρατικά συμφέροντα. Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να εξηγήσουν μόνο το είδος των καθεστώτων. Αδυνατούν να εξηγήσουν τη γέννηση ή μη γέννηση των καθεστώτων και τη φύση των δικαιοδοτικών τους ρυθμίσεων, β) παραβλέπει την επίδραση που τα καθεστώτα ασκούν στη συμπεριφορά των κρατών. Όταν τα καθεστώτα εγκαθιδρυθούν, ευνοούν συγκεκριμένες εξελίξεις, νομιμοποιούν ή υπονομεύουν συγκεκριμένες συμπεριφορές και αποκτούν δική τους αυτόνομη ζωή, γ) παραγνωρίζει το γεγονός ότι τα καθεστώτα μπορούν να αλλάξουν τη δομή του συστήματος και τα συμφέροντα των κρατών με την πάροδο του χρόνου, και δ) τα καθεστώτα επιδεικνύουν μεγάλη αντοχή στο χρόνο, ακόμη και μετά από σημαντικές αλλαγές στη δομή του διεθνούς συστήματος και στα συμφέροντα των κρατών.⁸¹

Το πρόβλημα με τα πιο πάνω επιχειρήματα είναι ότι αν και τονίζουν την αμφίδρομη σχέση μεταξύ διεθνών καθεστώτων και διε-

θνούς συστήματος, δεν προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο συντελείται στο χώρο και στο χρόνο η σχέση αυτή. Δίνουν την εντύπωση είτε ότι τα καθεστώτα βρίσκονται έξω και πέρα από τη σχέση αυτή, δηλαδή διαμεσολαβούν ως ουδέτεροι και αντικειμενικοί 'δισπλητές' μεταξύ κράτους και συστήματος, είτε ότι τα καθεστώτα είναι ουσιαστικά οι προσδιοριστικοί παράγοντες της διεθνούς πολιτικής. Επιπρόσθετα, το ότι η Ε.Ε. συμπεριλαμβάνεται στα διεθνή καθεστώτα είναι αμφιλεγόμενο. Η εφαρμογή των θεωριών αυτών για την εξήγηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συνεπάγεται κινδύνους παραποίησης της πραγματικότητας.⁸² Ως εργαλείο εξήγησης έχουν περιορισμούς, γιατί η Ένωση δεν εδραζόταν ποτέ σ' ενιαίο βάθρο κανονιστικών διατάξεων και ρυθμίσεων.⁸³

Όσον αφορά τη θεωρία του νεο-φιλελευθερισμού, η κριτική είναι ότι δεν μπορεί να εξηγήσει καταστάσεις όπου τα συμφέροντα των κρατών συγκρούονται. Εσφαλμένα θεωρεί ότι τα κράτη επιδιώκουν μόνο την αύξηση των απόλυτων ωφελειών, αγνοώντας ότι τα κράτη αναζητούν κυρίως τα σχετικά κέρδη. Οι θεωρητικές ανεπάρκειες συνοψίζονται στην έλλειψη πειστικών απαντήσεων σε δύο βασικά ερωτήματα: α) πώς οι θεσμοί διευκολύνουν τη συνεργασία, όταν τα κράτη ενδιαφέρονται για τα σχετικά οφέλη και β) γιατί τα κράτη ενδιαφέρονται για τα σχετικά οφέλη.⁸⁴ Γενικότερα, η νεο-φιλελεύθερη θεωρία αδυνατεί να εξηγήσει πώς τα κράτη δημιουργούν τους θεσμούς και ταυτόχρονα οι τελευταίοι μετατρέπονται σε ανεξάρτητες μεταβλητές και καθορίζουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώνεται η κρατική συμπεριφορά. Η επίδραση, εξάλλου, των διεργασιών συσσωμάτωσης στα εθνικά πολιτικά συστήματα δεν είναι δεδομένη.⁸⁵ Μ' άλλα λόγια, ο νεο-φιλελευθερισμός προσπαθεί να συνθέσει το επίπεδο του συστήματος με το επίπεδο του κράτους, χωρίς, όμως, να προσδιορίζει πώς οι παράγοντες του κράτους και του συστήματος αλληλοδιαπλέκονται και παράγουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Τέλος, η εμπειρία της ευρωπαϊκής πολιτικής συνεργασίας δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θεωρία της συλλογικής ασφάλειας.⁸⁶ Η τελευταία αδυνατεί να εξηγήσει πώς τα κράτη θα ξεπεράσουν το φόβο τους και πώς θα μάθουν να εμπιστεύονται το ένα το άλλο. Γενικά, αντιμετωπίζει την ίδια θεωρητική αδυναμία με εκείνη του νεο-φιλελευθερισμού, δεν εξηγεί, δηλαδή, πώς και γιατί το διεθνές σύστημα και οι διάφορες μεταβλητές του επιπέδου του κράτους καθορίζουν τη διαμόρφωση και εξέλιξη του συστήματος συλλογικής ασφάλειας.

5. Αντί επιλόγου

Η αξιολόγηση των κυρίαρχων σχολών σκέψης που προσπαθούν να εξηγήσουν την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση, του ρεαλισμού και του πλουραλισμού, φανέρωσε ότι η βασική θεωρητική τους αδυναμία βρίσκεται στην εμμονή τους να δίνουν έμφαση σ' ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης. Το πρόβλημα της σύνδεσης των επιπέδων ανάλυσης έχει ελάχιστα απασχολήσει την ακαδημαϊκή συζήτηση στην ελληνική βιβλιογραφία. Το άρθρο, συνεπώς, προσπάθησε να αναδείξει το πρόβλημα και να τεκμηριώσει τις επεξηγηματικές ανεπάρκειες των θεωριών.

Αντιθέτως, η διεθνής βιβλιογραφία των διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών έχει αρχίσει τα τελευταία χρόνια να ασχολείται με την προβληματική αυτή, υπό την επίδραση των νέων συζητήσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της μεταθεωρητικής-κριτικής σχολής σκέψης. Η τελευταία έχει συντελέσει στο να αρχίσει να διεισδύει στη θεωρία των διεθνών σχέσεων ο προβληματισμός σχετικά με οντολογικά, επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα. Υπό το πρίσμα αυτό τονίζεται, για παράδειγμα, ότι η διαδικασία λήψης αποφάσεων στους θεσμούς της Ένωσης αντιπροσωπεύει μια σύνθεση μεταβλητών υπερεθνικισμού και διακυβερνητισμού.⁸⁷ Επίσης, υποστηρίζεται ότι η κατανόηση των διεργασιών συσσωμάτωσης στα πεδία της πολιτικής και της οικονομίας απαιτεί όχι μόνο κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι υλικές δομικές συνθήκες διαπλέκονται με τις ιδέες, αλλά και του τρόπου με τον οποίο οι δύο αυτές μεταβλητές γίνονται αντιληπτές από τους διαμορφωτές αποφάσεων και διαρθρώνονται στο λόγο και στην ταυτότητα των δρώντων της ολοκλήρωσης.⁸⁸ Απ' αυτή τη σκοπιά, η πρόταση του άρθρου για περαιτέρω έρευνα είναι ότι η αξιοποίηση των νέων συζητήσεων από το ρεαλισμό και τον πλουραλισμό ενέχει μια πολλά υποσχόμενη θεωρητική δυναμική, που μπορεί να οδηγήσει σε καλύτερα ερμηνευτικά σχήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στη βάση της σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης του συστήματος και του κράτους, του δρώντος και της δομής, της ύλης και της ιδέας.

Σημειώσεις

1. Η πρώτη κλασική μελέτη είναι Singer J., 'The Level of Analysis Problem in International Relations', στο Knorr K. and Verba S. (επιμ.),

The International System: Theoretical Essays, Princeton University Press, Princeton, 1961.

2. Για μελέτες με θεωρητικό προβληματισμό βλέπε ενδεικτικά: Ήφαιστος Π., *Θεωρία Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, Ποιότητα, Αθήνα, 1999, Τσινισιζέλης Μ., 'Θεωρία και Αναθεώρηση: Το Μετέωρο Βήμα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7, Μάρτιος 1996, Κοτζιάς Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση. Ένα Σύστημα Εν τω Γίγνεσθαι*, Δελφίνοι, Αθήνα, 1995, Κουσκουβέλης Η., *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, Τσινισιζέλης Μ.-Χρυσόχου Δ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία. Δομικές Συνθήκες και Πολιτική Διαδικασία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1995, Ιωακείμης Π., *Η Πόλη και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Αναζητώντας μια Νέα Αριστοτελική Προσέγγιση στη Διαδικασία της Πολιτικής Ολοκλήρωσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.

3. Η κυρίαρχη συζήτηση παραμένει αυτή μεταξύ ρεαλιστών και πλουραλιστών. Ωστόσο, οι νέες συζητήσεις αφορούν αυτές μεταξύ ορθολογιστών (rationalist), ριφλεκτιβιστών (reflectivist) και κονστρακτιβιστών (constructivist). Smith S., 'The Discipline of International Relations: Still an American Social Science?', *British Journal of International Relations*, τόμος 2, τεύχος 3, Οκτώβριος 2000, Ηρακλείδης Α., *Η Διεθνής Κοινωνία και οι Θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων. Μια Κριτική Περιδιάβαση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2000.

4. Baldwin D. (επιμ.), *Neorealism and Neoliberalism: the Contemporary Debate*, Columbia University Press, New York, 1993, Keohane R. (επιμ.), *Neorealism and its Critics*, Columbia University Press New York, 1986.

5. Lakatos I., 'Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes', στο Lakatos I. And Musgrave A. (επιμ.), *Criticism and Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970.

6. Waltz K., *Man, the State and War*, Columbia University Press, New York, 1954.

7. Hollis M. and Smith S., *Explaining and Understanding International Relations*, Clarendon Press, Oxford, 1991, σελ. 7-9.

8. Dougherty J. and Phaltzgraff R., *Contending Theories of International Relations*, 3rd edn, Harper Collins Publishers, New York, 1990, σελ. 22-28.

9. Buzan B. 'The Level of Analysis Problem in International Relations Reconsidered', στο Booth K. and Smith S. (επιμ.), *International Relations Theory Today*, Polity Press, London, 1995, σελ. 198-202.

10. Kegley C. and Wittkopf E., *World Politics. Trend and Transformation*, 5th edn, St. Martin's Press, New York, 1995, σελ. 40.

11. Hollis/Smith, *οπ.παρ.*, σελ. 197-199.

12. Waltz K., *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading, 1979, κεφ. 1-3.

13. Wendt A., 'The Agent-Structure Problem in International Relations Theory', *International Organization*, τόμος 41, τεύχος 3, Καλοκαίρι 1987.

14. Hollis M. and Smith S., 'Two Stories About Structure and Agency', *Review of International Studies*, τόμος 20, τεύχος 3, Ιούλιος 1994.
15. Wendt A., 'Bridging the Theory/Meta-Theory Gap in International Relations', *Review of International Studies*, τόμος 17, τεύχος 4, Οκτώβριος 1991, σελ. 385-388, του ίδιου, 'Levels of Analysis vs Agents and Structures: Part III', *Review of International Studies*, τόμος 18, τεύχος 2, Απρίλιος 1992.
16. Patomaki H. and Wight C., 'After Postpositivism? The Promises of Critical Realism', *International Studies Quarterly*, τόμος 44, τεύχος 2, Ιούνιος 2000.
17. Frankel B (επιμ.), 'Realism. Restatements and Renewal', *Security Studies*, τόμος 5, τεύχος 3, Άνοιξη 1996.
18. *Θουκυδίδου Ιστορία*, μφρ. Άγγελος Βλάχος, Ηριδανός, Αθήνα.
19. Carr E., *The Twenty Years' Crisis*, 2nd edn., Harper and Row, New York, 1945.
20. Morgenthau H., *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*, 7th edn., McGraw-Hill, New York, 1993.
21. Waltz, *Theory*.
22. Moravcsik A. And Nicolaidis K., 'Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence, Institutions', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 37, τεύχος 1, Μάρτιος 1999, Moravcsik A., 'Negotiating the Single European Act', *International Organization*, τόμος 45, τεύχος 1, Χειμώνας 1991.
23. Deudney D., 'Regrounding Realism: Anarchy, Security, and Changing Material Contexts', *Security Studies*, τόμος 10, τεύχος 1, Φθινόπωρο 2000.
24. Wendt A., 'Constructing International Politics', *International Security*, τόμος 20, τεύχος 1, Χειμώνας 1995, του ίδιου, 'Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics', *International Organization*, τόμος 46, τεύχος 2, Άνοιξη 1992.
25. Miller B., 'Explaining the Emergence of Great Powers Concerts', *Review of International Studies*, τόμος 20, τεύχος 4, Οκτώβριος 1994, σελ. 328, 331-334.
26. Waltz, *Theory*, σελ. 66, 69-71, 100-101, 161-162.
27. Linklater A., *Beyond Realism and Marxism. Critical Theory and International Relations*, Macmillan, London, 1990.
28. Schroeder P., 'Historical Reality vs. Neo-Realism Theory', *International Security*, τόμος 19, τεύχος 1, Καλοκαίρι 1994.
29. Rosenberg J., 'Secret Origins of the State: The Structural Basis of Raison D' Etat', *Review of International Studies*, τόμος 18, τεύχος 2, Απρίλιος 1992.
30. Krasner S., 'Abiding Sovereignty', *International Political Science Review*, τόμος 22, τεύχος 3, Ιούλιος 2001.
31. Keohane R. and Martin L., 'The Promise of Institutional Theory', *International Security*, τόμος 20, τεύχος 1, Καλοκαίρι 1995, σελ. 39-41.
32. Powell R., 'Anarchy in International Relations Theory: The

Neorealist-Neoliberal Debate', *International Organization*, τόμος 48, τεύχος 2, Άνοιξη 1994, σελ. 329-334.

33. Axelrod R., *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, New York, 1984.

34. Grieco J., *Cooperation Among Nations*, Cornell University Press, Ithaca, 1990.

35. Milner H., "International Theories of Cooperation Among Nations. Strengths and Weaknesses", *World Politics*, τόμος 44, τεύχος 3, Απρίλιος 1992, σελ. 480-496.

36. Wendt, 'Anarchy is'.

37. Mercer J., 'Anarchy and Identity', *International Organization*, τόμος 49, τεύχος 2, Άνοιξη 1995.

38. Τσινιτσιζέλης, οπ. παρ., σελ. 38-39.

39. Corbey D., 'Dialectical Functionalism: Stagnation as a Booster of European Integration', *International Organization*, τόμος 49, τεύχος 2, Άνοιξη 1995, σελ. 259-260.

40. Morgan R., "A European 'Society of States'-But Only States of Mind?", *International Affairs*, τόμος 76, τεύχος 3, Ιούλιος 2000.

41. Anderson J., 'The State of the (European) Union. From the Single Market to Maastricht: From Singular Events to General Theories', *World Politics*, τόμος 47, τεύχος 3, Απρίλιος 1995, σελ. 446-449.

42. Σύγκρινε με Puchala D., 'Institutionalism, Intergovernmentalism and European Integration: A Review Article', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 37, τεύχος 2, Ιούνιος 1999.

43. Τσινιτσιζέλης Μ., *Quo Vadis Europa?*, Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2001, Ντόλης Σ. (επιμ.), *Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στη Νέα Εποχή*, Κριτική, Αθήνα, 2001.

44. Grieco J., 'The Maastricht Treaty: Economic and Monetary Union and the Neo-Realist Research Programme', *Review of International Studies*, τόμος 21, τεύχος 1, Ιανουάριος 1995.

45. Keohane R. and Nye J., *Power and Interdependence. World Politics in Transition*, Little&Brown, Boston, 1977, των ίδιων, 'Power and Interdependence Revisited', *International Organization*, τόμος 41, τεύχος 4, Φθινόπωρο 1987.

46. Hix S., 'The Study of the European Community: The Challenge to Comparative Politics', *West European Politics*, τόμος 17, τεύχος 1, 1994.

47. Bulmer S., 'Domestic Politics and European Community Policy-Making?', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 21, τεύχος 2, Ιούνιος 1983.

48. Puchala D., 'Of Blind Men, Elephants and International Integration', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 10, τεύχος 1, Μάρτιος 1972.

49. Mitraný D., *A Working Peace System*, Royal Institute of International Affairs, London, 1946.

50. Haas E., *The Uniting of Europe*, 2nd edn., Stanford University Press, Stanford, 1968.

51. Fioretos K., 'The Anatomy of Autonomy: Interdependence, Domestic Balances of Power, and European Integration', *Review of International Studies*, τόμος 23, τεύχος 3, Ιούλιος 1997.
52. Corbey, *οπ. παρ.*
53. Sandholtz W. and Sweet A., *European Integration and Supranational Governance*, Oxford University Press, New York, 1998, Sandholtz W. and Zysman J., '1992: Recasting the European Bargain', *World Politics*, τόμος XLII, τεύχος 1, Οκτώβριος 1989.
54. Pinter J., 'The EC and the Nation-State: A Case for Neofederalism', *International Affairs*, τόμος 67, τεύχος 1, 1985/86.
55. Τσινιτσιζέλης/Χρυσόχου, *οπ.παρ.*, Chryssochoou D., *Democracy in the European Union*, Tauris, London, 1998.
56. Keohane/Nye, *Power*, σελ. 10 και 'Power',
57. Keohane R., 'The Demand for International Regimes', *International Organization*, τόμος 36, τεύχος 2, Άνοιξη 1982.
58. Keohane R., *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press, Princeton, 1994, σελ. 98-106, 237-240.
59. Breckinridge R., 'Reassessing Regimes: The International Regime Aspects of the European Union', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 35, τεύχος 2, Ιούνιος 1997.
60. Keohane/Martin, *οπ. παρ.*
61. Keohane, *After Hegemony*, κεφ. 5-6.
62. Kupchan C. and Kupchan C., 'The Promise of Collective Security', *International Security*, τόμος 20, τεύχος 1, Καλοκαίρι 1995.
63. Στο ίδιο, *οπ. παρ.*
64. Mearsheimer J., 'The False Promise of International Institutions', *International Security*, τόμος 19, τεύχος 3, Καλοκαίρι 1994/95, σελ. 34-36.
65. Beyers J. and Dierickx G., 'The Working Groups of the Council of the European Union: Supranational or Intergovernmental Negotiations?', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 36, τεύχος 3, Σεπτέμβριος 1998.
66. Corbey, *οπ.παρ.*, σελ. 258-259.
67. Schneider G. and Cederman L., 'The Change of Tide in Political Cooperation: A Limited Information Model of European Integration', *International Organization*, τόμος 8, τεύχος 3, Φθινόπωρο 1994.
68. Pentland C., *International Theory and European Integration*, Faber and Faber, London, 1973, σελ. 194.
69. Pentland, *οπ.παρ.*, σελ. 194.
70. Στο ίδιο, *οπ. παρ.*, σελ. 195.
71. Στεφάνου Κ., *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 75-76.
72. Keohane R and Hoffmann S., 'Institutional Change in Europe in the 1980s', στο Keohane R. (κ.α.) (επιμ.), *After the Cold War. International*

Institutions and State Strategies in Europe, 1989-1991, Harvard University Press, Cambridge, 1992, σελ. 18-22.

73. Haas E., 'The Uniting of Europe and the Uniting of Latin America', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 5 (1966-67).

74. Corbey, *οπ.παρ.*, σελ. 257-258; Sandholtz and Zysman, *οπ.παρ.*, σελ. 99.

75. Devuyst Y., 'The Community-Method After Amsterdam', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 37, τεύχος 1, Μάρτιος 1999, Schneider G., 'The Limits of Self-Reform: Institution-Building in the European Union', *European Journal of International Relations*, τόμος 1, τεύχος 1, Μάρτιος 1995.

76. Τσινιαιζέλης, 'Θεωρία', σελ. 39.

77. Pentland, *οπ.παρ.*, σελ. 194-195.

78. Στεφάνου, *οπ.παρ.*, σελ. 87-88.

79. Krasner S., 'Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables', *International Organization*, τόμος 36, τεύχος 2, Άνοιξη 1982, σελ. 6-7.

80. Krasner S., 'Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables', *International Organization*, τόμος 36, τεύχος 2, Άνοιξη 1982.

81. Duffield J., 'Explaining the Long Peace in Europe: The Contributions of Regional Security Regimes', *Review of International Studies*, τόμος 20, τεύχος 4, Οκτώβριος 1994.

82. Strange S., 'Cave? Hic Dragones: A Critique of Regime Analysis', *International Organization*, τόμος 36, τεύχος 2, Άνοιξη 1982.

83. Στεφάνου, *οπ.παρ.*, σελ. 80-81, Keohane/Hoffmann, *οπ.παρ.*, σελ. 10-15.

84. Mearsheimer, *οπ.παρ.*, σελ. 15-24.

85. Goetz K. And Hix S. (eds.), 'Europeanised Politics? European Integration and National Political Systems', *West European Politics*, τόμος 23, τεύχος 4, Οκτώβριος 2000.

86. Heisbourg F., 'Europe's Strategic Ambitions: The Limits of Ambiguity', *Survival*, τόμος 42, τεύχος 2, Καλοκαίρι 2000, Gordon P., 'Europe's Uncommon Foreign Policy', *International Security*, τόμος 22, τεύχος 3, Χειμώνας 1997-98.

87. Ugur M., 'State-Society Interaction and European Integration: A Political Economy Approach to the Dynamics and Policy-Making of the European Union', *Review of International Studies*, τόμος 23, τεύχος 4, Οκτώβριος 1997.

88. Diez T., 'Europe as a Discursive Battleground: Discourse Analysis and European Integration Studies', *Cooperation and Conflict*, τόμος 36, τεύχος 1, Μάρτιος 2001, Risse T. (κ.α.), 'To Euro or Not to Euro? The EMU and Identity Politics in the European Union', *European Journal of International Relations*, τόμος 5, τεύχος 2, Ιούνιος 1999.

Thiele, Burkard

1. Die Bildungspolitik der Europäischen Gemeinschaft: Chancen und Versäumnisse der EG-Bildungspolitik zur Entwicklung des Europas der Bürger,
Munster: LIT, 2000

*2. Schleicher, Klaus/Weber, Peter J. (Hrsg.).
Zeitgeschichte Europäischer Bildung 1970-2000. Bd. I:
Europäische Bildungsdynamik und Trends,*
Munster: Waxmann, 2000

1. Thiele, B. Die Bildungspolitik der Europäischen Gemeinschaft.

Απώτερος στόχος του Thiele είναι η αποκρυπτογράφηση των μέχρι στιγμής δυνατοτήτων και παραλήψεων της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής. Η ελλιπής δημοκρατική σταθεροποίηση μιας προσδοκώμενης «Ευρώπης των πολιτών» – που αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας στο πρώτο μέρος του βιβλίου – εστιάζεται αφενός στο δευτερεύοντα ρόλο που έχει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στη θέσπιση αποφάσεων σε σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά όργανα, αφετέρου στην εξασθένιση της θέσης των επιμέρους κρατικών κοινοβουλίων εξαιτίας της σταδιακής μεταφοράς ευθυνών από τοπικό σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος προτείνεται η ουσιαστική ενδυνάμωση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην τελική διαμόρφωση και έγκριση ευρωπαϊκών αποφάσεων,

καθώς είναι το μοναδικό ευρωπαϊκό όργανο που εκλέγεται απευθείας από τους πολίτες (σ. 68-71). Αντιθέτως η δημοκρατικότερη θεμελίωση της ευρωπαϊκής ενοποίησης μέσω της άμεσης παρέμβασης των επιμέρους κρατικών κοινοβουλίων στην επικύρωση ψηφισμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης κρίνεται ως προβληματική. Σε αυτή την περίπτωση απαιτούνται χρονοβόρες διαδικασίες, ενώ αμφίβολη παραμένει η επίτευξη πλήρους έγκρισης κάθε ευρωπαϊκής απόφασης από όλα τα κρατικά κοινοβούλια, γεγονός που θα αποτελούσε τροχοπέδη στην πραγματοποίηση μιας ενωμένης Ευρώπης. Η εκπλήρωση του ευρωπαϊκού οράματος αναδύεται για τον Thiele ως μια αδιαμφισβήτητη αναγκαιότητα, καθώς η Ευρωπαϊκή Ένωση διασφαλίζει την ειρήνη, εγγυάται την πολιτική σταθερότητα των επιμέρους κρατών μελών, συμβάλλει στην οικονομική ευημερία και ε-

πηρεάζει την παγκόσμια πολιτική (σ. 74-85). Μια τέτοια, όμως, νομοτελειακή προσέγγιση της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν μπορεί να γίνει αναντίρρητα αποδεκτή, γιατί η *a priori* αποδοχή της στενεύει τα περιθώρια κριτικής προσέγγισης και εκδημοκρατισμού της. Εξάλλου η στήριξη των μηχανισμών νομιμοποίησής της στα προαναφερθέντα κριτήρια (π.χ. οικονομική ανάπτυξη, περιφρούρηση της ειρήνης) αποδείχθηκε έως τώρα ανεπαρκής και λειτουργεί συχνά ακόμη και ανασταλτικά για τους ίδιους τους ευρωπαίους πολίτες (βλ. Theiler 1999).

Κανονιστική μπορεί να χαρακτηριστεί απεναντίας η έμφαση που δίνεται στην ανυπαρξία ευρωπαϊκής, πολιτικής κοινής γνώμης, ένα φαινόμενο πάντως που έχει ήδη επισημανθεί από παιδαγωγικούς κύκλους (βλ. Schleicher 1994). Με θεωρητικό στήριγμα τις θέσεις του Habermas (1996, σ. 128 κ.ε.) για την εδραίωση των κρατών σε μια μεταμοντέρνα εποχή, επισημαίνεται η περιορισμένη ενημέρωση για ζητήματα ευρωπαϊκής ενοποίησης καθώς και η έλλειψη κομμάτων, ενώσεων και μέσων μαζικής ενημέρωσης με ουσιαστικό ευρωπαϊκό προσανατολισμό, μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από τον Thiele ως το μεγαλύτερο εμπόδιο εδραίωσης μιας επιθυμητής δημοκρατικής Ευρώπης (σ. 90).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ο Thiele επικεντρώνεται στην ενδυνάμωση της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής, προσεγγίζοντας αρχικώς σημαντικά άρθρα

της συνθήκης της Ρώμης, του Μάαστριχτ, καθώς και αποφάσεις των ευρωπαϊκών οργάνων. Ανολοκλήρωτη παραμένει, όμως, η παρουσίαση όλων των ερμηνευτικών αντιπαραθέσεων που έχουν προκύψει, ειδικά μετά τη συνθήκη του Μάαστριχτ και Άμστερνταμ, η ταξινόμηση των οποίων αποτελεί ήδη αντικείμενο συστηματικότερης μελέτης (βλ. Furst 1999). Σημαντικά είναι πάντως τα συμπεράσματα που εστιάζονται στην εξάρτηση της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής από πολιτικοοικονομικά συμφέροντα (σ. 121, 127, 133), στη δυναμική πορεία ερμηνείας κοινοτικών εγγράφων (σ. 149 κ.ε.), καθώς και στις αναμενόμενες νέες διαμάχες ως προς την κατανομή εκπαιδευτικών αρμοδιοτήτων ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τα μέλη της (σ. 166).

Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του Thiele να αναλύσει το υπάρχον παιδαγωγικό πλαίσιο στήριξης και εφαρμογής ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών.

Έχοντας υπόψη τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κράτη μέλη ως προς τη συγκεκριμενοποίηση των εννοιών «μόρφωση», «επαγγελματική εκπαίδευση» και «αγωγή», τονίζεται αφενός η απουσία μιας θεωρίας «ευρωπαϊκής μόρφωσης», αφετέρου η αδυναμία των ευρωπαϊκών οργάνων να συγκεκριμενοποιήσουν τους στόχους μιας ενιαίας εκπαιδευτικής πολιτικής (σ. 171 κ.ε.). Παράλληλα, σημειώνεται η μονομερής έμφαση στην οικονομική διάσταση της μόρφωσης αλλά και το ασα-

φές περιεχόμενο των όρων «ευρωπαϊκή ταυτότητα» και «ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση» (σ. 184). Τις σημαντικές αυτές επισημάνσεις δεν ακολουθούν όμως συγκεκριμένες προτάσεις λύσης του παραπάνω προβληματισμού. Ανοιχτά παραμένουν αντιθέτως ερωτήματα ως προς τον προσδιορισμό της σχέσης ανάμεσα στην παιδαγωγική και πολιτική πράξη ή το ρόλο του σχολείου σε μια ενωμένη Ευρώπη, ερωτήματα, η επεξεργασία των οποίων θα πρέπει να αναζητηθεί βαθύτερα στις αρχές Γενικής Παιδαγωγικής (βλ. Benner 2001). Ως προς την εφαρμογή της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής αναγνωρίζονται τα θετικά βήματα που έχουν γίνει ως προς τη διασφάλιση επαρκούς παιδείας για παιδιά μεταναστών (σ. 241 κ.ε.), την αναγνώριση διπλωμάτων (σ. 255 κ.ε.) και τη βελτίωση των προϋποθέσεων παραμονής στις χώρες υποδοχής για τους ξένους σπουδαστές (σ. 267 κ.ε.). Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου πραγματοποιείται μια ανάλυση ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Erasmus, Σωκράτης, Comenius, Iris). Θετικό στοιχείο αποτελεί η αποφυγή μιας ευφημιστικής παρουσίασής τους – φαινόμενο αρκετά συχνό σε αντίστοιχες εκθέσεις των ευρωπαϊκών οργάνων –, καθώς ανιχνεύονται και οι αρνητικές επιδράσεις της δράσης τους, όπως ο κίνδυνος μειωμένης συμμετοχής στα διακρατικά προγράμματα από φοιτητές που προέρχονται κυρίως από κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώ-

ματα (σ. 317 κ.ε.). Ανακεφαλαιώνοντας και ανεξάρτητα από τις προαναφερθείσες ενστάσεις, επικοδομητική θα πρέπει να αναγνωριστεί η προσπάθεια του Thiele να συστηματοποιήσει τις παραμέτρους σχεδιασμού ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου εκπαίδευσης, μια προσπάθεια που αποκτά ιδιαίτερη σημασία, εάν ληφθεί υπόψη η μικρή σχετική βιβλιογραφία στο συγκεκριμένο κλάδο της Συγκριτικής Παιδαγωγικής.

2. Schleicher, K./Weber, P., *Zeitgeschichte Europäischer Bildung 1970-2000.*

Στον παρόντα συλλογικό τόμο αναλύονται εκπαιδευτικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στον ευρωπαϊκό χώρο τα τελευταία τριάντα χρόνια. Η Ingeborg Bergreen-Merkel παρουσιάζει τη σταδιακή ενδυνάμωση της εκπαιδευτικής συνεργασίας ανάμεσα στα κράτη, διαιρώντας τη σε τέσσερις ιστορικές φάσεις: η πρώτη επεκτείνεται μέχρι το 1985, η δεύτερη – μιας «Ευρώπης των πολιτών» και της θέσπισης των πρώτων κοινοτικών προγραμμάτων – μέχρι το 1992, η τρίτη με τη θεμελίωση της συνθήκης του Μάαστριχτ και των προγραμμάτων Σωκράτης και Leonardo da Vinci μέχρι το 1996 και, τέλος, η τέταρτη – μιας Ευρώπης της ποιότητας και της απασχόλησης – μέχρι τις μέρες μας. Η προτεινόμενη χρονολογική διαίρεση δε διαφέρει πάντως από ανάλογες που έχουν ήδη διατυπωθεί (βλ. Hilpold 1995, Muller-Solger, κ.α. 1997).

Η Lynne Chrisholm ανιχνεύει κοινά πλαίσια στρατηγικών που διαμορφώθηκαν στα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα. Έτσι τις φιλελεύθερες προσδοκίες για διεύρυνση του δικαιώματος της μόρφωσης στις αρχές της δεκαετίας του '70 ακολούθησε λίγο αργότερα μια στασιμότητα σε ζητήματα παιδείας, εξαιτίας κυρίως της αναδυόμενης οικονομικής κρίσης του κράτους κοινωνικής πρόνοιας. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής στη δεκαετία του '80 ήταν η μονομερής προσπάθεια σύνδεσης των εκπαιδευτικών συστημάτων με τις εκάστοτε ανάγκες της αγοράς, ενώ στη δεκαετία του '90 αυξήθηκαν οι πιέσεις για ουσιαστικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις με αφορμή την οικονομική παγκοσμιοότητα και την ευρωπαϊκή ενοποίηση (σ. 84-91). Επίσης, αναλύονται τρέχουσες απαιτήσεις προς τα εκπαιδευτικά συστήματα, που εστιάζονται:

α) στην εντατικοποίηση και χρονική επιμήκυνση της συμμετοχής όλων των ατόμων σε εκπαιδευτικές διαδικασίες (σ. 93-97), β) στις πιέσεις εκδημοκρατισμού και ποιοτικής αναβάθμισης των σχολικών βαθμίδων (σ. 98-101) και γ) στην ανάπτυξη ενός κοινού άξονα μαθημάτων για την υποχρεωτική – κυρίως πρωτοβάθμια – εκπαίδευση (σ. 101 κ.ε.).

Στις μελέτες του Michael Daxner και του Andreas Schleicher διερευνάται η σταδιακή παγίωση της συγκριτικής έρευνας στον ευρωπαϊκό χώρο και ο προωθητικός ρόλος της στη συγκεκριμενοποίηση πολιτικών αποφάσεων (σ. 120).

Παράλληλα, τονίζεται η σημασία της στην επίλυση παρόμοιων εκπαιδευτικών προβλημάτων, όπως αυτά διαφαίνονται, για παράδειγμα, στην αναγνώριση πτυχίων, στην εξεύρεση οικονομικών πόρων ή στην αξιολόγηση των πορισμάτων διεθνών εκπαιδευτικών ερευνών (π.χ. TIMSS). Με τη βοήθεια στατιστικών στοιχείων μέσα από αναλύσεις του Ο.Ο.Σ.Α. αναγνωρίζει ο Andreas Schleicher τις υπάρχουσες ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στα εκπαιδευτικά συστήματα και επισημαίνει τα εκάστοτε προβλήματα που έχουν να ξεπεράσουν, προκειμένου να αυξήσουν την αποτελεσματικότητά τους (σ. 139 κ.ε.).

Ο Stefaan Hermans παρουσιάζει τις στρατηγικές που έχουν αναπτύξει τα ευρωπαϊκά όργανα για το σχεδιασμό ενιαίου χώρου εκπαίδευσης, συνδέοντας τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των πολιτών με την επίλυση του προβλήματος της ανεργίας και τη βελτίωση της ευρωπαϊκής ανταγωνιστικότητας. Η σημασία της οικονομικής διάστασης της μόρφωσης είναι μεν αδιαμφισβήτητη, ο κίνδυνος μονομερούς έμφασης σε αυτή πρέπει, όμως, εξίσου να ληφθεί υπόψη – όπως αποδείχθηκε ήδη στην εργασία του Thiele – , κάτι που στη συγκεκριμένη μελέτη δεν αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας. Μια τέτοια προσέγγιση επιχειρούν οι John Mace και Gareth Williams αναφορικά με τις εκπαιδευτικοοικονομικές κατευθύνσεις της τελευταίας εικοσαετίας ξεκινώντας από τη δεκαετία του '70, όπου διακρίνουν τη χά-

ραξη εκπαιδευτικών μέτρων με βάση κυρίως οικονομικά κριτήρια και τις προσπάθειες εξεύρεσης κριτηρίων μέτρησης των αποδόσεων από επενδύσεις στο συγκεκριμένο χώρο (σ. 190-192). Αντιθέτως, από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας στρέφεται το ενδιαφέρον στην αποδοτικότητα εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε μικροεπίπεδο, στην ενίσχυση της ποικιλομορφίας των σχολικών βαθμίδων και στη μεγαλύτερη αναγνώριση των ατομικών, μορφωτικών αναγκών. Παρόλα αυτά, επισημαίνεται ότι επικρατεί ακόμη μια «ημιαγορά» (Quasi-Markt) στα διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα, γιατί μπορεί μεν να έχουν ενδυναμώσει οι αποκεντρωτικές εκπαιδευτικές τάσεις στο διεθνή χώρο, το κράτος όμως συνεχίζει να έχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο σε ζητήματα εκπαίδευσης (σ. 194, 202 κ.ε.). Η άποψη αυτή των Mace και Williams αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ένα από τα κεντρικά ζητήματα στον τομέα της Συγκριτικής Παιδαγωγικής τα τελευταία χρόνια συνδέεται με τους φόβους εξασθένησης των κρατικών αρμοδιοτήτων στο χώρο της παιδείας (βλ. Lohmann/Rilling 2002), με αφορμή –για παράδειγμα– τη συμμετοχική συρρίκνωση των δημοσίων φορέων στη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση ενηλίκων.

Πέρα από τις υπάρχουσες πολιτικοοικονομικές ωθήσεις για τη σταθεροποίηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η στήριξη της απαιτεί μεγαλύτερη αποδοχή εκ μέρους των πολιτών. Τη συμβολή

διεθνών ενώσεων (π.χ. ευρωπαϊκή ένωση εκπαιδευτικών) προς αυτή την κατεύθυνση, τονίζει αρχικώς ο Wolfgang Mickel (σ. 249 κ.ε.) και στη συνέχεια οι Wolfgang Bottcher και Dieter Wunder (σ. 279 κ.ε.), οι οποίοι παρουσιάζουν τις δυνατότητες αλλά και τις δυσκολίες τέτοιων οργανώσεων να δώσουν μια ευρωπαϊκή χροιά στην εκάστοτε κρατική πολιτική και να τονώσουν το ενδιαφέρον των πολιτών ως προς διεθνή θέματα. Σε κάθε περίπτωση το πρόβλημα παραμένει η απουσία μιας δημοκρατικής Ευρώπης καθώς και μιας ευρωπαϊκής, πολιτικής κοινής γνώμης. Την αναγκαιότητά τους σχολιάζουν αντίστοιχα οι Robert Hettlage (σ. 371 κ.ε.) και Klaus Schleicher (σ. 411 κ.ε.), η επιχειρηματολογία των οποίων παρουσιάζει ομοιότητες με τις αντίστοιχες προαναφερθείσες του Thiele.

Οι αντικρουόμενες τάσεις στα εκάστοτε κρατικά εκπαιδευτικά συστήματα, δηλαδή αφενός οι πιέσεις διεθνοποίησής τους, αφετέρου τα αιτήματα παροχής μεγαλύτερης σχολικής αυτονομίας, αποτελούν αντικείμενο επεξεργασίας του Heiko Walkenhorst. Εξαιτίας της επιτάχυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της μεγιστοποίησης της οικονομικής ανταγωνιστικότητας των κρατών μελών, γίνονται ολοένα και πιο αισθητές οι προσπάθειες θέσπισης κριτηρίων ποιότητας για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αξιόπιστης σύγκρισης σχολικών επιδόσεων και αναγνώρισης πτυχίων. Ταυτόχρονα, μέσα από παραδείγματα που αφορούν στα εκπαιδευ-

τικά συστήματα του Βελγίου, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας (σ. 328-333), σημειώνεται η ενδυνάμωση των τοπικών και περιφερειακών εκπαιδευτικών δυνάμεων, χωρίς να αποδεικνύεται κάποια εξασθένιση των κρατικών αρμοδιοτήτων σε θέματα παιδείας (σ. 340), ένα πόρισμα που έρχεται σε συμφωνία με τις θέσεις των Mace και Williams. Αναπάντητα παραμένουν, όμως, τα ερωτήματα σχετικά με τα περιθώρια συνεργασίας ανάμεσα στα διαμορφούμενα τρία επίπεδα-κέντρα αποφάσεων (διεθνές, κρατικό, τοπικό) και τον καθορισμό ενιαίων παιδαγωγικών στόχων. Σύμφωνα με τη θέση της Malene Gram υπάρχουν μεν κοινές αξίες αγωγής συγκρίνοντας τα παιδαγωγικά ιδεώδη της Γαλλίας, Γερμανίας και Ολλανδίας (π.χ. αίσθημα κοινωνικής ευθύνης, ανοχή και σεβασμός των άλλων), διαφορετική δε ιεράρχησή τους. Στη συγκεκριμένη πάντως μελέτη ελλοχεύει ο κίνδυνος εννοιολογικής ταύτισης της αγωγής με την κοινωνικοποίηση. Η αγωγή οφείλει να υπερβεί οποιαδήποτε άκριτη μεταφορά και νομιμοποίηση παραδοσιακών αξιών από γενιά σε γενιά, φαινόμενο συχνά παρατηρούμενο σε διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Πολύ περισσότερο πρέπει να αποσκοπεί στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης των μαθητών, προκειμένου οι ίδιοι να αποκαλύψουν το νόημα και τη σημασία κοινωνικών νορμών και οραμάτων, όπως στην περίπτωση της Ευρώπης.

Σε γενικές γραμμές στα θετι-

κά σημεία του συγκεκριμένου συλλογικού τόμου θα πρέπει να αναγνωριστεί ο αποχρωματισμός ποικίλων εξελίξεων, προοπτικών και κινδύνων, που ανιχνεύονται στα διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα. Η μακρόχρονη, εξάλλου, ενασχόληση των αρθρογράφων με ευρωπαϊκά ζητήματα στο πλαίσιο της Συγκριτικής Παιδαγωγικής, εξασφαλίζει τη συγκεκριμενοποίηση των αναδυόμενων προβλημάτων. Η συστηματοποίηση και ταξινόμηση των τελευταίων παραμένει πάντως ανοιχτή, καθώς απουσιάζει η ολότητα συνοχής στο τελικό εγχείρημα, παρά την προσπάθεια των επιμελητών να εξασφαλίσουν την προσδοκώμενη θεματική συνέχεια στις επιμέρους μελέτες.

Αναφορές

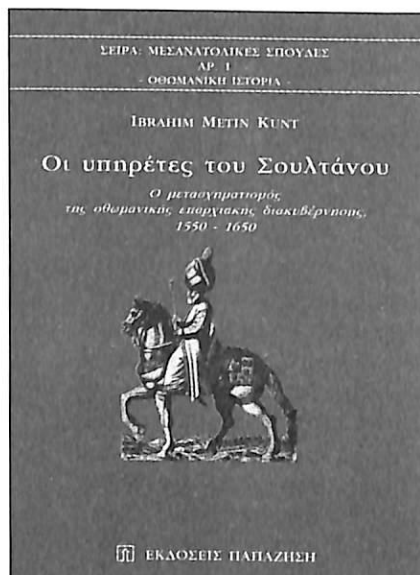
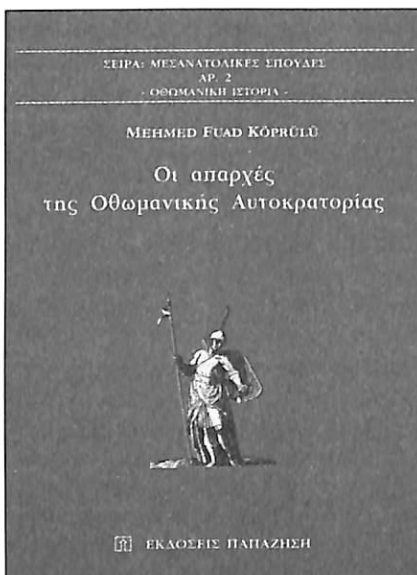
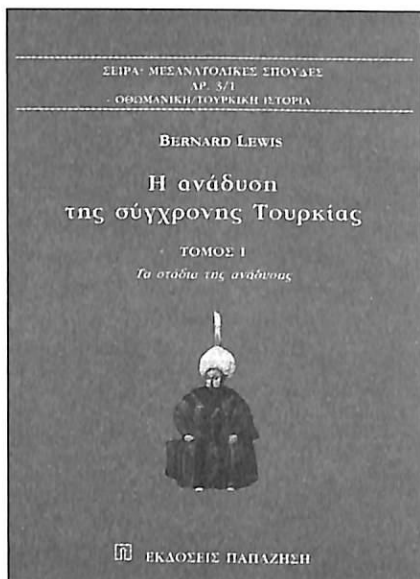
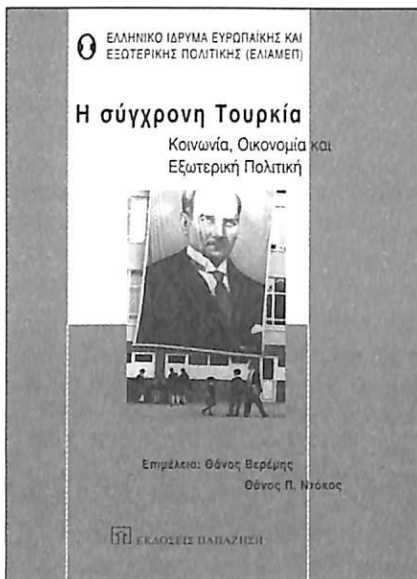
- Benner, D. (2014). *Allgemeine Pädagogik: eine systematisch-problemgeschichtliche Einführung in die Grundstruktur pädagogischen Denkens und Handelns*. Weinheim und München: Juventa.
- Fürst, A. (1999). *Die bildungspolitischen Kompetenzen der Europäischen Gemeinschaft: Umfang und Entwicklungsmöglichkeiten*. Frankfurt/a.M.: Peter Lang.
- Habermas, J. (1996). *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt/a.M.: Suhrkamp.
- Hilpold, P. (1995). *Bildung in*

- Europa: unter besonderer Berücksichtigung der EU-Bildungsprogramme. Baden-Baden: Nomos.
- Lohmann, I./Rilling, R. (επιμ.) (2002). Die verkaufte Bildung: Kritik und Kontroversen zur Kommerzialisierung von Schule, Weiterbildung, Erziehung und Wissenschaft. Opladen: Leske + Budrich.
- Muller-Solger, H./Czysz, A./Petzold, W./Pfaff, U. (1997²). Bildung und Europa die EU-Fördermaßnahmen. Bonn: Economica.
- Theiler, T. (1999). Identität und Legitimität in der Europäischen Union. Στο: Bornewasser, M./Wakenhut, R. (επιμ.): Ethnisches und nationales Bewußtsein - Zwischen Globalisierung und Regionalisierung. Frankfurt/a. M.: Peter Lang, σ. 191-209.
- Schleicher, K. (1994). 'Öffentliche Meinung' in der Europäischen Gemeinschaft. Ihre politische und bildungspolitische Bedeutung. Στο: Schleicher, K./Bos, W. (επιμ.): Realisierung der Bildung in Europa: europäisches Bewußtsein trotz kultureller Identität? Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, σ. 81-136.

Αριστοτέλης Ζμας

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Summaries

Andreas Stergiou

Greek trade union movement

In this paper the author tries to explain the lack of a solid and united Greek trade union movement. By examining the historical experience the author found out that the main reason has been the one intervention after another has been undertaken by the government and political parties. Those methods curbed the independence of the Greek labour movement and undermined its vitality, reducing it to an enable and controlled social actor. The control by political parties put the movement to a lot of problems, like factional divisions. Gradually Greek trade unions lost their ability to defend working interests and used it to make own personal career in a party or in the government. An issue discussing in this paper is the building of the so-called state corporatism. The author also discusses some recent tendencies in the world economy and concludes that the new geometry in the globalised economy requires new forms of political activities by the trade union movement.

Nickos Dritsakis

Productivity of the health care sector in Greece

In this paper, a model is presented, aiming to examine the existing relationship between indicators of mortality, health care services and socio economic and sanitary factors. The model is based on the mathematical form of the Cobb Douglas function. The function's estimations of the model were made through the least squares method, using data from the time period between 1960 and 2000 as well as the Microfit 4.0 software. The results of this paper indicated that the major factors which affect in improvement of health level are education and disposable income and less the other socio economic and sanitary factors.

Michalis Psimitis

Social movements in Europe: Processes forming new identities in the European integration

This article, with regard to the recent European tradition of "new social movements theory" and especially to its "constructionist" version, attempts to investigate some aspects of a dynamic relationship recently

developing in Europe. This relationship connects the structural processes of economic, political, institutional and technological integration with the cultural and symbolic motivations to form collective action. The article focuses on the role that the new social movements may be able to play in the contemporary European field. Marking the collective action conditions that are established in Europe as a consequence of the social and the cultural dimensions of globalisation, the article examines the possibilities of social actors to undertake a self-reflective action through the cultural elaboration of identities. For these reasons we look into the consequences of globalization policies in the construction of non-rational or 'anti-rational' action forms, as well as into the formation of new type of social identity. In this sense, we assert that the emergence of new social movements should be explained as a means of activation of cultural identity, and also as 'creative' responses of groups to the structural conditions that dissociates processes of cultural identity formation both from the nation-states and the attempts for global or regional integration.

Ioannis Kamarianos

Parents' and Teachers' strategies

Family and the educational system have always been the foundation stones of social structure. The aim of this paper is the analysis of the economic and ideological dimension of parents' and teachers' strategies as complementary variables that have a part in understanding everyday life in the classroom. From the analysis we conclude that an essential network of factors as the cultural capital, the views on knowledge and school or the merit and demerit of "possessing education", influence parents' activation.

Theodoros Iosifidis

The use of programs and computing packages in qualitative research data analysis

The article aims at an introductory presentation of some parameters of the growing use of programs and computing packages in qualitative research data analysis, with an emphasis on text data (individual interviews, field notes, data from focus group research etc.). The article first focuses on some of the most important philosophical, epistemological and methodological conflicts caused by the extended use of special qualitative data analysis software, and then proceeds in presenting some of the basic common features and functions of these programs.

M. Tsoukalas/Ch. Stachteas
Informatics in the educational environment

The evolution of information technologies internationally has created respective necessities for education as well for its application to the other fields of education. Its dramatic evolution in the years to come forces educational technology too to follow a similar path. The present paper investigates the introduction of informatics as a means of support for the educational process which shall diminish the deficit of application of informatics to society and shall help the active participation of the student of today an citizen of tomorrow to the information society. Also underlines the expected dramatic development of the field in the years to come.

E. Fakiolas
Theories of European integration

This article sets out to assess the major approaches to the European integration in view of the insights invoked by the debate on the problem of the level of analysis in international relations theory. It brings forward the argument that the theoretical weaknesses of those approaches by and large lie in their tendency to place emphasis only on one level of analysis. The question of integrating the system-and-unit-levels of analysis has so far been drawn insufficient attention. There seems in part to have been an exception to this rule in the perspectives of the critical school of thought, the incorporation of which into the prevailing approaches is bound to result in better explanations of the European integration on the ground of the synthesis of the levels of analysis.